

Els diners van i vénen

MUSEU DE PREHISTÒRIA

Els diners van i vénen

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

José Díez Cuquerella

Diputat de l'Àrea de Cultura
Antonio Lis Darder

Directora del SIP i Museu de Prehistòria
Begoña Carrascosa Moliner

GENERALITAT VALENCIANA

Conseller de Cultura, Educació i Ciència
Manuel Tarancón Fandos

Directora General de Patrimoni Artístic
Carmen Pérez García

FITXA TÈCNICA

Comissaris

M. del Mar Llorens
Pere P. Ripollès

Documentalista

Manuel Gozalbes

Assesorament científic i museogràfic dels àmbits

Carolina Doménech (Islàmic)
Marivi Gomis (contemporani)
Manuel Gozalbes (modern)
Nuria Lledó (modern)
M. del Mar Llorens (romà i medieval)
Pere P. Ripollès (ibèric i medieval)

Disseny

Paco Chiner Vives

Concepte museogràfic i documentació

Departamento de Hª del Arte. Facultad de Bellas Artes

Gestió administrativa

Mª Teresa Clemente Hermosilla

Restauració i reproduccions mobles

Inocencio Sarrion Montañana
Rafael Tarín

Versió valenciana del text

Unitat de Normalització Lingüística de la Diputació de València

Muntatge

Free

Coordinació Muntatge

Eva Collado
Manuel Gozalbes

Data

21 d'abril 1999 - 25 de juliol de 1999

Fotografies

Pere P. Ripollès
M. del Mar Llorens
M. Gozalbes
Arxiu fotogràfic del SIP. València
Arxiu del Regne de València (ARV)
MNAC. Barcelona (Calveras/Mérida/Sagristà)
Museo Arqueológico Nacional. Madrid (MAN)
Arxiu fotogràfic del Museo Casa de la Moneda. Madrid
Caja de Ahorros de Valencia, Castellón y Alicante. Bancaixa
Museo Naval. Madrid
Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries
Arxiu del Banco de España
Arxiu Espasa-Calpe
M. Llimargas
A. Holgado
V. Estall. Onda
J. García Rosell
P. Alcántara
J.M. Gil Carles
F. Arasa i Gil
P. Guerin
C. Mata
The American Numismatic Society. Nova York (ANS)
Bibliothèque nationale de France. París (BN)
The British Museum. Londres (BM)
Germanisches Nationalmuseum. Nuremberg
Historisches Museum. Basel

© del text: els autors

© del material gràfic: els propietaris, els depositaris i/o els autors.

© de l'edició: Diputació de València

© de l'edició digital: Museu de Prehistòria de València, 2010

Disseny i maquetació:

J. Pérez Sanchis

Fotomecànica i impressió:

La IMPRENTA, Comunicació Gràfica, S. L.

I. S. B. N.: 84-7795-207-8

Depòsit legal: V-1799-1999

Col·lecció Perfils del Passat n° 6

Els diners van i vénen

Pere Pau Ripollès
María del Mar Llorens
(coordinadors)

MUSEU DE PREHISTÒRIA
València, 1999

Fem constar el nostre agraïment a:

Ajuntament de València	Museu Arqueològic de la Plana Baixa. Borriana	Reyes Duran
Arxiu Espasa-Calpe	Museu Arqueològic de Sagunt	Vicent Estall
Arxiu Municipal de València	Museu Arqueològic i Etnològic "Soler Blasco". Xàbia	Francesc Esteve
Arxiu de la Diputació de València	Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi	Piedad Fernández de Palencia
Arxiu del Regne de València	Museu Arqueològic Municipal de Crevillent	Paca Forcada
Arxiu Municipal. Xàtiva	Museu Arqueològic Provincial d'Alacant	Rafael Gabaldón
Arxiu Municipal. Alcoi	Museu Casa Areny i Plandolit. Ordino. Ministeri de	Juan Gallego
Banco de España	Turisme i Cultura. Govern d'Andorra.	Francisco Gimeno
Banco de Valencia	Museu de Belles Arts de Castelló	Josep Gisbert
Biblioteca Municipal Central de València	Museu de l'Alcúdia d'Elx	Carlos Gómez Bellard
Brigada de Investigación del Banc o de España	Museu de la Indústria del Tabac. Sant Julià de Lòria.	Marta Gozalbes
Bufete Bonmatí	Andorra	Pierre Guerin
Caja de Ahorros de Valencia, Castellón y Alicante.	Parroquia de San Pedro. Xàtiva	Francesc Gusi
Bancaja	Punto K, S.L.	Torres Gaston
Caja Rural Valencia	SIAP, Castelló	Emilia Hernández
Comisión Europea. Representación en España	Sociedad Estatal de Transición al Euro	José Luis Jiménez
Consell València del Movimiento Europeo	Subdirección General de Coordinación de	Petra Joos
Contraparada publicidad. Murcia	Organismos Monetarios Internacionales.	Ana Justo
Corts Valencianes	Dirección General del Tesoro y política	Marc Llimargas
Departament de Història del Art. Facultat de Belles	financiera. Ministerio de Economía y Hacienda	Xavier Llovera
Arts. Universitat Politècnica	The American Numismatic Society	Jesús López
Departament de Prehistòria i d'Arqueologia.	The British Museum	Mercedes López
Universitat de València	Torres Gastón	Valentín López
Diputació de València	Universitat de València	José Maiques
Escuela Española de Historia y Arqueología. Roma		Carlos Maiques
Fábrica Nacional de Moneda y Timbre. Museo		Carmen Marcos
Casa de la Moneda (FMNT)		Pepe Martí
Fundació Bancaixa	Joan Alonso	Enrique Martínez
Fundació La Caixa	Xavier Aquilué	Jose Manuel Martínez
Generalitat Valenciana	Emili Aura	Mercedes Mezquida
Grupo Delincuencia Económica. Jefatura Superior	Rafael Azuar	Chelo Mata Parreño
de Policía	Daniel Benito	Norbert Mesado
IVAM	Ximo Bolufer	José Miguel Morales
La Imprenta. Comunicación Gráfica S. L.	Helena Bonet	Familia Net
Levante	José Bonmatí	Alex Net
MNAC. Gabinet Numismàtic de Catalunya	Rafa Bonmatí	Rosario Nicolau
Museo Arqueológico de Denia	Jusep M ^a Boya	Paloma Otero
Museo Arqueológico Nacional (MAN).	Christiane Brethous	Carlos Peláez
Departamento de Numismática y Medallística	Andrew Burnett	Ángel Pérez
Museo Arqueológico Nacional. Departamento de	Joaquim Joan Cabanilles	M ^a Carmen Pérez
medieval	M ^a Cruz Cabeza	Norberto Piqueras
Museo de Bellas Artes de Valencia	Miquel Cardells	Francisco Porcel
Museo de Cerámica. Onda	Miguel A. Catalá	Marta Planas
Museu d'Etnologia. Diputació de València	Ferran Caudet	Manuela Raga
Museo de la Alhambra. Granada	Albert Claret	Rafael Ramos
Museo de la Cárcel de San Vicente	Xavier Colomer	Albert Ribera
Museo de Paterna	Jaume Coll	Antonio Rubio
Museo de Villena	Elena Collado	Luis Sánchez
Museo Municipal de Jérica	Rafael Company	Rafaela Soriano
Museo Nacional de Cerámica González Martí	Eva Contreras	Julio Torres
Museo Naval. Madrid	Vicente Craven	Leandre Villaronga
Museo Arqueológico de Córdoba	M ^a Jesus de Pedro Michó	Valentín Villaverde
	Xavier Dupré	

Des que les nostres terres van conèixer la moneda pels contactes mantinguts amb els grecs d'occident i els púnics, a través del comerç, de la participació en els conflictes bèl·lics desenrotllats en el Mediterrani central i dels simples desplaçaments humans, han sigut molt escassos els períodes en els quals no s'han fabricat monedes en alguna o diverses de les nostres ciutats més importants. Les emissions encunyades pels habitants que al llarg de la història han ocupat i viscut en el nostre territori, els ibers, els romans, els visigots, els àrabs i els cristians, constitueixen un patrimoni cultural molt ric, amb personalitat pròpia i comparable amb el d'importants ciutats i regnes de la seua mateixa època.

La pròxima introducció d'un nou sistema monetari, l'euro, amb la unificació absoluta de bitllets i parcial de les monedes, justifica una reflexió retrospectiva sobre l'activitat emissora en les nostres terres, sobretot si tenim en compte que una part important de la identitat pròpia dels pobles, la que materialitzen les monedes, quedarà molt diluïda. Amb esta exposició s'explica l'ús social de la moneda al llarg de la història valenciana, ús del qual participem tots, alhora que s'interessa per les activitats que al llarg del temps han generat la riquesa que ha fet possible el nostre desenrotllament cultural. La mostra no només exposa una important col·lecció de monedes, sinó que va molt més enllà, ja que recrea els contextos d'ús i explica les diferents funcions que ha tingut i té la moneda: unitat de valor, d'intercanvi i emmagatzemament de riquesa.

L'exposició *Els diners van i vénen*, que ha rebut una excel·lent acollida per part de les institucions col·laboradores, constitueix un recorregut a través de la història econòmica del poble valencià, que té com a fil conductor la moneda, la qual és un reflex fidel dels períodes d'esplendor i de crisi.

JOSÉ DíEZ CUQUERELLA
President de la Diputació de València

Desde que nuestras tierras conocieron la moneda por los contactos mantenidos con los griegos de occidente y los púnicos, a través del comercio, de la participación en los conflictos bélicos desarrollados en el Mediterráneo central y de los simples desplazamientos humanos, han sido muy escasos los periodos en los que no se han fabricado monedas en alguna o varias de nuestras ciudades más importantes. Las emisiones acuñadas por los habitantes que a lo largo de la historia han ocupado y vivido en nuestro territorio, los iberos, romanos, visigodos, árabes y cristianos, constituyen un patrimonio cultural muy rico, con personalidad propia y comparable con el de importantes ciudades y reinos de su misma época.

La próxima introducción de un nuevo sistema monetario, el euro, con la unificación absoluta de los billetes y parcial de las monedas, justifica una reflexión retrospectiva sobre la actividad emisora en nuestras tierras, sobre todo si tenemos en cuenta que una parte importante de la identidad propia de los pueblos, la que materializan las monedas, va a quedar muy diluida. Con esta exposición se explica el uso social de la moneda a lo largo de la historia valenciana, uso del que participamos todos, al tiempo que se interesa por las actividades que a lo largo del tiempo han generado la riqueza que ha hecho posible nuestro desarrollo cultural. La muestra no sólo expone una importante colección de monedas, sino que va mucho más allá, pues recrea los contextos de uso y explica las diferentes funciones que ha tenido y tiene la moneda: unidad de valor, de intercambio y almacenamiento de riqueza.

La exposición *Els diners van i vénen*, que ha recibido una excelente acogida por parte de las instituciones colaboradoras, constituye un recorrido a través de la historia económica del pueblo valenciano, que tiene como hilo conductor la moneda, la cual es un fiel reflejo de los periodos de esplendor y crisis.

JOSÉ DíEZ CUQUERELLA
Presidente de la Diputación de Valencia

La divulgació del nostre ric patrimoni cultural a través d'exposicions és una actuació imprescindible per aconseguir la seua consideració i valoració i el coneixement de la part de la nostra història en la qual es contextualitza.

El poble valencià posseïx una gran quantitat de senyes d'identitat, entre les quals les monedes constitueixen una de les més significatives, en tant que pertanyen i són reflex d'aspectes tan importants i decisius en la vida de les persones com el de l'economia o el del poder polític.

La Generalitat Valenciana, en atribució de les seues competències en matèria de patrimoni cultural ha vetlat sempre per la tutela i el foment del patrimoni numismàtic, fent-lo créixer sempre que ha sigut possible i desenrotllant la imprescindible labor d'auspicar la investigació de temes relacionats amb este camp i la seua posterior difusió, conscient que un millor coneixement redunda necessàriament en una major estima.

Davant una iniciativa tan interessant, i mai abans desenrotllada, com és mostrar la història monetària i el seu context econòmic en les terres que en l'actualitat conformen la Comunitat Valenciana, la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència hi ha prestat el seu suport més decidit i vol contribuir a fer que una part del nostre legat cultural siga més conegut per tots.

MANUEL TARANCÓN FANDOS

Conseller de Cultura, Educació i Ciència

La divulgación de nuestro rico patrimonio cultural a través de exposiciones es una actuación imprescindible para lograr el aprecio y la valoración del mismo y el conocimiento de la parte de nuestra historia en la que se contextualiza.

El pueblo valenciano posee numerosas señas de identidad, de entre las cuales, las monedas constituyen una de las más significativas, en cuanto que pertenecen y son reflejo de aspectos tan importantes y decisivos en la vida de las personas como el de la economía o el del poder político.

La Generalitat Valenciana, en atribución de sus competencias en materia de patrimonio cultural ha velado siempre por la tutela y el fomento del patrimonio numismático, acrecentándolo siempre que ha sido posible y desarrollando la imprescindible labor de auspiciar la investigación de temas relacionados con este campo y su posterior difusión, conscientes de que un mejor conocimiento redunda necesariamente en una mayor estima.

Ante una iniciativa tan interesante, y nunca antes desarrollada, como es la de mostrar la historia monetaria y su contexto económico en las tierras que en la actualidad conforman la Comunidad Valenciana, la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència ha prestado su más decidido apoyo y quiere contribuir a que una parte de nuestro legado cultural sea más conocido por todos.

MANUEL TARANCÓN FANDOS

Conseller de Cultura, Educació i Ciència

La importància del Patrimoni arqueològic, dins del qual destaca el material numismàtic, ha sigut una de les causes que han motivat que la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència establira, des de la Direcció General de Patrimoni Artístic, mesures per a la seua conservació, la seua investigació i la seua difusió.

Des de 1987 la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència edita la col·lecció de monografies *Estudis Numismàtics Valencians*, una col·lecció de llibres dedicats a difondre els principals avanços de la investigació numismàtica valenciana.

La Direcció General de Patrimoni Artístic està potenciant línies de protecció del patrimoni numismàtic i quan l'ocasió ho requerix també pren les mesures preventives per a garantir que este siga conegut per tots els valencians. Un exemple és l'adquisició per part de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència del tresor de la família Ferrer de Plegamans descobert en 1989.

Per tot això, quan la Diputació Provincial de València va decidir realitzar una exposició sobre la història monetària valenciana la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència decidí col·laborar en l'exposició, pensant que es tracta d'una ocasió única d'acostar al poble valencià un patrimoni que sovint és poc conegut.

Carmen Pérez García

Directora General de Patrimoni Artístic

La importancia del Patrimonio arqueológico, dentro del que destaca el material numismático, ha sido una de las causas que han motivado que la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència estableciera, desde la Dirección General de Patrimonio Artístico, medidas para su conservación, investigación y difusión.

Desde 1987 la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència edita la colección de monografías *Estudis Numismàtics Valencians*, una colección de libros dedicados a difundir los principales avances de la investigación numismática valenciana.

La Dirección General de Patrimonio Artístico, está potenciando líneas de protección del patrimonio numismático y cuando la ocasión lo requiere también toma las medidas preventivas para garantizar que éste sea conocido por todos los valencianos. Un ejemplo de ello es la adquisición por parte de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència del tesoro de la Familia Ferrer de Plegamans descubierto en 1989.

Por todo ello, cuando la Diputació Provincial de València decidió realizar una exposición sobre la historia monetaria valenciana la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència decidió colaborar en la exposición, pensando que se trata de una ocasión única de acercar al pueblo valenciano un patrimonio que a menudo es poco conocido.

CARMEN PÉREZ GARCÍA

Directora General de Patrimonio Artístico

L’excel·lent acollida de públic que va rebre l’exposició *Monedes d’ahir, tresors de hui*, exhibida en el Centre Cultural la Beneficència-Museu de Prehistòria i en el Museu Arqueològic Provincial d’Alacant en 1997-98, ha sigut el motiu fonamental pel qual la Diputació de València ha decidit promoure una nova exposició sobre el món de la moneda i les encunyacions valencianes.

Amb l’exposició *Els diners van i vénen* es pretén explicar, en el marc de la Comunitat Valenciana, d’on venien i cap a on anaven els diners que al llarg de la història han circulat per les nostres terres. Es tracta, en definitiva, d’explicar les diferents funcions que ha tingut i té la moneda i associar-les a l’ús que actualment es dona als diners.

Amb esta nova exposició, la Diputació de València pretén, una vegada més, acostar el patrimoni històric i arqueològic als valencians, una tasca que desenrotlla incansablement el Museu de Prehistòria des de la seua fundació en 1927.

ANTONIO LIS DARDER
*Diputat-delegat de l’Àrea de Cultura
de la Diputació de València*

La excelente acogida de público que recibió la exposición *Monedes d’ahir, tresors de hui*, exhibida en el Centre Cultural de la Beneficència-Museu de Prehistòria y en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante en 1997-98, ha sido el motivo fundamental por el que la Diputación de Valencia ha decidido promover una nueva exposición sobre el mundo de la moneda y las acuñaciones valencianas.

Con la exposición *Els diners van i vénen* se pretende explicar, en el marco de la Comunidad Valenciana, de dónde venía y hacia dónde iba el dinero que a lo largo de la historia ha circulado por nuestras tierras. Se trata, en definitiva, de explicar las diferentes funciones que ha tenido y tiene la moneda y asociarlas al uso que actualmente se le da al dinero.

Con esta nueva exposición, la Diputación de Valencia pretende, una vez más, acercar el patrimonio histórico y arqueológico a los valencianos, una tarea que desarrolla incansablemente el Museo de Prehistòria desde su fundación en 1927.

ANTONIO LIS DARDER
*Diputado-Delegado del Área de Cultura
de la Diputación de Valencia*

Les monedes són un dels materials arqueològics que més atracció ha despertat en les persones de tots els temps. Des de l'antiguitat s'han col·leccionat les monedes i s'han utilitzat com a font d'imatges, per a conèixer la personificació de divinitats, herois i figures al·legòriques, la identitat dels governants i l'aspecte d'edificis i elements de la vida quotidiana. En l'actualitat este interès augmenta i adquirix una àmplia dimensió pel major nivell cultural de la societat i pel desig i la inquietud de conèixer el seu passat.

El Museu de Prehistòria, conscient de l'interès social pel món de la història monetària dels valencians, promou esta gran exposició amb la seguretat que contribuirà de forma lúdica al coneixement d'un aspecte tan essencial de la vida de les persones com són els diners, les formes de la seua obtenció i tot el context de la seua gènesi i manipulació.

El visitant hi descobrirà les influències que del passat perviuen en l'economia i les monedes actuals, quins han sigut i com s'han anat gestant els diversos sistemes monetaris, en quins llocs del nostre territori es fabricaren monedes i quina ha estat l'evolució tècnica de la seua fabricació.

BEGOÑA CARRASCOSA

Directora del Museu de Prehistòria

Las monedas son uno de los materiales arqueológicos que más atracción ha despertado en las personas de todos los tiempos. Desde la antigüedad se han coleccionado las monedas y se han utilizado como fuente de imágenes, para conocer la personificación de divinidades, héroes y figuras alegóricas, la identidad de los gobernantes y el aspecto de edificios y elementos de la vida cotidiana. En la actualidad este interés se acrecienta y adquiere una amplia dimensión por el mayor nivel cultural de la sociedad y por el deseo e inquietud de conocer su pasado.

El Museo de Prehistoria, consciente del interés social por el mundo de la historia monetaria de los valencianos, promueve esta gran exposición con la certeza de que contribuirá de forma lúdica al conocimiento de un aspecto tan esencial de la vida de las personas como es el dinero, las formas de su obtención y todo el contexto de su génesis y manipulación.

El visitante descubrirá las influencias que del pasado perviven en la economía y las monedas actuales; cuáles han sido y cómo se han ido gestando los diversos sistemas monetarios; en qué lugares de nuestro territorio se fabricaron monedas y cuál ha sido la evolución técnica de su fabricación.

BEGOÑA CARRASCOSA

Directora del Museo de Prehistoria

*Els diners
van i vénen*

1. L'entrada en el món de la moneda	
P. P. Ripollès (Universitat de València).....	21
El tresor del Puig de la Nau	
A. Oliver Foix (Servei d'Investigacions Prehistòriques i Arqueològiques. Castelló).....	44
La producció en el món ibèric	
H. Bonet Rosado (Museu de Prehistòria. València).....	46
La moneda púnica en terres valencianes	
C. Alfaro Asins (Museu Arqueològic Nacional. Madrid).....	48
Les monedes de la República romana encunyades a Hispània	
M. Campó (Gabinet Numismàtic de Catalunya).....	50
2. <i>Salve lucrum</i> o l'anhel de posseir moneda en època romana	
M.M. Llorens Forcada.....	53
Famílies adinerades al territori valencià	
R. Cebrián Fernández.....	76
Com enriquir-se sota el signe de Roma	
C. Aranegui Gascó (Universitat de València).....	79
La incidència de les monedes vàndales i bizantines a les terres valencianes	
T. Marot (Gabinet Numismàtic de Catalunya).....	81
3. L'islam i les seues monedes	
C. Doménech Belda (Universitat d'Alacant).....	85
Moneda i fiscalitat	
A. Canto (Universidad Autónoma de Madrid).....	107
Les bases de l'economia islàmica	
C. Barceló (Universitat de València).....	110
4. El Regne de València: una producció monetària en expansió (1238-1479)	
M. M. Llorens Forcada	
P. P. Ripollès Alegre (Universitat de València).....	113
El mercat monetari valencià a la Baixa Edat Mitjana	
E. Cruselles (Universitat de València).....	139
Una economia dinàmica i orientada al mercat	
A. Furió (Universitat de València).....	142
5. Continuïtat i ruptura monetària: els Àustria i els Borbó (1479-1868)	
M. Gozalbes i N. Lledó (Universitat de València).....	145
L'economia valenciana en època moderna	
R. Franch Benavent.....	174
La documentació sobre la seca de València	
J. Alonso (Arxiu del Regne de València).....	177
6. De pessetes a targetes	
M. Gomis Justo.....	181
"El Levante feliz"	
I. Saz (Universitat de València).....	205
Gravadors valencians ens els bitllets del Banc d'Espanya	
T. Tortella (Banco de España).....	208
Temes valencians en els bitllets espanyols	
T. Tortella (Banco de España).....	211
L'Euro	
R. Feria (Museo Casa de la Moneda. Madrid).....	215
Les col·leccions numismàtiques valencianes	
E. Collado Mataix.....	217
Bibliografia	221

1. La entrada en el mundo de la moneda	21
P. P. Ripollès (Universitat de València).....	21
El tesoro del Puig de la Nau	
A. Oliver Foix (Servei d'Investigacions Prehistòriques i Arqueològiques. Castelló).....	44
La producción en el mundo ibérico	
H. Bonet Rosado (Museu de Prehistòria. València).....	46
La moneda púnica en tierras valencianas	
C. Alfaro Asins (Museo Arqueológico Nacional. Madrid).....	48
Las monedas de la República romana acuñadas en Hispania	
M. Campo (Gabinet Numismàtic de Catalunya).....	50
2. <i>Salve lucrum</i> o el anhelo de poseer moneda en época romana	53
M. M. Llorens Forcada.....	53
Familias adineradas en el territorio valenciano	
R. Cebrián Fernández.....	76
Cómo enriquecerse bajo el signo de Roma	
C. Aranegui Gascó (Universitat de València).....	79
La incidencia de las monedas vándalas y bizantinas en las tierras valencianas	
T. Marot (Gabinet Numismàtic de Catalunya).....	81
3. El Islam y sus monedas	85
C. Doménech Belda (Universitat d'Alacant).....	85
Moneda y fiscalidad	
A. Canto (Universidad Autónoma de Madrid).....	107
Las bases de la economía islámica	
C. Barceló (Universitat de València).....	110
4. El Reino de Valencia: una producción monetaria en expansión (1238-1479)	
M. M. Llorens Forcada	
P. P. Ripollès Alegre (Universitat de València).....	113
El mercado monetario valenciano en la Baja Edad Media	
E. Cruselles (Universitat de València).....	139
Una economía dinámica y orientada al mercado	
A. Furió (Universitat de València).....	142
5. Continuidad y ruptura monetaria: Austrias y Borbones (1479-1868)	145
M. Gozalbes i N. Lledó (Universitat de València).....	145
La economía valenciana en época moderna	
R. Franch Benavent (Universitat de València).....	174
La documentación sobre la ceca de Valencia	
J. Alonso (Arxiu del Regne de València).....	177
6. De pesetas a tarjetas	181
M. Gomis Justo.....	181
“El Levante feliz”	
I. Saz (Universitat de València).....	205
Grabadores valencianos en los billetes del Banco de España	
T. Tortella (Banco de España).....	208
Temas valencianos en los billetes españoles	
T. Tortella (Banco de España).....	211
El Euro	
R. Feria (Museo Casa de la Moneda. Madrid).....	215
Las colecciones numismáticas valencianas	
E. Collado Mataix.....	217
Bibliografía	221

1

**L'entrada en
el món de la
moneda**

**La entrada en
el mundo de la
moneda**

Página anterior:

Dracma d'Arse. Primera meitat del segle II a.C.

[Dracma d'Arse. Primera mitad del siglo II a.C.](#)

L'entrada en el món de la moneda

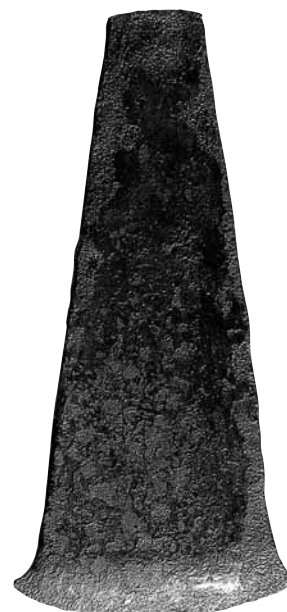
P. P. Ripollès

Les formes primitives dels diners

En el món antic el concepte de diners es materialitzà adoptant formes molt diverses, però de totes elles el metall encunyat es convertí, amb el temps, en la forma més usual. Amb anterioritat a la creació de la moneda en la zona de Lídia (Àsia Menor, *ca.* 600 a.C.) i la seua posterior adopció per la societat ibèrica, molts altres tipus d'objectes foren comunament acceptats per les persones per al pagament de mercaderies, per a obtenir serveis o per a cancel·lar obligacions.

En època prehistòrica no sempre és fàcil identificar els objectes i els materials que pogueren exercir les tres funcions que caracteritzen els diners (acumular riquesa, ser un mitjà de canvi i una unitat de valoració o de compte). Només es pot parlar de diners quan els intercanvis es fan tan habituals que fan falta alguns articles comuns que servisquen per a valorar els productes i que siguin apreciats per tots.

La gent dels diversos períodes prehistòrics i protohistòrics de les nostres terres no ha sigut diferent de la d'altres parts del món mediterrani. Fins al moment de la generalització de l'ús de la moneda, els objectes de bronze (especialment les destrals), els metalls preciosos en forma de joies o vaixel·la (tresors de Villena,

La entrada en el mundo de la moneda

P. P. Ripollès

Las formas primitivas del dinero

En el mundo antiguo el concepto de dinero se materializó adoptando formas muy diversas, pero de todas ellas el metal acuñado se convirtió, con el tiempo, en la forma más usual. Con anterioridad a la creación de la moneda en la zona de Lidia (Asia Menor, *ca.* 600 a.C.) y su posterior adopción por la sociedad ibérica, otros muchos tipos de objetos fueron comúnmente aceptados por las personas para el pago de mercancías, para obtener servicios o cancelar obligaciones. En época prehistórica no siempre es fácil identificar los objetos y materiales que pudieron desempeñar las tres funciones que caracterizan al dinero (acumular riqueza, ser un medio de cambio y una unidad de valoración o de cuenta). Sólo se puede hablar de dinero cuando los intercambios se hacen tan habituales que se precisa de algunos artículos comunes, que sirvan para valorar los productos y que sean apreciados por todos.

Las gentes de los diversos períodos prehistóricos y protohistórico de nuestras tierras no han sido diferentes de otras partes del mundo mediterráneo. Hasta el momento de la generalización del uso de la moneda, los objetos de bronce (especialmente las hachas), los metales preciosos en forma de joyas o vajilla (tesoros de Villena, de Xàbia o del Puig de la Nau), el ganado, o diversos pro-

Destrals planes de coure del Mas de Menente (Alcoi) i de la Loma de Betxí (Paterna). Cultura del Bronze. Entre 1800 i 1400 a.C. Long. de la peça menor 8,8 cm. Estos objectes, a més del seu valor d'ús, també és possible que s'empraren com a objecte d'intercanvi.

Hachas planas de cobre del Mas de Menente (Alcoi) y de la Loma de Betxí (Paterna). Cultura del Bronze. Entre 1800 y 1400 a.C. Long. pieza menor 8,8 cm. Estos objetos, además de su valor de uso, también es posible que se utilizaran como objeto de intercambio.

de Xàbia o del Puig de la Nau), el bestiar, o diversos productes d'importació, especialment els sumptuaris, foren els que capitalitzaren la riquesa i mostraren la preeminència social dels seus posseïdors.

La fabricació de moneda per les ciutats ibèriques valencianes es produí en un moment relativament tardà, cap a mitjan segle III a.C., però en un context en què la moneda com a objecte de riquesa mòbil era ben coneguda, encara que fóra tractada com a metall brut o com un objecte exòtic. Els testimonis de l'activitat comercial en les nostres terres per part dels grecs de les ciutats occidentals del Mediterrani, en la que també estaven involucrats els ibers, o de la seua participació com a mercenaris en algunes de les conteses bèl·liques més ressenyables hagudes al Mediterrani central, essencialment a Sicília, expliquen la presència

El rei Ezequies fa ostentació de les seues riqueses. V. López, 1789. Les vaixelles de metalls preciosos i els elements exòtics constituïen una inversió que permetia una transformació ràpida en servicis o moneda. (Museu de Belles Arts de València).

El rey Ezequías hace ostentación de sus riquezas. V. López, 1789. Las vajillas de metales preciosos y los elementos exóticos constituían una inversión que permitía una transformación rápida en servicios o moneda. (Museo de Bellas Artes de Valencia).

ductos de importación, especialmente los suntuarios, fueron los que capitalizaron la riqueza y mostraron la preeminencia social de sus poseedores.

La fabricación de moneda por las ciudades ibéricas valencianas se produjo en un momento relativamente tardío, hacia mediados del siglo III a.C., pero en un contexto en el que la moneda como un objeto de riqueza móvil era bien conocida, aunque fuera tratada como metal bruto o como un objeto exótico. Los testimonios de la actividad comercial en nuestras tierras por parte de los griegos de las ciudades occidentales del Mediterráneo, en la que también estaban involucrados los iberos, o de su participación como mercenarios en algunas de las contiendas bélicas más reseñables habidas en el Mediterráneo central, esencialmente en Sicilia, explican la presencia cada vez más numerosa de monedas de

cada vegada més nombrosa de monedes d'*Emporion*, *Massalia*, de la Magna Grècia i de Sicília i contribuïren a familiaritzar els ibers valencians amb una forma peculiar de riquesa mòbil.

Al llarg del període comprés entre *ca.* 500-250 a.C., els metalls preciosos començaren a ser més freqüents i les troballes arqueològiques i la iconografia de l'època mostren que estigueren plenament introduïts en la societat ibèrica com una forma mòbil i, si s'escau, ostensible, de la riquesa. A la major part d'eixe metall se li dóna una forma ornamental per a l'embelliment corporal, que es convertix en un mitjà de diferenciació del seu posseïdor. La *Dama d'Elx* és potser la figura més paradigmàtica de la preeminència social que concedix la possessió i l'ús de les joies. Les troballes d'algunes acumulacions de metalls preciosos posen de manifest l'alta estimació que es tenia de l'or i de la plata en tant que metall, perquè si bé una part del contingut d'alguns tresors està format per joies en bon ús, és freqüent trobar-les acompanyades de trossos informes de plata, joies trencades, lingots menuts, etc. Per contra, la moneda encara tardarà un temps a ocupar un lloc destacat entre la riquesa dels ibers, perquè, amb anterioritat al 250 a.C. mai

Emporion, *Massalia*, de la Magna Grecia y de Sicilia y contribuyeron a familiarizar a los iberos valencianos con una forma peculiar de riqueza móvil.

A lo largo del período comprendido entre *ca.* 500-250 a.C., los metales preciosos comenzaron a ser más frecuentes y los hallazgos arqueológicos y la iconografía de la época muestran que estuvieron plenamente introducidos en la sociedad ibérica como una forma móvil y, en su caso, ostensible de la riqueza. A la mayor parte de ese metal se le da una forma ornamental para el embellecimiento corporal, que se convierte en un medio de diferenciación de su poseedor. La *Dama d'Elx* es quizás la figura más paradigmática de la preeminencia social que concede la posesión y uso de las joyas. Los hallazgos de algunas acumulaciones de metales preciosos ponen de manifiesto el alto aprecio que se tenía del oro y la plata en tanto que metal, pues si bien una parte del contenido de algunos tesoros está formado por joyas en buen uso, es frecuente encontrarlas acompañadas de trozos informes de plata, joyas rotas, lingotes pequeños, etc. Por el contrario la moneda todavía tardará un tiempo en ocupar un lugar destacado entre la riqueza de los iberos, pues,

Agulla d'or, amb cadena de huit fils trenats de la Bastida dels Alcuses. Segle IV a.C. Long. 29,3 cm. Es creu que pogué servir com a adorn per al cabell. Els elements d'orfebreria constituïen un signe de prestigi i de distinció social, alhora que una reserva de riquesa.

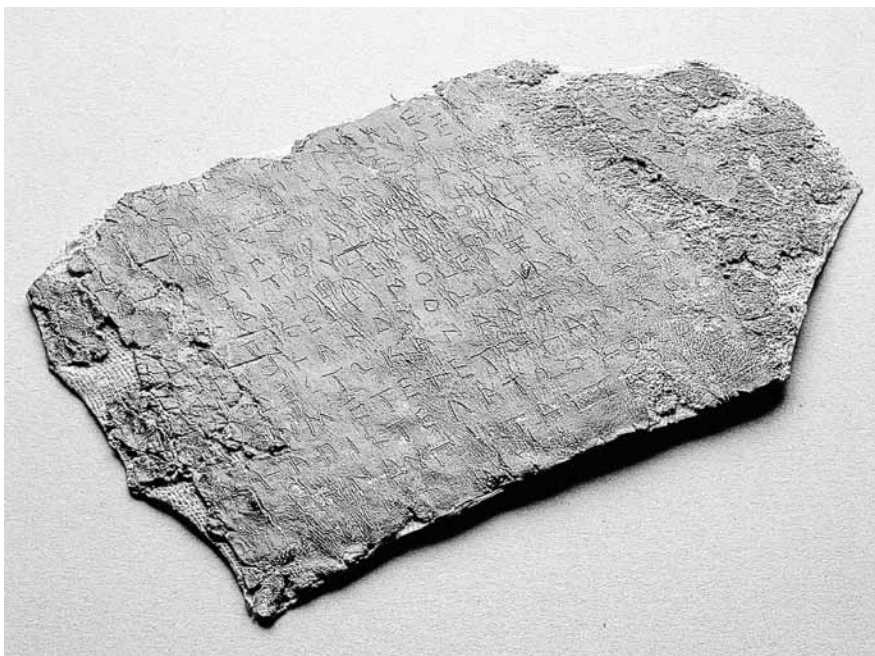
Aguja de oro, con cadena de ocho hilos trenados de la Bastida de les Alcuses. Siglo IV a.C. Long. 29,3 cm. Se cree que pudo servir como un adorno para el cabello. Los elementos de orfebrería constituyeron un signo de prestigio y de distinción social, a la vez que una reserva de riqueza.

Arracada d'or del poblat de la Penya-roja (Llíria). Disc decorat amb roseta central rodejada d'un cercle de 18 rostres; tècnica de repussat i punteig. Segle V a.C. Diàmetre 4,5 cm.

Arracada de oro del poblado de la Penya Roja (Llíria). Disco decorado con roseta central rodeada de un círculo de 18 rostros; técnica de repujado y punteado. Siglo V a.C. Diám. 4,5 cm.

Carta comercial, trobada a *Emporion*. Segle V a.C. Dóna testimoni de la participació d'ibers en el comerç marítim i menciona la localitat de *Saigantha*, que alguns investigadors proposen identificar-la amb *Saguntum* (MAC-Empúries).

Carta comercial, hallada en *Emporion*. Siglo V a.C. Atestigua la participación de iberos en el comercio marítimo y menciona la localidad de *Saigantha*, que algunos investigadores proponen identificarla con *Saguntum* (MAC-Empúries).

no s'han trobat grans conjunts de monedes i el més habitual és que vagen acompanyant, en quantitats modestes, altres objectes no monetiformes. Així, per exemple, el tresor del Puig de la Nau estava format per diverses joies i una única moneda, una fraccionària emporitana; el de Xàbia no contenia cap moneda; en el del Montgó 16 monedes (amb un pes total de 71,6 g) acompanyaven un quilogram de plata fosa en forma de lingots, i 108 g de plata treballada en forma de medallons (restes), principalment; el tresor de Morella és l'únic que estava format íntegrament per monedes, encara que era poc voluminós (un poc més de 17 peces) i totes elles eren fraccions el pes de les quals oscil·lava entre 1,26 i 0,29 g. La indubtable influència cultural de les ciutats gregues d'*Emporion* i *Massalia* tingué també el seu reflex en l'ordre monetari, perquè estengueren un model basat en la circulació de monedes de pes reduït que permeté una fàcil incorporació dels indígenes al seu ús, ja que pogueren ser utilitzades per un ampli sector

de la població en paga de servicis o d'objectes menuts. També arribaren a les nostres terres altres monedes de gran mòdul, encunyades a les ciutats del Mediterrani central (Messana, Siracusa, Segesta, Akragas), encara que pareix que predominaren quantitativament les de mòdul reduït.

con anterioridad a 250 a.C., nunca se han encontrado grandes conjuntos de monedas y lo más habitual es que vayan acompañando, en número modesto a otros objetos no monetiformes. Así, por ejemplo, el tesoro del Puig de la Nau estaba formado

por diversas joyas y una única moneda, una fraccionaria emporitana; el de Xàbia no contenía ninguna moneda; en el de Montgó 16 monedas (con un peso total de 71,6 g) acompañaban a un kilogramo de plata, fundida en forma de lingotes, y 108 g de plata trabajada en forma de medallones (restos), principalmente; el tesoro de Morella es el único que estaba formado íntegramente por monedas, aunque era poco voluminoso (algo más de 17 piezas) y todas ellas eran fracciones cuyo peso oscilaba entre 1,26 y 0,29 g.

La indudable influencia cultural de las ciudades griegas de *Emporion* y *Massalia* tuvo también su reflejo en el orden monetario, pues extendieron un modelo basado en la circulación de monedas de reducido peso que permitió una fácil incorporación de los indígenas a su uso, ya que pudieron ser utilizadas por un amplio sector de la población en pago de pequeños servicios u objetos. También llegaron a nuestras tierras otras monedas de gran módulo, acuñadas en las ciudades del Mediterráneo Central (Messana, Siracusa, Segesta, Akragas), aunque parece ser que predominaron cuantitativamente las de pequeño módulo.

Les primeres monedes ibèriques

Cap a mitjan segle III o uns pocs anys més tard, la societat ibèrica de l'àrea valenciana coneixia plenament la institució de la moneda, però fins eixe moment no s'havia vist en la necessitat d'encunyar-la o no havia tingut voluntat de fer-ho. De totes les ciutats ibèriques que poblaven el nostre territori, fou *Arse* la primera que començà la fabricació de moneda, demostrant amb això que havia aconseguit un grau de desenvolupament important, tant en el pla econòmic com en el polític, que prosseguirà fins a època imperial.

Les primeres monedes encunyades al territori valencià, i probablement en tota l'àrea cultural ibèrica, consistiren en dracmes, amb un pes d'uns 3 g, i divisors (encara inèdits). Les característiques tècniques i artístiques d'estes encunyacions mostren que *Arse* es trobava culturalment immersa en el món grec i que tenia consciència de ser una polis, perquè la llegenda *arsesken* que apareix en estes monedes indica que es tracta de monedes pertanyents als habitants d'*Arse*. Altres circumstàncies contribuïren al fet que fóra precisament esta ciutat la que primer començara l'encunyació de moneda; així, per exemple, *Arse* es troba en un estratègic punt de comuni-

Plancheta de plom amb escriptura ibèrica, trobada a Los Villares (Caudete de las Fuentes). El contingut del text suggerix que es tracta d'algun tipus de compte.

Las primeras monedas ibéricas

Hacia mediados del siglo III o unos pocos años más tarde, la sociedad ibérica del área valenciana conocía plenamente la institución de la moneda, pero hasta ese momento no se había visto en la necesidad de acuñarla o no había tenido voluntad de hacerlo. De todas las ciudades ibéricas que poblaban nuestro territorio, fue *Arse* la primera que comenzó la fabricación de moneda, demostrando con ello que había alcanzado un grado de desarrollo importante, tanto en el plano económico como político, que proseguirá hasta época imperial.

Las primeras monedas acuñadas en el territorio valenciano, y probablemente en todo el área cultural ibérica, consistieron en dracmas, con un peso de unos 3 g, y divisores (aún inéditos). Las características técnicas y artísticas de estas acuñaciones muestran que *Arse* se encontraba culturalmente inmersa en el mundo griego y que tenía conciencia de ser una polis, pues la leyenda *arsesken* que aparece en estas monedas indica que se trata de monedas pertenecientes a los habitantes de *Arse*. Otras circunstancias contribuyeron a que fuera precisamente esta ciudad la que primero comenzara la acuñación de moneda; así por ejemplo, *Arse* se encuentra en un estratégico punto de comunicación entre el norte y el sur y su puerto debió tener una notable actividad como centro de

Planchuela de plomo con escriptura ibèrica, hallada en Los Villares (Caudete de las Fuentes). El contenido del texto sugiere que se trata de algún tipo de cuenta.

Platillo de balança i pesos de la tomba 2 d'Orlell (la Vall d'Uixó). Formaven part de l'aixovar de la tomba d'un comerciant i pertanyen a una època en què les monedes, totes elles foranes, es tractaven com a metall brut.

Platillo de balanza y ponderales de la tumba 2 de Orlell (la Vall d'Uixó). Formaban parte del ajuar de la tumba de un comerciante y pertenecen a una época en la que las monedas, todas ellas foráneas, se trataban como metal bruto.

Didracma de Segesta (Sicília). Segle V a.C. Trobada en la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó). Esta i altres monedes, d'Agrigent (Akragas) o Messana, aparegudes al territori d'Arse, testimonien contactes comercials amb el món grec del Mediterrani central (x 1,5).

Didracma de Segesta (Sicília). Siglo V a.C. Hallada en la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó). Ésta y otras monedas, de Akragas o Messana, aparecidas en el territorio de Arse atestiguan contactos comerciales con el mundo griego del Mediterráneo central (x 1,5).

cació entre el nord i el sud i el seu port degué tindre una notable activitat com a centre de recepció i redistribució de mercaderies cap a l'interior. A més de tot açò, políticament, la ciutat degué estar estructurada com una polis o de forma prou pareguda, ja que uns pocs anys després, quan les fonts romanes narren l'assetjament de la ciutat pels cartaginesos, se'ns descobreix l'existència d'un senat, unes magistratures cíviques i un tresor públic.

Prompte se succeiran noves emissions, esta vegada més nombroses, que posaran en circulació dracmes (3 g), hemidracmes i diversos tipus de divisors, alguns dels quals amb un pes mitjà d'uns 0,17 g, la qual cosa suggerix que la moneda arribava a utilitzar-se en un nivell de valor d'intercanvis molt baix i una vida comercial molt activa. Tot això ens definix *Arse* com una ciutat ibèrica desenrotllada, on una part gens negligible de la riquesa mòbil estava en forma de moneda i en la qual el valor de les coses i dels servicis estava prou definit.

Una qüestió que es pot plantejar és d'on procedia la plata que *Arse* convertí en moneda. Per bé que encara no hi ha explicacions satisfactòries, cada dia cobra més força la idea de l'explotació de mines de plata en l'interior del seu territori; sense oblidar que un recurs freqüent de les ciutats per aconseguir plata fou el de fondre la que s'obtenia en la comercialització dels seus productes o de tercers.

recepción y redistribución de mercancías hacia el interior. Además de todo esto, políticamente, la ciudad debió estar estructurada como una polis o de forma bastante parecida, ya que unos pocos años después, cuando las fuentes romanas narran el asedio de la ciudad por los cartagineses, se nos descubre la existencia de un senado, unas magistraturas cívicas y de un tesoro público.

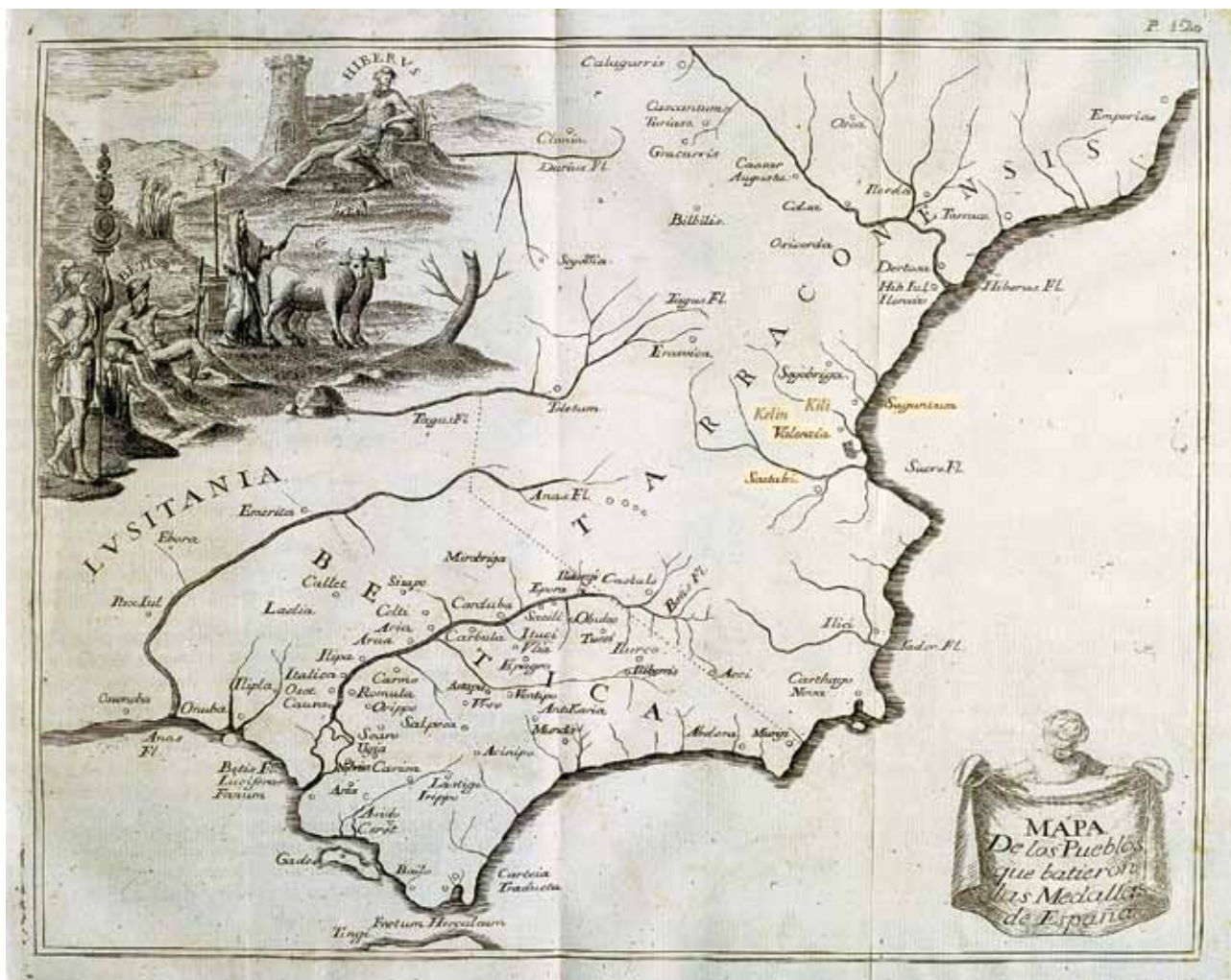
Pronto se sucederán nuevas emisiones, esta vez más numerosas, que pondrán en circulación dracmas (3 g), hemidracmas y diversos tipos de divisores, algunos de los cuales con un peso medio de unos 0,17 g, lo cual sugiere que la moneda llegaba a utilizarse en un nivel de valor de intercambios muy bajo y una vida comercial muy activa. Todo ello nos define a *Arse* como una ciudad ibérica desarrollada, en la que una parte nada despreciable de la riqueza móvil estaba bajo la forma de moneda y en la que el valor de las cosas y de los servicios estaba bastante definido.

Una cuestión que cabe plantearse es de dónde procedía la plata que *Arse* convirtió en moneda. Aunque todavía no existen explicaciones satisfactorias, cada día cobra mayor fuerza la idea de la explotación de minas de plata en el interior de su territorio; sin olvidar que un recurso frecuente de las ciudades para conseguir plata fue el de fundir la que se obtenía con la comercialización de sus productos o de terceros.

La Segunda Guerra Púnica intensifica i difon l'ús de la moneda

El lent i gradual coneixement i ús de la moneda en les terres valencianes, estimulat en la seua zona central costera per la producció d'Arse, es va veure alterat sobtadament pel desenvolupament de la Segona Guerra Púnica, per al finançament de la qual es necessitava una important quantitat de monedes. En l'Antiguitat, el finançament dels exèrcits, tots ells mercenaris, fou una de les causes més importants que influïren en la producció de moneda. Els territoris

Mapa de H. Flórez, *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España* [part segona], Madrid, 1758. Localització de ciutats del territori valencià, segles III-I a.C. La investigació recent ha identificat *Kelin* a Los Villares (Caudete de las Fuentes); per a *Kili* proposem una localització en l'interior de la província de València.

La Segunda Guerra Púnica intensifica y difunde el uso de la moneda

El lento y gradual conocimiento y uso de la moneda en las tierras valencianas, estimulado en su zona central costera por la producción de Arse, se vio súbitamente alterado por el desarrollo de la Segunda Guerra Púnica, para cuya financiación se precisó de una importante cantidad de monedas. En la Antigüedad, la financiación de los ejércitos, todos ellos mercenarios, fue una de las causas más importantes que influyeron en la producción de moneda. Los territorios de

Mapa de H. Flórez, *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*. Parte segunda, Madrid, 1758. Localización de cecas del territorio valenciano, siglos III-I a.C. La investigación reciente ha identificado *Kelin* en Los Villares (Caudete de las Fuentes); para *Kili* proponemos una localización en el interior de la provincia de Valencia.

d'Ilercavònia, Edetània i Contestània, pertanyents a la configuració geogràfica actual de la Comunitat Valenciana, patiren de manera directa els successius avatars de la guerra mantinguda entre els romans i els cartaginesos.

Per les nostres terres circularen totes les encunyacions que finançaren les despeses de la guerra en ambdós bàndols i els seus aliats respectius. Els pagaments als mercenaris i les compres de materials i avituallament s'efectuaren essencialment en moneda d'argent, perquè la de bronze només l'encunyaren, amb una relativa abundància, els cartaginesos. Estos, a causa de la seua major permanència amb tropes a Hispània (des del 237 a.C.) desenvoluparen un model d'intercanvi monetari amb sistema propi en el qual no agradaven molt els valors més menuts en argent, perquè segurament devien resultar incòmodes.

Recreació d'una escena ideal de comerç entre els fenicis i els ibers. M. Navarrete. El bescanvi de productes i els metalls valorats a pes eren la forma de comerç més habitual.

Recreación de una escena ideal de comercio entre los fenicios y los iberos. M. Navarrete. El trueque de productos y los metales valorados a peso eran la forma de comercio más habitual.

Ilercavonia, Edetania y Contestania, pertenecientes a la configuración geográfica actual de la Comunidad Valenciana, padecieron de manera directa los sucesivos avatares de la guerra mantenida entre los romanos y los cartaginesos.

Por nuestras tierras circularon todas las acuñaciones que financiaron los gastos de la guerra en ambos bandos y sus respectivos aliados. Los pagos a los mercenarios y las compras de materiales y avituallamiento se efectuaron esencialmente en moneda de plata, pues la de bronce sólo la acuñaron, con una relativa abundancia, los cartaginesos. Éstos, debido a su mayor permanencia con tropas en Hispania (desde 237 a.C.) desarrollaron un modelo de intercambio monetario, con sistema propio en el que no gustaban mucho los valores más pequeños en plata, pues debieron resultar incómodos.

Els tresors de Caudete de las Fuentes, la Plana d'Utiel, Moixent, Xest, La Escuera, el contingut dels quals es formà amb les monedes que es posaren en circulació durant eixa guerra, oferixen un quadre fidedigne d'aquelles monedes que els ibers valencians tingueren en les seues mans i que atresoraren. Numèricament destaquen les emissions d'ambdós contendents, és a dir, les dracmes emporitanes i les seues imitacions ibèriques, utilitzades pels romans per a pagar les seues tropes, i els sicles, amb els seus múltiples i divisors, encunyats pels cartaginesos. Però, al marge d'estes emissions, que constituïxen el gros de la moneda que en estos anys es posà en circulació, n'hi hagué d'altres que també circularen per les nostres terres, com és el cas de les dracmes d'*Ebusus* (Eivissa), encunyades sens dubte per a contribuir a l'esforç de guerra dels cartaginesos; en canvi, les dracmes d'*Arse*, els òbols massaliotes i les monedes «à la croix» s'utilitzaren per a col·laborar amb els romans; també circularen una quantitat abundant de divisors anepígrafs, el lloc d'encunyació dels quals resulta incert. En aquella època, Roma i segurament també els cartaginesos esperaven que els seus aliats pagaren amb els seus diners les despeses militars que generava la seua aliança.

La ciutat de *Saitabi* (Xàtiva) també començà a encunyar plata durant els últims anys de la Segona Guerra Púnica, fou una altra ciutat ibèrica de l'actual territori valencià que s'incorporà a la fabricació de moneda. El disseny que trià per al revers copia l'àguila amb les ales esplaiades de les monedes d'or que Roma començà a encunyar amb valor de 60, 40 i 20 asos, a partir del 209 a.C. L'emissió de *Saitabi*, composta per didracmes, dracmes i hemidracmes fou

Arse. Dracma. Mitjan segle III a.C. Primera moneda encunyada per la ciutat; els seus dissenys suggerixen influències gregues. En el revers, la llegenda ibèrica indica que la moneda és dels habitants d'*Arse* (x 3).

Arse. Dracma. Medios del siglo III a.C. Primera moneda acuñada por la ciudad; sus diseños sugieren influencias griegas. En el reverso la leyenda ibérica señala que la moneda es de los habitantes de *Arse* (x 3).

Los tesoros de Caudete de las Fuentes, La Plana de Utiel, Moixent, Xest, La Escuera, cuyo contenido se formó con las monedas que se pusieron en circulación durante la guerra, ofrecen un cuadro fidedigno de aquellas monedas que los iberos valencianos tuvieron en sus manos y atesoraron. Numéricamente destacan las emisiones de ambos contendientes, es decir, las dracmas emporitanas y sus imitaciones ibéricas, utilizadas por los romanos para pagar a sus tropas, y los shekels, con sus múltiplos y divisores, acuñados por los cartagineses. Pero, al margen de estas emisiones, que constituyen el grueso de la moneda que en estos años se puso en circulación, otras también circularon por nuestras tierras, como es el caso de las dracmas de *Ebusus* (Eivissa), acuñadas sin duda para contribuir al esfuerzo de guerra de los cartagineses; las dracmas de *Arse*, los óbolos massaliotas y las monedas “à la croix” se utilizaron, en cambio, para colaborar con los romanos; también circularon un número abundante de divisores anepígrafos, cuyo lugar de acuñación permanece incierto. En la época, Roma y seguramente también los cartagineses esperaban que sus aliados pagaran con su dinero los gastos militares que tal alianza generaba.

La ciudad de *Saitabi* también comenzó a acuñar plata durante los últimos años de la Segunda Guerra Púnica, fue otra ciudad ibérica del actual territorio valenciano que se incorporó a la fabricación de moneda. El diseño que eligió para el reverso copia el águila con las alas explayadas de las monedas de oro que Roma comenzó a acuñar con valor de 60, 40 y 20 ases, a partir del 209 a.C. La emisión de *Saitabi*, compuesta por didracmas, dracmas y hemidracmas fue muy

Arse. Dracma. Abans del 218 a.C. (?). Les figures triades continuen inspirant-se en el món grec, en este cas de la Magna Grècia. El bou androcéfalo personificava una divinitat fluvial, potser el riu Palància que discorre als seus peus (x 2).

Arse. Dracma. Antes del 218 a.C. (?). Las figuras elegidas continúan inspirándose en el mundo griego, en este caso de la Magna Grecia. El toro androcéfalo personificaba a una divinidad fluvial, quizás el río Palancia que discurre a sus pies (x 2).

molt modesta en comparació amb les que en eixes mateixes dates estava encunyant *Arse*, ja que només es coneix un exemplar de cada una d'estes denominacions. Encara que per a la ciutat de *Saitabi* es coneixen menys dades que per a *Arse*, pel fet d'emetre moneda es pot pensar que probablement degué ser ja una ciutat estructurada, la qual cosa degué veure's afavorida per la seua estratègica situació en el Camí d'Anníbal, que vertebrava la comunicació nord-sud del nostre territori. La menor quantitat de moneda encunyada potser haja de posar-se en relació amb una menor importància política de la ciutat i amb una menor disponibilitat de plata, a pesar que, en alguna època, degué disposar de mines en el seu territori, perquè en el jaciment de la Bastida de Moixent han aparegut gotaines de plata i de plom que testimonien la seua mineria. Tampoc no ha d'oblidar-se que les presumptes contribucions a les dues forces contendents també podrien haver-se fet per mitjà d'una altra classe de productes i servicis.

Els últims anys del segle III i els primers del segle II a.C. conformen un període prou incert quant a la producció monetària efectuada als territoris ibèrics, perquè és en estos anys (fins a *ca.* 195) quan es considera que s'encunyaren bona part de les imitacions ibèriques de les dracmes emporitanes; d'elles, una important quantitat aparegué en el tresor trobat a Orpesa. Encara hi ha un gran desconeixement sobre estes emissions, algunes de les quals podrien haver-se encunyat per part de les ciutats ibèriques aliades dels romans durant els anys de la guerra. A partir de la dispersió d'alguns tresors, s'ha pensat que algunes de les imitacions mencionades podrien haver-se encunyat en la Il·lircavònia.

modesta en comparación con las que en esas mismas fechas estaba acuñando *Arse*, pues sólo se conoce un ejemplar de cada una de estas denominaciones. Aunque para la ciudad de *Saitabi* se conocen menos datos que para *Arse*, por el hecho de que emitiera moneda se puede pensar que debió ser ya una ciudad probablemente estructurada, lo cual debió verse favorecido por su estratégica situación en el Camino de Aníbal, que vertebraba la comunicación norte-sur de nuestro territorio. La menor cantidad de moneda acuñada quizás deba ponerse en relación con una menor importancia política de la ciudad y con una menor disponibilidad de plata, a pesar de que, en alguna época, debió contar con minas en su territorio, pues en el yacimiento la Bastida de Moixent han aparecido goterones de plata y de plomo que atestiguan su minería. Tampoco debe olvidarse que las presuntas contribuciones a ambas fuerzas contendientes también pudieron realizarse mediante otro tipo de productos y servicios.

Los últimos años del siglo III y los primeros del II a.C. conforman un período bastante incierto en cuanto a la producción monetaria realizada en los territorios ibéricos, pues es en estos años (hasta *ca.* 195) cuando se considera que se acuñaron buena parte de las imitaciones ibéricas de las dracmas emporitanas; de ellas una importante cantidad apareció en el tesoro hallado en Orpesa. Todavía existe un gran desconocimiento sobre estas emisiones, algunas de las cuales pudieron haberse acuñado por parte de las ciudades ibéricas aliadas de los romanos durante los años de la guerra. A partir de la dispersión de algunos tesoros, se ha pensado que algunas de las imitaciones mencionadas pudieron haberse acuñado en la Il·lircavònia.

El segle II a.C.: la monetització del món ibèric valencià

Després de la Guerra Púnica, una quantitat important de la moneda d'argent amb què es finançà, quedà en mans de la població autòctona ibèrica, encara que la conservà poc de temps si hem de jutjar per la raresa de les seues troballes, ja que fou recaptada pels romans com a tribut. Segons ens relata Livi, els anys 195, 194 i 180 a.C. s'arreglaren a Hispània importants quantitats de monedes (romanes i no romanes), que s'emportaren a Roma com a botins de guerra.

Cap de les notícies que dona Livi pot relacionar-se directament amb el nostre territori. Amb l'única excepció d'Arse –que es configurarà com una ciutat federada, de la qual desconeixem els termes del *foedus* i si realment es va veure gravada amb impostos–, la resta del nostre territori degué estar sotmés a les impositcions exigides pels romans, perquè Hispània passava a ser propietat de Roma per dret de conquesta. Les contribucions fiscals degueren ajustar-se a les disponibilitats de les diverses ciutats, d'acord amb la seua vida econòmica i la seua producció; des de l'any 179 a.C. es regularitzà el tribut

que havien de pagar els hispans i s'establí el pagament del 5 % de les collites, satisfent-se a vegades amb moneda. Pareix quasi segur que la moneda, al llarg de la primera meitat del segle II a.C., no s'utilitzà com a l'element principal de la fiscalitat aplicada pels romans, ja que només les encunyà Arse i

El siglo II a.C.: la monetización del mundo ibérico valenciano

Después de la guerra, una importante cantidad de la moneda de plata con la que se financió, quedó en manos de la población indígena ibérica, pero la mantuvo poco tiempo a juzgar por la rareza de sus hallazgos, ya que fue recaudada por los romanos como tributo. Según nos relata Livio, en los años 195, 194 y 180 a.C. se recogieron en Hispania importantes cantidades de monedas (romanas y no romanas), que se llevaron a Roma como botines de guerra.

Ninguna de las noticias que da Livio puede relacionarse directamente con nuestro territorio. Con la única excepción de Arse, que se configuró como una ciudad federada, de la que desconocemos los términos del *foedus* y si realmente se vio gravada con impuestos, el resto de nuestro territorio debió estar sometido a las impositciones exigidas por los romanos, pues Hispania pasaba a ser propiedad de Roma por derecho de conquista. Las contribuciones fiscales debieron ajustarse a las disponibilidades de las diversas ciudades, en función de su vida económica y su producción; desde el año 179 a.C. se regularizó el tributo que debían pagar los hispanos y se estableció el pago del 5 % de las cosechas, satisfaciéndose en ocasiones con moneda. Parece casi seguro que la moneda, a lo largo de la primera mitad del siglo II a.C., no se utilizó como el elemento principal de la fiscalidad aplicada por los romanos, pues sólo las acuñó Arse y las de

Arse. Hemidracma. Abans del 218 a.C. (?). La llegenda *arsbikisteekiar* al·ludix a una persona (*arsbikis*) que va exercir una labor relacionada amb l'encunyació d'esta emissió, ¿un magistrat de la ciutat? (x 8).

Arse. Hemidracma. Antes del 218 a.C. (?). La leyenda *arsbikisteekiar* alude a una persona (*arsbikis*) que desempeñó una labor relacionada con la acuñación de esta emisión, ¿un magistrado de la ciudad? (x 8).

Arse. Divisor. Pes: 0,22 grams. Abans del 218 a.C. (?). Llegenda *etebanar*. L'encunyació de divisors amb un pes tan reduït suggerix un elevat nivell de monetització de la vida de la ciutat i el seu territori (x 2,5).

Arse. Divisor. 0,22 g. Antes del 218 a.C. (?). Leyenda *etebanar*. La acuñación de divisores con un peso tan reducido sugiere un elevado nivel de monetización de la vida de la ciudad y su territorio (x 2,5).

les d'argent de Roma encara no circulaven en les quantitats que es requerien per a satisfer les demandes impositives romanes.

Al territori valencià, només la ciutat d'Arse continuà encunyant dracmes d'argent, durant la primera meitat del segle II a.C. Es fabricaren seguint un patró de pesos de ca. 2,50 g, que ha sigut relacionat amb el victoriat (*victoriat*) romà. Estes emissions poden explicar-se per la condició de ciutat federada que tenia i per la necessitat interna de finançar uns servicis, possiblement relacionats amb obres de restauració i potenciació de les seues infraestructures, entre les quals segurament devia estar el seu port.

Estes emissions constituïren la major font d'aprovisionament de monedes d'argent a les comarques centrals de l'àrea valenciana, perquè en estos moments, la primera meitat del segle II a.C., les encunyacions d'argent a Hispània són escasses i es fabricaren en zones geogràfiques distants, només Kese pogué tindre una certa presència al nord de les terres de Castelló, atés que l'altra seca pròxima a les nostres terres, *Ikalesken*, començà la seua producció a partir de mitjan d'eixe segle. A més a més, la moneda romana d'argent encara no circulava amb intensitat.

Pel que fa a la moneda de bronze, no n'hi havia molta en circulació, però una part important d'ella eren asos romans, ja que Roma els encunyà en grans quantitats; a més, era la moneda amb què presumiblement es pagava als legionaris, la qual cosa assegurava la seua circulació a Hispània; també les activitats comercials proporcionaren una entrada de moneda romana. La incipient producció monetària d'altres ciutats, com *Castulo* i *Obulco* en la Ulterior i *Sekaisa* en la

plata de Roma todavía no circulaban en las cantidades que se requerían para satisfacer las demandas impositivas romanas.

En el territorio valenciano, sólo la ciudad de Arse continuó acuñando dracmas de plata, durante la primera mitad del siglo II a.C. Se fabricaron siguiendo un patrón de pesos de ca. 2,50 g, que ha sido relacionado con el *victoriat* romano. Estas emisiones pueden explicarse por la condición de ciudad federada que tenía y por la necesidad interna de financiar unos servicios, posiblemente relacionados con obras de restauración y potenciación de sus infraestructuras, entre las que seguramente estaría su puerto.

Estas emisiones constituyeron la mayor fuente de aprovisionamiento de monedas de plata en las comarcas centrales del área valenciana, pues en estos momentos, la primera mitad del siglo II a.C., las acuñaciones de plata en Hispania son escasas y se fabricaron en zonas geográficas distantes, sólo Kese pudo tener una cierta presencia en el norte de las tierras de Castellón, dado que la otra ceca pròxima a nuestras tierras, *Ikalesken*, comenzó su producción a partir de mediados de este siglo. Además, la moneda de plata romana todavía no circulaba con intensidad.

Por lo que respecta a la moneda de bronce, no había mucha en circulación, pero una parte importante de ella eran ases romanos, pues Roma los acuñó en grandes cantidades; además, era la moneda con la que presumiblemente se pagaba a los legionarios, lo cual aseguraba su circulación en Hispania; también las actividades comerciales proporcionaron una entrada de moneda romana. La incipiente producción monetaria de otras ciudades, como *Castulo* y *Obulco* en la

Citerior, també arribà a circular en les nostres terres, preferentment a les zones més pròximes als mencionats centres de producció o en les millor comunicades; a les comarques de la província d'Alacant, especialment les costaneres, s'utilitzaren prou les emissions ebusitanes, donant testimoni de les assídues relacions que estes terres del sud mantenien amb l'illa.

La presència romana a Hispània, si bé no pot dir-se que fóra la raó de la introducció de l'ús de la moneda en les nostres terres, perquè ja era coneguda i en el cas d'Arse encunyada amb anterioritat a la seua presència, sí que es pot afirmar que contribuí a dinamitzar i a accelerar un procés imparable de monetització, exportant el seu propi model. El sistema monetari dels valencians, que en un principi mostra patrons de pes poc o gens usuals, anà progressivament compatibilitzant-se amb el romà, perquè era amb este amb què havia de conviure. Les monedes dels romans eren d'argent (denaris fonamentalment) i de bronze (ases i els seus divisors) i tenien un valor fix. Les que s'encunyaren en les nostres terres al capdavant s'encunyaren amb uns pesos que les feien homologables.

A partir de mitjan segle II a.C. degueren produir-se transformacions importants en algunes de les ciutats ibèriques valencianes més rellevants, que tenen el seu reflex en la producció d'una quantitat substancial d'encunyacions de bronze, cosa que demostra que la moneda com a mitjà de pagament s'emprà per a intercanvis molt menuts.

Fou durant la segona meitat del segle II a.C. quan quatre ciutats ibèriques valencianes començaren a encunyar quantitats variables de moneda de bronze i, en

Dracma ibèrica d'imitació emporitana.
Començament del segle II a.C. Tesor
d'Orpesa (x 2).

Dracma ibèrica de imitació emporitana.
Principios del siglo II a.C. Tesoro
de Orpesa (x 2).

Ulterior y Sekaisa en la Citerior, también llegó a circular en nuestras tierras, preferentemente en las zonas más próximas a los mencionados centros de producción o en las mejor comunicadas; en las comarcas de la provincia de Alicante, especialmente las costeras, se utilizaron bastante las emisiones ebusitanas, atestiguando las asiduas relaciones que estas tierras del sur mantenían con la isla.

La presencia romana en Hispania, si bien no puede decirse que fuera la razón de la introducción del uso de la moneda en nuestras tierras, porque ya era conocida y en el caso de Arse acuñada con anterioridad a su presencia, sí que se puede afirmar que contribuyó a dinamizar y acelerar un proceso imparable de monetización, exportando su propio modelo. El sistema monetario de los valencianos que en un principio muestra patrones de peso poco o nada usuales, se fue compatibilizando progresivamente con el romano, pues era con éste con el que debía convivir. Las monedas de los romanos eran de plata (denarios fundamentalmente) y de bronce (ases y sus divisores) y tenían un valor fijo. Las que se acuñaron en nuestras tierras acabaron acuñándose con pesos que las hacían homologables.

A partir de mediados del siglo II a.C. debieron producirse transformaciones importantes en algunas de las ciudades ibéricas valencianas más relevantes, que tienen su reflejo en la producción de una sustancial cantidad de acuñaciones de bronce, la cual demuestra que la moneda como medio de pago se utilizó para intercambios muy pequeños.

Fue durante la segunda mitad del siglo II a.C. cuando cuatro ciudades ibéricas valencianas comenzaron a acuñar cantidades variables de moneda de bronce y,

Dishekel hispano-cartaginés, ca. 229-228 a.C. Tesoro de Moixent. El finançament dels exèrcits que van combatre durant la Segona Guerra Púnica va posar en circulació una quantitat de moneda mai no vista pels ibers, que contribuïu de manera decisiva a la familiarització amb este mitjà de canvi (BM) (x 3).

Dishekel hispano-cartaginés, ca. 229-228 a.C. Tesoro de Moixent. La financiación de los ejércitos que combatieron durante la Segunda Guerra Púnica puso en circulación una cantidad de moneda nunca vista por los iberos, contribuyendo de forma decisiva a la familiarización con este medio de cambio. (BM) (x 3).

algunes d'elles, amb varietat de divisors. El desenvolupament econòmic generat per l'explotació del territori i afavorit per la seua situació estratègica, en les vies de comunicació més importants que travessaven el nostre territori, o per les seues activitats portuàries, com en el cas d'Arse, féu necessària una major quantitat de moneda de bronze, perquè la mobilitat de les persones i el creixement del comerç així ho exigia. Però esta moneda de bronze no podia ser subministrada, ni directament ni indirecta per Roma, ja que estava més interessada en l'encunyació de moneda d'argent, i, de fet, les emissions romanes de bronze a partir del 145 a.C. foren molt escasses. Davant d'esta situació, les ciutats que volgueren i/o pogueren encunyar les seues pròpies monedes, ja que disposaven dels recursos tècnics necessaris per a fer-ho i perquè si es requeria autorització romana, l'obtingueren.

Les monedes de bronze encunyades en el nostre territori no s'utilitzaren per a

en algunas de ellas, con variedad de divisores. El desarrollo económico generado por la explotación del territorio y auspiciado por su situación estratégica, en las vías de comunicación más importantes que atravesaban nuestro territorio, o por sus actividades portuarias, como en el caso de Arse, hizo necesaria una mayor cantidad de moneda de bronce, pues la movilidad de las personas y el desarrollo del comercio así lo exigía. Pero esta moneda de bronce no podía ser suministrada, directa o indirectamente por Roma, ya que estaba más interesada en la acuñación de moneda de plata y, de hecho, las emisiones romanas de bronce a partir del 145 a.C. fueron muy escasas. Ante esta situación, acuñaron sus propias monedas las ciudades que quisieron y/o pudieron, porque disponían de los recursos técnicos necesarios para ello y porque si se requería autorización romana la obtuvieron.

Las monedas de bronce acuñadas en nuestro territorio no se utilizaron para pagar los impuestos a Roma; cuando se utilizaron monedas, presumiblemente, fueron de plata. La recaudación, cada vez más frecuente, de impuestos en mone-

pagar els impostos a Roma; quan s'utilitzaren monedes, presumiblement, foren d'argent. La recaptació, cada vegada més freqüent, d'impostos en moneda estimulà el comerç i afavorí l'extensió d'una economia monetària, perquè una part de les rendes agrícoles havia de transformar-se en moneda. No obstant això, la tributació fiscal amb monedes no es convertí en un fet generalitzat fins al període imperial, quan culminà un procés en què les contribucions fiscals en forma de productes van ser substituïdes progressivament pel seu valor en moneda.

En el període comprés entre el segle II i el ca. 44 a.C. cap ciutat ibèrica del territori valencià encunyà monedes d'argent i només quatre (*Arse*, *Saitabi*, *Kili* i *Kelin*) i la fundació romana de *Valentia* encunyaren moneda de bronze. De totes elles, *Arse* fou la pionera en l'encunyació de moneda dins del món ibèric i la que després mantingué una certa continuïtat en la producció, constituint-se en la ciutat ibèrica valenciana que major quantitat de moneda fabricà. *Saitabi*, per contra, a pesar d'haver encunyat plata durant la Segona Guerra Púnica, no reprengué la producció de moneda fins a mig segle després aproximadament, mantenint-la amb certes intermitències fins a mitjan segle I a.C. La quantitat de monedes emeses, encara que important, pareix que va ser un poc menor que la d'*Arse*.

En este període, a més d'*Arse* i *Saitabi*, dues noves ciutats ibèriques localitzades en l'àrea valenciana començaren també a encunyar moneda, per bé que amb un volum molt modest. Una d'elles fou *Kelin*, identificada amb el jaciment de Los Villares, a Caudete de las Fuentes, que ocupà una superfície d'unes 10 ha i tingué un ampli període d'ocupació. Encunyà una única emissió formada per uni-

da estimuló el comercio y favoreció el desarrollo de una economía monetaria, pues una parte de las rentas agrícolas debía transformarse en moneda. No obstante, la tributación fiscal con monedas no se convirtió en un hecho generalizado hasta el período imperial, cuando culminó un proceso en el que las contribuciones fiscales en forma de productos fueron progresivamente siendo sustituidas por su valor en moneda.

En el período comprendido entre el siglo II y el ca. 44 a.C. ninguna ciudad ibérica del territorio valenciano acuñó monedas de plata y sólo cuatro (*Arse*, *Saitabi*, *Kili* y *Kelin*) y la fundación romana de *Valentia* acuñaron moneda de bronce. De todas ellas *Arse* fue la pionera en la acuñación de moneda dentro del mundo ibérico y la que después mantuvo una cierta continuidad en la producción, constituyéndose en la ciudad ibérica valenciana que mayor cantidad de moneda fabricó. *Saitabi*, por el contrario, a pesar de haber acuñado plata durante la Segunda Guerra Púnica no retomó la producción de moneda hasta medio siglo después, aproximadamente, manteniéndola con ciertas intermitencias hasta mediados del siglo I a.C. La cantidad de monedas emitidas, aunque importante, parece haber sido un poco menor que la de *Arse*.

En este período, además de *Arse* y *Saitabi*, dos nuevas ciudades ibéricas localizadas en el área valenciana también comenzaron a acuñar moneda, pero con un volumen muy modesto. Una de ellas fue *Kelin*, identificada con el yacimiento de Los Villares, en Caudete de las Fuentes, que ocupó una superficie de unas 10 ha y tuvo un amplio período de ocupación. Acuñó una única emisión formada por unidades y mitades; el hecho de que fueran de bronce y la reducida

Didracma encunyada a *Saitabi* (Xàtiva). Última dècada del segle III a.C. L'origen d'esta emissió ha de buscar-se en una contribució de la ciutat al finançament de la guerra entre romans i cartaginesos o per la necessitat de cobrir despeses assumides per la ciutat (x 2).

Didracma acuñada en *Saitabi* (Xàtiva). Última dècada del siglo III a.C. El origen de esta emisión debe buscarse en una contribución de la ciudad a la financiación de la guerra entre romanos y cartagineses o por la necesidad de cubrir gastos asumidos por la ciudad (x 2).

Arse. Dracma. Primera meitat del segle II a.C. Esta ciutat va ser l'única que va continuar encunyant monedes de plata al territori valencià. El seu estàndard de pes, d'uns 2,50 g, més lleuger que el denari romà, ha sigut relacionat amb el *victoriat* romà (x 1,5).

Arse. Dracma. Primera mitad del siglo II a.C. Ésta ciudad fue la única que siguió acuñando monedas de plata en el territorio valenciano. Su estándar de peso, de unos 2,50 g, más ligero que el denario romano, ha sido relacionado con el *victoriat* romano (x 1,5).

tats i meitats; el fet que foren de bronze i la reduïda quantitat de metall encunyat motivà que el seu ús quedara molt limitat a la pròpia ciutat i a les zones limítrofes. Les troballes a la ciutat demostren que la moneda era abundant i amb una procedència variada.

L'altra ciutat fou *Kili*, la localització de la qual encara no ha sigut identificada, però diversos elements com l'estil de les figures de l'anvers i del revers, que s'assembla al d'algunes emissions d'*Arse* i de *Saitabi*, i la dispersió de les escasses troballes esporàdiques conegudes, porten a afirmar, amb molts pocs dubtes, que estigué localitzada al quadrant nord-oest de la província de València. La seua producció, també molt modesta, fou semblant o un poc major que la de *Kelin*; encunyà dues emissions de monedes amb la tipologia característica de la moneda de bronze (retrat masculí i genet amb llança o palma, per a les unitats, i la petxina i el dofí, per als divisors), la primera amb llegenda ibèrica i la segona bilingüe, en ibèric i llatí.

La producció monetària en les terres valencianes es completa amb les emissions de *Valentia*. Els pobladors d'esta ciutat foren veterans de l'exèrcit romà, que estaven habituats a l'ús de moneda, segons el sistema monetari romà. En el moment de la seua fundació o molt poc de temps després encunyaren la primera de les tres emissions que es coneixen de la ciutat. Les encunyaren els qüestors, els noms dels quals, d'origen itàlic, apareixen a l'anvers de les monedes. Els dissenys són romans, perquè copien els denaris romano-republicans de *Q. Fabius Maximus*. Encunyà asos, semis i quadrants en una notable quantitat. La fundació

cantidad de metal acuñado motivó que su uso quedara muy limitado a la propia ciudad y a las zonas limítrofes. Los hallazgos en la ciudad demuestran que la moneda era abundante y con una variada procedencia.

La otra ciudad fue *Kili*, cuya localización todavía no ha sido identificada, pero diversos elementos como el estilo de las figuras de anverso y de reverso, que se asemeja al de algunas emisiones de *Arse* y de *Saitabi*, y la dispersión de los escasos hallazgos esporádicos conocidos, llevan a afirmar, con muy pocas dudas, que estuvo localizada en el cuadrante noroeste de la provincia de Valencia. Su producción, también muy modesta, fue similar o algo mayor que la de *Kelin*; acuñó dos emisiones de monedas con la tipología característica de la moneda de bronce (retrato masculino y jinete con lanza o palma, para las unidades, y la concha y el delfín, para los divisores), la primera con leyenda ibérica y la segunda bilingüe, en ibérico y latín.

La producción monetaria en las tierras valencianas se completa con las emisiones de *Valentia*. Los pobladores de esta ciudad fueron veteranos del ejército romano, los cuales estaban habituados al uso de moneda, según el sistema monetario romano. En el momento de su fundación o muy poco tiempo después acuñaron la primera de las tres emisiones que se conocen de la ciudad. Las acuñaron los cuestores, cuyos nombres, de origen itálico, aparecen en el anverso de las monedas. Los diseños son romanos, pues copian los denarios romano-republicanos de *Q. Fabius Maximus*. Acuñó ases, semis y cuadrantes en una notable cantidad. La fundación de esta ciudad romana contribuyó de

d'esta ciutat romana contribuí de forma important a familiaritzar els ibers dels voltants amb els usos i les formes de vida romans.

No totes les ciutats ibèriques importants de les terres valencianes encunyaren moneda, sent esta una de les qüestions de més difícil aclariment, sobretot si es té en compte que la moneda també en elles s'havia convertit en un objecte prou habitual. ¿Per què ciutats com *Edeta*, *Lucentum*, *Ilici*, per anomenar només algunes de les més destacables, no encunyaren mai moneda pròpia? És evident que no per això les seues economies i els seus sistemes fiscals deixaren de funcionar, potser ni tan sols es puga aventurar que els seus intercanvis quotidians foren un poc menys àgils, perquè les troballes en estes ciutats i en altres jaciments contemporanis testimonien l'existència d'una quantitat substancial de monedes de bronze. A més, la verdadera riquesa monetària no circulava en forma de moneda de bronze, sinó d'argent, i tota ella procedia de fora de les nostres terres.

Les encunyacions de bronze de les ciutats ibèriques, exceptuada l'última fase de la producció d'*Arse-Saguntum*, adoptaren dissenys que les vinculen al món cultural ibèric de què formaven part. Com en moltes altres ciutats ibèriques, per a les monedes de major valor es trià el retrat masculí a dreta per a l'anvers i el genet amb palma o amb llança per al revers. La gran difusió d'estos dissenys entre les diferents seques ibèriques i celtibèriques ha sigut valorada de manera distinta, des d'una intervenció de les autoritats romanes fins al mimetisme i la influència d'unes ciutats sobre unes altres. Siga com vulga, la veritat és que les

forma importante a familiarizar a los iberos del entorno con los usos y modos de vida romanos.

No todas las ciudades ibéricas importantes de las tierras valencianas acuñaron moneda, siendo ésta una de las cuestiones más difíciles de aclaración, sobre todo si se tiene en cuenta que la moneda también en ellas se había convertido en un objeto bastante habitual. ¿Por qué ciudades como *Edeta*, *Lucentum*, *Ilici*, por nombrar sólo algunas de las más destacables, no acuñaron nunca moneda propia? Es evidente que no por ello sus economías y sus sistemas fiscales dejaron de funcionar, quizás ni tan siquiera se pueda aventurar que sus intercambios cotidianos fueran un poco menos ágiles, pues los hallazgos en estas ciudades y en otros yacimientos contemporáneos atestiguan la existencia de un número sustancial de monedas de bronce. Además, la verdadera riqueza monetaria no circulaba bajo la forma de moneda de bronce, sino de plata y toda ella procedía de fuera de nuestras tierras.

Las acuñaciones de bronce de las ciudades ibéricas, exceptuada la última fase de la producción de *Arse-Saguntum*, adoptaron diseños que las vinculan al mundo cultural ibérico al que pertenecían. Como en muchas otras ciudades ibéricas, para las monedas de mayor valor se eligió el retrato masculino a derecha para el anverso y el jinete con palma o con lanza para el reverso. La gran difusión de estos diseños entre las diferentes cecas ibéricas y celtibéricas ha sido valorada de distinto modo, desde una intervención de las autoridades romanas hasta el mimetismo y la influencia de unas ciudades sobre otras. Sea como fuere, lo cierto es que las emisiones de la provincia romana de la Citerior, en la que se ubica-

Saitabi. As. Símbol ceptre, ca. 140-120 a.C.
Esta emissió es va encunyar seguint l'estàndard de pes dels asos romans.

Saitabi. As. Símbolo cetro, ca. 140-120 a.C.
Ésta emisión se acuñó siguiendo el estándar de peso de los ases romanos.

Roma. Denari, 56 a.C. Des de mitjan segle II a.C. els denaris romans començaren a arribar a Hispània, cada vegada en més quantitat, i en la zona costanera es convertiren en la moneda de plata més important (x 1,5).

Roma. Denario, 56 a.C. Desde mediados del siglo II a.C. los denarios romanos comenzaron a llegar a Hispania, cada vez en mayor volumen, y en la zona costera se convirtieron en la moneda de plata más importante (x 1,5).

Arse. Unitat. Símbol caduceu. Mitjan segle II a.C. Els dissenys són els característics de les ciutats ibèriques i celtibèriques d'Hispania. Tant la quantitat d'emissions com el volum d'emissió testimonien la vitalitat econòmica de la ciutat (x 4).

Arse. Unidad. Símbolo caduceo. Mediados siglo II a.C. Los diseños son los característicos de las ciudades ibéricas y celtibéricas de Hispania. Tanto el número de emisiones como el volumen de emisión testimonian la vitalidad económica de la ciudad (x 4).

emissions de la província romana de la Citerior, on s'ubicaven les actuals terres valencianes, mantingueren una gran uniformitat de tipus, una part dels quals s'han relacionat ideològicament amb el paper polític preponderant que en totes elles exerciren les elits eqüestres.

El patró de pesos utilitzats per les emissions de bronze ibèriques tampoc no és fàcil d'identificar, i de fet s'han proposat diverses explicacions, que es poden resumir bàsicament en dues: que segueixen un patró propi, que alguns autors han denominat ibèric, o que s'adapten al patró de pesos de la moneda de bronze romana, encunyant les denominacions que millor s'adaptaven a les necessitats de les ciutats d'acord amb el nivell de preus existent. Amb tot, les dues possibilitats no són contradictòries, perquè, per una part, es pot defensar que les ciutats ibèriques mantingueren un sistema de denominacions propi (unitats de 10-11 g) i, per una altra, que les seues produccions foren perfectament homologables a determinades denominacions romanes. Només la major o menor quantitat de moneda romana de bronze en circulació donaria més relleu a una o a una altra opció. Siga com vulga, a pesar de la gran diversitat de pesos de les monedes en circulació en l'àmbit ibèric valencià, una bona part de les monedes de bronze agruparen els seus pesos a l'entorn de 19-24, 9-12, 5-6 i 2-3 g.

Un aspecte que crida l'atenció és l'absència, des de mitjan segle II a.C. o potser un poc abans, d'encunyacions d'argent en territori valencià, la qual cosa no vol dir que la seua presència entre la població fóra escassa, sinó que ben al contrari. De fet, l'autèntica riquesa monetar estigué materialitzada per la moneda romana d'argent, que des de mitjan segle II a.C., començà a arribar en quanti-

ban las actuales tierras valencianas, mantuvieron una gran uniformidad de tipos, una parte de los cuales se han relacionado ideológicamente con el preponderante papel político que en todas ellas desempeñaron las élites ecuestres.

El patrón de pesos utilizados por las emisiones de bronze ibéricas tampoco es fácil de identificar, y de hecho se han propuesto diversas explicaciones, que se pueden resumir básicamente en dos: que siguen un patrón propio, que algunos autores han denominado ibérico, o que se adaptan al patrón de pesos de la moneda de bronze romana, acuñando las denominaciones que mejor se adaptaban a las necesidades de las ciudades en función del nivel de precios existentes. Con todo, ambas posibilidades no son contradictorias, pues por un lado se puede defender que las ciudades ibéricas mantuvieron un sistema de denominaciones propio (unidades de 10-11 g) y por otro que sus producciones fueron perfectamente homologables a determinadas denominaciones romanas. Sólo la mayor o menor cantidad de moneda romana de bronze en circulación daría más relieve a una u otra opción. Sea como fuere, a pesar de la gran diversidad de pesos de las monedas en circulación en el ámbito ibérico valenciano, una buena parte de las monedas de bronze agruparon sus pesos en torno a 19-24, 9-12, 5-6 y 2-3 g.

Un aspecto que llama la atención es la ausencia, desde mediados del siglo II a.C. o quizás un poco antes, de acuñaciones de plata en territorio valenciano, lo cual no quiere decir que su presencia entre la población fuera escasa, sino antes bien todo lo contrario. De hecho, la verdadera riqueza monetar estuvo materializada por la moneda de plata romana, que desde mediados del siglo II a.C., comenzó

Arse. Divisor ibèric de bronze. Segona meitat del segle II a.C. Este i altres divisors de característiques paregudes van ser molt encunyats per la ciutat, cosa que denota la seua considerable monetització (x 2).

Arse. Divisor ibérico de bronze. Segunda mitad del siglo II a.C. Éste y otros divisores de similares características fueron muy acuñados por la ciudad, denotando su importante monetización (x 2).

As d'Arse-Saguntum. Segle II-I a.C. La sèrie de monedes amb revers proa mostra amb claredat la progressiva romanització experimentada per la ciutat (x 1,5).

As de Arse-Saguntum. Siglos II-I a.C. La serie de monedas con reverso proa muestra con claridad la progresiva romanización experimentada por la ciudad (x 1,5).

tats fins eixe moment desconegudes, com a reflex de l'augment de l'exportació i dels intercanvis i de l'espectacular increment de la producció romana. Els tresors apareguts al llarg de la costa mediterrània mostren que la moneda romana d'argent arribava amb una certa facilitat i normalment superava la que procedia de seques ibèriques.

La romanització de la moneda

La vida social i econòmica de la població de les terres valencianes es va veure alterada durant les guerres sertorianes, ja que està testimoniada la destrucció de diverses ciutats (*Valentia*, *Kelin*, *Lauro*) que tardaren algun temps a recuperar-se. No obstant això, estos esdeveniments militars, a diferència del que succeí anteriorment, no pareix que generaren cap augment substancial de la producció monetària, perquè cap de les emissions que es creu que fou encunyada cap al primer terç del segle 1 a.C. aconseguí un volum que puga considerar-se més enllà de modest. Estos esdeveniments i els que derivaran de la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu motivaren l'ocultació de les fortunes dineràries amb el propò-

As de *Valentia*. Encunyat a nom dels qüestors de la ciutat *L. Trinius* i *T. Ahius*. Entre els anys 138 a.C. i 75 a.C. *Valentia* va encunyar tres sèries de monedes a nom de tres parells diferents de qüestors (x 1,5).

As de *Valentia*. Acuñaado a nombre de los cuestores de la ciudad *L. Trinius* y *T. Ahius*. Entre los años 138 a.C. y 75 a.C. *Valentia* acuñó tres series de monedas a nombre de tres pares diferentes de cuestores (x 1,5).

a llegar en cantidades hasta ese momento desconocidas, como reflejo del aumento de la exportación y de los intercambios y del espectacular incremento de la producción romana. Los tesoros aparecidos a lo largo de la costa mediterránea muestran que la moneda romana de plata llegaba con una cierta facilidad y normalmente superaba a la que procedía de cecas ibéricas.

La romanización de la moneda

La vida social y económica de la población de las tierras valencianas se vio alterada durante las guerras sertorianas, pues está atestiguada la destrucción de varias ciudades (*Valentia*, *Kelin*, *Lauro*) que tardaron algún tiempo en recuperarse. Sin embargo, estos acontecimientos militares, a diferencia de lo que sucedió anteriormente no parece que generaran ningún aumento sustancial de la producción monetaria, pues ninguna de las emisiones que se cree acuñadas hacia el primer tercio del siglo 1 a.C. alcanzó un volumen que pueda considerarse más allá de modesto. Estos acontecimientos y los que derivarán de la guerra civil entre César y Pompeyo motivaron la ocultación de las fortunas dinerarias con el

sit de salvaguardar-les, la recuperació i l'estudi de les quals ha permès conèixer perfectament la composició de la moneda que estava en circulació en eixos anys. Tresors com el del Tossal de l'Assut, el del carrer del Salvador, o el de Lliria, posen de manifest la importància de la moneda romana d'argent i l'ús preponderant de la moneda de bronze encunyada per les ciutats de la Península Ibèrica.

El procés de romanització de les ciutats ibèriques fou relativament ràpid en les poblacions pròximes a la costa, perquè des de feia temps mantenien contactes amb les zones de la Magna Grècia i Sicília i, en molts aspectes, havien rebut les mateixes influències de tipus hel·lenístic. Els aspectes més característics de la forma de vida romana no tardaren a fer-se evidents, sent una mostra eloqüent d'això la utilització del llatí en les llegendes de les monedes. *Arse* fou la primera ciutat que l'emprà per a identificar l'origen de les seues monedes amb la llegenda SAGVNT (INV) junt amb el seu topònim ibèric *arse* en les emissions amb revers proa, probablement ja dins del segle I a.C. Estes sèries il·lustren de manera molt clara el procés de romanització de la ciutat, ja que s'inicien amb la menció del topònim i dels magistrats en escriptura ibèrica, la qual fou substituïda molt prompte pel llatí.

Este procés d'adaptació a la cultura romana també es produí en les altres ciutats, *Kili* i *Saetabi*, però tot pareix indicar que de manera més ralentitzada, perquè encara que no es disposa de cap tipus d'informació per a *Kili*, l'única emissió bilingüe de *Saetabi* pareix que s'ha de datar cap a mitjan segle I a.C.

propósito de salvaguardarlas, cuya recuperación y estudio ha permitido conocer perfectamente la composición de la moneda que estaba en circulación en estos años. Tesoros como los del Tossal de l'Assut, calle Salvador, Lliria, ponen de manifiesto la importancia de la moneda de plata romana y el uso preponderante de la moneda de bronce acuñada por las ciudades de la península Ibérica.

El proceso de romanización de las ciudades ibéricas fue relativamente rápido en las poblaciones próximas a la costa, pues desde hacía tiempo mantenían contactos con las zonas de la Magna Grecia y Sicilia y en muchos aspectos habían recibido las mismas influencias de tipo helenístico. Los aspectos más característicos del modo de vida romano no tardaron en hacerse evidentes, siendo una muestra elocuente de ello la utilización del latín en las leyendas de las monedas. *Arse* fue la primera ciudad que lo empleó para identificar el origen de sus monedas con la leyenda SAGVNT(INV) junto con su topónimo ibérico *arse*, en las emisiones con reverso proa, probablemente ya dentro del siglo I a.C. Estas series ilustran de forma muy clara el proceso de romanización de la ciudad, ya que se inician con la mención del topónimo y de los magistrados en escritura ibérica, la cual fue sustituida muy pronto por el latín.

Este proceso de adaptación a la cultura romana también se produjo en las otras ciudades, *Kili* y *Saetabi*, pero todo parece indicar que de forma más ralentizada, pues aunque no se dispone de ningún tipo de información para *Kili*, la única emisión bilingüe de *Saetabi*, parece que debe fecharse hacia mediados del siglo I a.C.

Unitat ibèrica encunyada a *Kili*. Les troballes monetàries, encara que són prou escasses, suggerixen que la seua localització ha de buscar-se a la zona interior de València. Segona meitat del segle II a.C. (x 1,5).

Unidad ibérica acuñada en *Kili*. Los hallazgos monetarios, aunque son bastante escasos, sugieren que su localización ha de buscarse en la zona interior de Valencia. Segunda mitad del siglo II a.C. (x 1,5).

Unitat de bronze ibèrica, encunyada a *Kelin*. Segona meitat del segle II a.C. L'acaparadora concentració de troballes de monedes al jaciment ibèric de Los Villares (Caudete de las Fuentes, València) ha permès localitzar-la allí (x 1,5).

Unidad de bronze ibérica, acuñada en *Kelin*. Segunda mitad del siglo II a.C. La abrumadora concentración de hallazgos de monedas en el yacimiento ibérico Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia) ha permitido localizarla allí (x 1,5).

El tesoro del Puig de la Nau

A. Oliver Foix

As bilingüe de Saetabi. Mitjan segle I a.C. Última emissió de la ciutat, que manifesta la seua romanització progressiva i dóna a conèixer el seu nom oficial en llatí (x 1,5).

As bilingüe de Saetabi. Mediados del siglo I a.C. Última emisión de la ciudad, que manifiesta su progresiva romanización y da a conocer su nombre oficial en latín (x 1,5).

En el transcurso de las excavaciones arqueológicas que se realizaron durante el mes de julio de 1998 en el yacimiento del Puig de la Nau de Benicarló, y concretamente en un edificio colindante con la muralla, en el nivel de derrumbe de las paredes, se recuperó un conjunto de orfebrería ibérica de oro y plata, así como una moneda emporitana. Estos objetos suntuosos parece ser que originalmente se encontraban dentro de una pequeña vasija la cual estaría guardada sobre algún estante sujetado en la pared o escondida dentro del muro. Al derrumbarse la construcción la vasija y lo que guardaba caería revuelta con el escombros del muro lo que produciría la destrucción del envase.

El tesoro del Puig de la Nau

A. Oliver Foix

Este conjunto de orfebrería está compuesto por dos pares de pendientes, un colgante, posiblemente de collar, una pulsera de plata y la moneda mencionada. El primer par de pendientes presenta una forma de creciente, con un diámetro máximo de 22 mm y un peso de 1,71 g. Están hechos de oro. La forma del pendiente es típica de los ibéricos de época plena. Hay una primera línea exterior de pequeñas bolas, como vemos en otras piezas, es el caso de los de la Condomina de Villena. Después le sigue un hilo retorcido y posteriormente una filigrana con dos hilos de sección cuadrada retorcidos, para continuar con otro hilo de sección circular retorcido. A continuación un cuerpo de sección losángica, al que le sigue de nuevo la filigrana y un hilo retorcido, para terminar con una serie de bolas en su interior. Le falta la cadena de seguridad.

Este conjunto de orfebrería está compuesto por dos pares de pendientes, un colgante, posiblemente de collar, una pulsera de plata y la moneda mencionada.

El primer par de pendientes presenta una forma de creciente, con un diámetro máximo de 22 mm y un peso de 1,71 g. Están fetes d'or. La forma de l'arracada és típica de les ibèriques d'època plena. Hi ha una primera línia exterior de boletes, com veiem en altres peces, com ara les de la Condomina de Villena. Després el seguix un fil retorçut i posteriorment una filigrana amb dos fils de secció quadrada retorçuts, per a continuar amb un altre fil de secció circular retorçut. A continuació, un cos de secció losanjada, al qual el seguix de nou la filigrana i un fil retorçut, per a acabar amb una sèrie de boles en el seu interior. Li falta la cadena de seguretat.

Este conjunto de orfebrería está compuesto por dos pares de pendientes, un colgante, posiblemente de collar, una pulsera de plata y la moneda mencionada.

El primer par de pendientes presenta una forma de creciente, con un diámetro máximo de 22 mm y un peso de 1,71 g. Están hechos de oro. La forma del pendiente es típica de los ibéricos de época plena. Hay una primera línea exterior de pequeñas bolas, como vemos en otras piezas, es el caso de los de la Condomina de Villena. Después le sigue un hilo retorcido y posteriormente una filigrana con dos hilos de sección cuadrada retorcidos, para continuar con otro hilo de sección circular retorcido. A continuación un cuerpo de sección losángica, al que le sigue de nuevo la filigrana y un hilo retorcido, para terminar con una serie de bolas en su interior. Le falta la cadena de seguridad.

L'altre parell d'arracades tenen un diàmetre de 32,50 mm i pesen 5,44 g cada una. Segueixen la mateixa composició que el parell anterior, però més rica, perquè s'inicia amb una línia de boles, continua el fil retorçut i la filigrana, delimitada en el seu interior per un altre fil retorçut. A continuació, el cos de secció losanjada i de nou repeteix la composició dels fils retorçuts i la filigrana. Continua amb una sèrie de boles, i un altre cos de fils retorçuts delimitant una filigrana realitzada amb tres fils retorçuts de secció quadrada. També els falta la cadena de seguretat, però en este cas conserven els anells de subjecció.

El penjoll està realitzat amb la tècnica del repussat. Té una forma bitroncocònica, i el seu diàmetre màxim, que és de 35 mm, el marca un fil retorçut de secció circular. Pesa 5,71 g.

El otro par de pendientes tienen un diámetro de 32,50 mm y pesan 5,44 g cada uno. Siguen la misma composición que el par anterior, pero más rica, pues se inicia con una línea de bolas, continúa el hilo retorcido y la filigrana, delimitada en su interior por otro hilo retorcido. A continuación el cuerpo de sección losángica y de nuevo repite la composición de los hilos retorcidos y la filigrana. Continúa con una serie de bolas, y otro cuerpo de hilos retorcidos delimitando una filigrana realizada con tres hilos retorcidos de sección cuadrada. También les falta la cadena de seguridad, pero en este caso conservan los anillos de sujeción.

El colgante está realizado con la técnica de repujado. Tiene una forma bitroncocónica, y en su diámetro máximo que es de 35 mm, lo marca un hilo retorcido de sección circular. Pesa 5,71 g.

La pulsera es de plata formando una espiral feta amb una vareta de secció plano-convexa. Té una longitud de 1.320 mm i un pes de 130,95 g. En els seus extrems hi ha una decoració realitzada amb una sèrie de ratlletes incises i cercles.

L'última peça del conjunt és una moneda emporitana d'argent. L'anvers presenta un cap femení, i al revers un bou sobre el qual està la inscripció *Emporiton* de forma retrògrada. És una moneda nova quant al tipus, per la presència del cap femení i per la variant epigràfica del revers.

El conjunt es pot datar a la fi del segle v a.C., cap al 400 a.C., segons la cronologia que ens aporta la ceràmica àtica amb què es relaciona en el nivell de la troballa. Datació que es pot sostindre així mateix per a la moneda.

La pulsera es de plata formando una espiral hecha con una varilla de sección plano convexa. Tiene una longitud de 1.320 mm, y un peso de 130,95 g. En sus extremos existe una decoración realizada con una serie de pequeñas rayas incisas y círculos.

La última pieza del conjunto es una moneda de plata emporitana. El anverso presenta una cabeza femenina, y en el reverso un toro sobre el que está la inscripción de *Emporiton* de forma retrógrada. Es una moneda nueva en cuanto al tipo, debido a la presencia de la cabeza femenina y a la variante epigráfica del reverso.

El conjunto se puede datar a finales del siglo V a.C., hacia el 400 a.C., según la cronología que nos aporta la cerámica ática con la que se relaciona en el nivel del hallazgo. Datación que se puede sostener asimismo para la moneda.

Tresor del Puig de la Nau, enterrat cap al 400 a.C. Està compost per dos parells d'arracades, un penjoll, possiblement de collar, una pulsera de plata i una moneda fraccionària emporitana (x 2).

Tesoro del Puig de la Nau, enterrado hacia 400 a.C. Està compuesto por dos pares de pendientes, un colgante, posiblemente de collar, una pulsera de plata i una moneda fraccionaria emporitana (x 2).

La producció en el món ibèric

H. Bonet Rosado

A partir del segle VI a.C., en el litoral mediterrani peninsular es produiran canvis tecnològics i culturals, com el torn de terrisser, la metal·lúrgia del ferro, l'aparició de la ciutat, l'arboricultura, l'escriptura o, finalment, la moneda, que revolucionaran l'anterior sistema de producció. Per primera vegada es pot parlar d'una alta cultura, on la ciutat és el centre de poder polític i econòmic. Serà l'elit urbana la que modelarà tota la societat, i controlarà l'economia, la

Les activitats agropecuàries en el món ibèric. Els treballs del camp són la base de subsistència de l'economia ibèrica. L'agricultura extensiva de secà es basava fonamentalment en la trilogia mediterrània: cereals, vinya i olivera. Els ramats són el complement de la vida camperola; altres activitats com l'apicultura i la caça també eren uns recursos econòmics significatius (Dibuix de Paco Chiner).

Las actividades agropecuarias en el mundo ibérico. Los trabajos del campo son la base de subsistencia de la economía ibérica. La agricultura extensiva de secano se basaba fundamentalmente en la trilogía mediterránea: cereales, vid y olivo. Los rebaños son el complemento de la vida campesina; otras actividades como la apicultura y la caza también eran unos recursos económicos significativos (Dibujo de Paco Chiner).

La producció en el món ibèric

H. Bonet Rosado

A partir del segle VI a.C., en el litoral mediterráneo peninsular se van a producir cambios tecnológicos y culturales, como el torno de alfarero, la metalurgia del hierro, la aparición de la ciudad, la arboricultura, la escritura o, finalmente, la moneda, que revolucionarán el anterior sistema de producción. Por primera vez, se puede hablar de una alta cultura, donde la ciudad es el centro de poder político y económico. Será la élite urbana la

religió, sense oblidar les manifestacions culturals.

L'economia ibèrica és essencialment camperola i la major part de la població estarà relacionada directament o indirectament amb les activitats agropecuàries. Els llauradors practicaven una agricultura extensiva de secà, dedicada principalment al cultiu dels cereals i, en menor grau, de lleguminoses. L'arboricultura, basada sobretot en la vinya i l'olivera, i l'horticultura, completen el paisatge agrícola.

La ramaderia, que comprenia ramats d'ovelles i cabres, bestiar vaquí, el porc i el cavall, ocupava un lloc secundari, però indispensable, de la

que moldeará toda la sociedad, controlando la economía, la religión, sin olvidar las manifestaciones culturales. La economía ibérica es esencialmente campesina estando la mayor parte de la población relacionada, directa o indirectamente, con las actividades agropecuarias. Los campesinos practicaban una agricultura extensiva de secano, dedicada principalmente al cultivo de los cereales y, en menor grado, de leguminosas. La arboricultura, basada sobre todo en la vid y el olivo, y la horticultura, completan el paisaje agrícola.

La ganadería, que comprendía rebaños de ovejas y cabras, ganado vacuno, el cerdo y el caballo, ocupaba un

vida camperola ja que proporcionava força de treball, aliments (carn i llet) i primeres matèries (llana, cuir).

Treballs artesanals, com el teixit, la cistelleria o la corderia, es feien dins de l'espai domèstic, mentre que altres activitats, com la metal·lúrgia o la terrisseria, exigien un cert nivell d'especialització amb artesans de plena dedicació. Així devien funcionar els centres terrissers de Lliria i d'Elx on ceramistes i pintors treballaven per encàrrec seguint els gustos de la classe que detenia el poder. També la joieria ibèrica i el domini de la metal·lúrgia del ferro mostren l'existència d'autèntics mestres en el treball dels metalls.

L'intercanvi de tots els productes es duia a terme a través de rutes comercials, marítimes o terrestres, que ja tenien una llarga tradició des dels temps dels primers mercaders fenicis

lugar secundario, pero indispensable, de la vida campesina al proporcionar fuerza de trabajo, alimentos (carne y leche) y materias primas (lana, cuero). Trabajos artesanales, como el tejido, la cestería o cordelería, se hacían dentro del espacio doméstico, mientras que otras actividades, como la metalurgia o la alfarería, exigían un cierto nivel de especialización con artesanos de plena dedicación. Así funcionarían los centros alfareros de Lliria y de Elx donde ceramistas y pintores trabajaban por encargo siguiendo los gustos de la clase que ostentaba el poder. También la joyería ibérica y el dominio de la metalurgia del hierro muestran la existencia de verdaderos maestros en el trabajo de los metales.

El intercambio de todos los productos se realizaba a través de rutas comerciales, marítimes o terrestres, que ya tenían una larga tradición desde los tiempos de los primeros mercaderes

i grecs. Els productes del camp a més de ser destinats a l'autoconsum s'intercanviaven amb el fi d'obtenir productes manufacturats forans, com les vaixelles de luxe gregues, púniques, o romanes. Sabem, per les fonts escrites, que els ibers exportaven vi, mel, cereals, salades i, sens dubte, altres productes artesanals, com els famosos teixits de *Saiti* (Xàtiva), que no han deixat rastre en el registre arqueològic. Les àmfores, algunes d'elles amb marques comercials, eren el principal contenidor per al transport dels productes, i l'estudi de la seua distribució permet conèixer l'itinerari de les rutes comercials. Determinats ploms escrits, com són les cartes comercials, els contractes o les llistes de productes i de noms, com també un sistema de pesos i mesures confirmen la importància del comerç entre els ibers.

Tot això mostra una societat ibèrica

fenicios y griegos. Los productos del campo, además de ser destinados al autoconsumo, se intercambiaban con el fin de obtener productos manufacturados foráneos, como las vajillas de lujo griegas, púnicas, o romanas. Sabemos, por las fuentes escritas, que los iberos exportaban vino, miel, cereales, salazones y, sin duda, otros productos artesanales, como los famosos tejidos de *Saiti* (Xàtiva), que no han dejado rastro en el registro arqueológico. Las ánforas, algunas de ellas con marcas comerciales, eran el principal contenedor para el transporte de los productos, y el estudio de su distribución permite conocer el itinerario de las rutas comerciales. Determinados plomos escritos, como son las cartas comerciales, contratos o listados de productos y de nombres, así como un sistema de pesas y medidas confirman la importancia del comercio entre los iberos.

Marca impresa sobre ansa d'àmfora ibèrica de La Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila, Alacant). En l'interior de la cartella es pot llegir *ba.n*, en grafia ibèrica, paraula que s'interpreta com indicativa de l'origen o la propietat de l'àmfora. 225-175 a.C. (Museu d'Alcoi).

Marca impresa sobre asa de ànfora ibèrica de La Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila, Alacant). En el interior de la cartela se puede leer *ba.n*, en grafía ibérica, palabra que se interpreta como indicativo del origen o propiedad del ánfora. 225-175 a.C. (Museu d'Alcoi).

Ebusus. Dracma. Els freqüents contactes de la costa, especialment de l'alacantina, amb l'illa d'Eivissa motivaren l'abundant presència i ús de la moneda ebusitana pels ibers contestans (x 2).

Ebusus. Dracma. Los frecuentes contactos de la costa, especialmente la alicantina, con la isla de Ibiza motivaron la abundante presencia y uso de la moneda ebusitana por los iberos contestanos (x 2).

fortament jerarquitzada amb grups de molt diferent nivell de riquesa i de poder. De l'excedent dels productes del camp dependran i viuran els artesans, els comerciants i, finalment, l'aristocràcia que detindrà els mecanismes de redistribució interna i del comerç exterior.

La moneda púnica en terres valencianes

C. Alfaro Asins

La introducció de la moneda en les terres valencianes va ser impulsada fonamentalment pels cartaginesos en la seua progressiva conquesta de la Península entre els anys 237 i 206 a.C. En estes dates succeïx, a més, un dels episodis bèl·lics que més impul-

Todo ello muestra una sociedad ibérica fuertemente jerarquizada con grupos de muy diferente nivel de riqueza y de poder. Del excedente de los productos del campo dependerán y vivirán los artesanos, los comerciantes y, finalmente, la aristocracia que detentará los mecanismos de redistribución interna y del comercio exterior.

La moneda púnica en tierras valencianas

C. Alfaro Asins

La introducción de la moneda en las tierras valencianas fue impulsada fundamentalmente por los cartagineses en su progresiva conquista de la península entre los años 237 y 206 a.C. En estas fechas tiene lugar además uno de los episodios bélicos que

saren l'expansió de l'ús de la moneda i les primeres emissions levantines: la Segona Guerra Púnica, que té lloc en el nostre sòl entre els anys 218 i 206, per bé que continua en altres escenaris bèl·lics fins al 202 a.C.

No obstant això, abans de la presència dels cartaginesos i de tots estos fets, la moneda era ja coneguda pels pobles del Llevant, perquè, a més de les emissions pròpies de les colònies gregues del nord-oest, arribaren peces foranes gregues, la majoria de procedència siciliana, emeses en el segle IV a.C., com testimonien algunes troballes de la zona, encara que de vegades el seu ús pogué ser més simbòlic que no pròpiament monetari. Així, entre estes primeres monedes trobades en terres valencianes hi ha alguns exemplars de filiació púnica: una tetradracma panormitana troba-

más impulsaron el desarrollo del uso de la moneda y las primeras emisiones levantinas: la Segunda Guerra Púnica, que se desarrolla en nuestro suelo entre los años 218 y 206, aunque continúa en otros escenarios bélicos hasta el 202 a.C.

Sin embargo, antes de la presencia de los cartagineses y de todos estos acontecimientos, la moneda era ya conocida por los pueblos del Levante, pues además de las emisiones propias de las colonias griegas del Noroeste, llegaron piezas foráneas griegas, la mayoría de procedencia siciliana emitidas en el siglo IV a.C., como atestiguan algunos hallazgos de la zona, aunque en ocasiones su uso pudo ser más simbólico que propiamente monetario. Así, entre estas primeras monedas halladas en tierras valencianas encontramos algunos ejemplares de filiación púnica: una

da a Sella (Alacant) i el rar òbol del tresor del Montgó (Dénia, Alacant), i algunes monedes cartagineses de coure menudes en diverses troballes esporàdiques.

És, però, més tard, amb la presència cartaginesa a Ibèria, quan la moneda es difon, ja que es fa necessària per al pagament de les tropes i de les necessitats que estes generen. Reflex dels moviments militars i del clima d'inestabilitat són les múltiples troballes monetàries constatades, fonamentalment de les abundants i belles emissions en argent que els Barca feren en la Península. Cal destacar en esta zona els importants tresors de Moixent, Vallada, Xest, Alacant, la Plana d'Utiel i La Escuera, este últim compost només per monedes de coure. La quantitat de monedes hispanocartagineses en estos depòsits

disminuïx a mesura que la seua localització es fa més interior en direcció a la Meseta i la seua cronologia és més recent. En alguns d'estos tresors també apareixen monedes d'argent de la ciutat púnica d'Èbusus (Eivissa), que tingué una àmplia difusió pel litoral mediterrani, i també divisors menuts de tipologia cartaginesa que pareixen haver sigut encunyats en esta zona.

La circulació monetària del final del segle III i començament del segle II a.C. també posa de manifest un important volum de monedes de bronze ebusitanes en el llevant peninsular, com testimonia la troballa de Pedreguer (Alacant), una presència que disminuïx en el segle I a.C. i és testimonial en el segle I d.C. Quant a les restants seques púniques d'Hispania —*Gadir* (Cadis), *Malaca*

tetradracma panormitana hallada en Sella (Alicante) y el raro óbolo del tesoro de Montgó (Denia, Alicante), así como algunas pequeñas monedas de cobre cartaginesas en distintos hallazgos esporádicos.

Es, sin embargo más tarde, con la presencia cartaginesa en Iberia, cuando la moneda se difunde, ya que se hace necesaria para el pago de las tropas y las necesidades que estas generan. Reflejo de los movimientos militares y del clima de inestabilidad son los múltiples hallazgos monetarios constatados, fundamentalmente de las abundantes y bellas emisiones en plata que los Barca realizaron en la península. Cabe destacar en esta zona los importantes tesoros de Moixent, Vallada, Xest, Alicante, Plana de Utiel y la Escuera, este último formado sólo por monedas de cobre. La cantidad de monedas his-

pano-cartaginesas en estos depósitos disminuye a medida que su localización se hace más interior en dirección a la Meseta y su cronología es algo más reciente. En algunos de estos tesoros también aparecen monedas de plata de la ciudad púnica de Ebusus (Ibiza), que tuvo una amplia difusión por el litoral mediterráneo, así como pequeños divisores de tipología cartaginesa que parecen haber sido acuñados en esta zona.

La circulación monetaria de finales del siglo III e inicios del II a.C. pone de manifiesto también un importante volumen de monedas de bronze ebusitanas en el levante peninsular, como atestigua el hallazgo de Pedreguer (Alicante), presencia que disminuye en el siglo I a.C. y es testimonial en el I d.C. En cuanto a las restantes cecas púnicas de *Hispania* —*Gadir* (Cádiz), *Malaca* (Málaga), *Seks* (Almuñécar,

Unitat de bronze de la seca púnica de Malaca (Málaga), segle II a.C. (x 1,5).

Unidad de bronze de la ceca púnica de Malaca (Málaga), siglo II a.C. (x 1,5).

Roma. Denaris encunyats a Hispània durant les Guerres Sertorianes (82-81 a.C.). El finançament dels exèrcits romans, en circumstàncies imprevistes, va ser la causa més habitual de l'encunyació de moneda fora de Roma (x 2).

Roma. Denarios acuñados en Hispania durante las Guerras Sertorianas (82-81 a.C.). La financiación de los ejércitos romanos, en circunstancias imprevistas, fue la causa más habitual de la acuñación de moneda fuera de Roma (x 2).

(Màlaga), *Seks* (Almuñécar, Granada), *Abdera* (Adra, Almeria)— les seues monedes arribaren a esta zona de manera esporàdica amb la romanització, en proporció directa al volum de les seues emissions i a la importància i la proximitat de cada ciutat.

Les monedes de la República romana encunyades a Hispània

M. Campo

La República Romana produí el seu numerari, normalment, a la capital, des d'on es distribuïa a tots els territoris sota el seu control. Però en temps de guerra, l'Estat romà hagué d'autoritzar la fabricació de moneda a

Granada), *Abdera* (Adra, Almería) — sus monedas llegaron a esta zona de manera esporádica con la romanización, en proporción directa al volumen de sus emisiones y la importancia y proximidad de cada ciudad.

Las monedas de la República romana acuñadas en Hispania

M. Campo

La República romana realizó la producción de su numario, normalmente, en la capital, desde donde se distribuía a todos los territorios bajo su control. Pero en tiempos de guerra el estado romano tuvo que autorizar la fabricación de moneda en las zonas

les zones de conflicte, per a poder-la subministrar als exèrcits en campanya de manera ràpida i eficaç.

Les primeres emissions romanes a la Península Ibèrica s'encunyaren, probablement, durant la Segona Guerra Púnica, amb les mateixes característiques que les que es fabricaren en la seca de Roma, i sense cap marca que n'indicara el lloc d'emissió. Açò ha provocat que no tots els investigadors estiguen d'acord a l'hora d'establir les emissions que s'encunyaren a la Península Ibèrica. Mentre Crawford pensa que només s'encunyà una emissió de victoriats (*victoriatus*), García-Bellido opina que també s'encunyaren dobles i mitjos victoriats, com el que contenia el tresor de Moixent (València).

La República Romana no tornà a encunyar emissions militars a Hispà-

de conflicto, para poderla suministrar a los ejércitos en campaña de manera rápida y eficaz.

Las primeras emisiones romanas en la península Ibérica se acuñaron, probablemente, durante la Segunda Guerra Púnica, con las mismas características que las que se fabricaron en la ceca de Roma, y sin ninguna marca que indicara el lugar de emisión. Esto ha provocado que no todos los investigadores estén de acuerdo a la hora de establecer las emisiones que se acuñaron en la península Ibérica. Mientras Crawford piensa que sólo se acuñó una emisión de victoriatos, García-Bellido opina que también se acuñaron dobles y medios victoriatos, como el que contenía en tesoro de Moixent (Valencia).

La República romana no volvió a acuñar emisiones militares en Hispa-

nia fins al període de les Guerres Sertorianes (82-72 a.C.). Durant este conflicte, l'Estat romà va enviar a la Península Ibèrica diversos procònsols, que encunyaren denaris (*denarius*) i potser també asos (*as*), com han proposat Arévalo i Marcos. En estes emissions apareixen els noms dels generals romans o els dels seus qüestors com a responsables de la fabricació del numerari. Les encunyacions romanes d'este període circulen àmpliament pels territoris valencians, com ho mostra el tresor de 195 denaris recuperat al carrer del Salvador, de València.

La Guerra Civil entre Cèsar i els pompeians generà un altre període d'encunyacions romanes a Hispània. Durant els anys 49 i 48 a.C., Cèsar s'enfrontà amb Pompeu Magne i ambdós fabricaren emissions militars. És possible que alguna, o part

d'alguna d'estes emissions es fera a la Península Ibèrica, però no en tenim una certesa absoluta. Després de la mort de Pompeu, Cèsar continuà la guerra contra els seus partidaris i, de nou, es lluità a Hispània i es dugueren a terme emissions militars d'argent i de bronze. El tresor de Lliria (València) és un testimoni de la circulació d'este numerari romà pel territori valencià, ja que conté una quantitat significativa de denaris romans encunyats a la Península Ibèrica.

La República Romana encara va autoritzar una última i molt reduïda emissió de denaris a Hispània, cap a l'any 39 a.C. El motiu va ser la campanya de *Cn. Domitius Calvinus* contra els ceretans, tribu de la comarca de la Cerdanya que s'havia rebel·lat contra Roma.

nia hasta el período de las Guerras Sertorianas (82-72 a.C.). Durante este conflicto, el estado romano envió a la península Ibérica diversos procónsules, los cuales acuñaron denarios y quizás también ases, como han propuesto Arévalo y Marcos. En estas emisiones aparecen los nombres de los generales romanos o los de sus cuestores como responsables de la fabricación del numerario. Las acuñaciones romanas de este período circularon ampliamente por los territorios valencianos, como lo muestra el tesoro de 195 denarios recuperado en la calle Salvador, de Valencia.

La Guerra Civil entre César y los pompeyanos generó otro período de acuñaciones romanas en Hispania. Durante los años 49 y 48 a.C., César se enfrentó con Pompeyo Magno y ambos fabricaron emisiones milita-

res. Es posible que alguna, o parte de alguna de estas emisiones se hiciera en la península Ibérica, pero no tenemos una certeza absoluta. Después de la muerte de Pompeyo, César continuó la guerra contra sus partidarios y de nuevo se luchó en Hispania y se realizaron emisiones militares en plata y en bronce. El tesoro de Lliria (Valencia) es un testimonio de la circulación de este numerario romano por el territorio valenciano, pues contiene un significativo número de denarios romanos acuñados en la península Ibérica.

La República romana todavía autorizó una última y muy pequeña emisión de denarios en Hispania hacia el año 39 a.C. El motivo fue la campaña de *Cn. Domitius Calvinus* contra los ceretanos, tribu de la comarca de la Cerdanya que se había rebelado contra Roma.

Roma. Denaris encunyats a Hispània durant la Guerra Civil, per Juli Cèsar (46-45 a.C.). La contesa bèl·lica que va enfrontar Cèsar contra els pompeians generarà un altre període d'encunyacions romanes a Hispània (x 2).

Roma. Denarios acuñados en Hispania durante la Guerra Civil, por Julio César (46-45 a.C.). La contienda bélica que enfrentó a César contra los pompeyanos generó otro período de acuñaciones romanas en Hispania (x 2).

2

***Salve lucrum o
l'anhel de posseir
moneda en
època romana***

***Salve lucrum o
el anhelo de
poseer moneda en
época romana***

Página anterior:

Denari d'August, ca. 18 a.C. *Colonia Patricia?*

Denario de Augusto, ca. 18 a.C. *¿Colonia Patricia?*

Salve *lucrum* o l'anhel de posseir moneda en època romana

M. M. Llorens Forcada

Les bases del sistema monetari romà

La victòria d'Octavi sobre Marc Antoni en la batalla d'Àccium (31 a.C.) posà fi a més de mig segle de guerres civils i marcà la instauració d'un nou sistema polític en el qual Octavi n'obtingué el control suprem. El nou sistema sorgit renovà les estructures polítiques, socials, religioses i militars del període republicà, que passaren a estar supeditades a l'autoritat de l'emperador.

August recuperà el control de l'encunyació, que abans havia estat en mans dels generals, i reformà el sistema monetari romà, el qual es mantingué amb les mateixes característiques fonamentals fins a mitjan segle III d.C. Per bé que continuà encunyant or i argent amb el mateix pes i la mateixa puresa que en les èpoques anteriors, ara ho féu de manera més sistemàtica. Però realment, la veritable «reforma d'August» consistí en la reorganització de les monedes de bronze, i eixe sistema monetari es mantingué sense grans canvis durant prop de tres segles.

En el món romà l'auri (*aureus*) fou la moneda d'or per excel·lència. Des de Cèsar, la seua encunyació es féu cada vegada més regular. Després de la seua mort, durant les últimes guerres civils, les faccions enfrontades en la contesa

Denari d'August, encunyat a *Emerita*, ca. 25-23 a.C. (x 2).

Denario de Augusto, acuñado en *Emerita*, ca 25-23 a.C. (x 2).

Salve *lucrum* o el anhelo de poseer moneda en época romana

M. M. Llorens Forcada

Las bases del sistema monetario romano

La victoria de Octavio sobre Marco Antonio en la batalla de Actium (31 a.C.) puso fin a más de medio siglo de guerras civiles y marcó la instauración de un nuevo sistema político en el que Octavio obtuvo el control supremo del mismo. El nuevo sistema surgido renovó las estructuras políticas, sociales, religiosas y militares del período republicano, que pasaron a estar supeditadas a la autoridad del emperador.

Augusto recuperó el control de la acuñación, que antes había estado en manos de los generales, y reformó el sistema monetario romano, el cual se mantuvo con las mismas características fundamentales hasta mediados del siglo III d.C. Aunque continuó acuñando oro y plata con el mismo peso y pureza que en las épocas anteriores, ahora lo hizo de forma más sistemática. Pero realmente, la verdadera «reforma de Augusto» consistió en la reorganización de las monedas de bronce, manteniéndose su sistema monetario sin grandes cambios durante casi tres siglos. En el mundo romano el *aureus* fue la moneda de oro por excelencia. Desde César, su acuñación se hizo cada vez más regular. Después de su muerte, durante las últimas guerras civiles, las facciones enfrentadas en la contienda pusieron en circulación una gran cantidad de áureos, convirtiéndose en la única moneda

posaren en circulació una gran quantitat d'auris, i es convertiren en l'única moneda d'or del sistema monetari romà que circulà per tota la geografia de l'Imperi i significà la fi de les minoritàries encunyacions locals. L'auri tenia un valor de 25 denaris, equivalència que ja degué existir en època de Cèsar i que es mantingué al llarg dels dos segles següents. Conservà sempre una puresa extraordinària (99 %), encara que el pes anà disminuint gradualment. La primera reducció tingué lloc amb Neró l'any 64 d.C., en què descendí de 7,85 a 7,20 g. Durant els segles I i II d.C. es produïren escasses reformes, però generalment es mantingué prou estable.

Des de mitjan segle II a.C. el denari fou el mitjà de pagament fonamental en l'exèrcit romà, i es convertí en la moneda d'argent més important de la Mediterrània. S'encunyà en grans quantitats durant els períodes de guerra. Al llarg de l'època júlio-clàudia el denari anà substituint, de manera gradual, les encunyacions locals d'argent. Excepte a Egipte, el denari s'anà imposant de

Auri d'August, encunyat a *Caesaraugusta* (?), ca. 19-18 a.C. En el revers es representa la corona cívica que li va concedir el senat romà (x 4,5).

Àureo de Augusto, acuñado en *Caesaraugusta* (?), ca. 19-18 a.C. En el revers se representa la corona cívica que le concedió el senado romano (x 4,5).

de oro del sistema monetario romano que circuló por toda la geografía del Imperio y supuso el fin de las minoritarias acuñaciones locales. El áureo tenía un valor de 25 denarios, equivalencia que ya debió existir en época de César y que se mantuvo a lo largo de los dos siglos siguientes. Conservó siempre una pureza extraordinaria (99%) aunque el peso fue disminuyendo gradualmente. La primera reducción tuvo lugar con Nerón en el año 64 d.C., descendiendo de 7,85 a 7,20 g. Durante los siglos I y II d.C. hubieron pequeñas reformas, pero generalmente se mantuvo bastante estable.

Desde mediados del siglo II a.C. el denario fue el medio de pago fundamental en el ejército romano, convirtiéndose en la moneda de plata más importante del Mediterráneo. Se acuñó en grandes cantidades durante los períodos de guerras. A lo largo de la época julio-claudia el denario fue sustituyendo, de forma gradual, las acuñaciones de plata locales. Excepto en Egipto, el denario se fue imponiendo de forma paulatina por todo el territorio imperial, porque su volumen de emisión fue mayor y porque mantuvo una mayor pureza y un peso más estable.

manera gradual per tot el territori imperial, atès que el seu volum d'emissió va ser més gran i pel fet de mantindre una major puresa i un pes més estable.

Durant el regnat d'August es produí un gran canvi en l'encunyació de monedes de bronze en crear-se un sistema complet de valors i d'introduir-se dos metalls pràcticament nous en l'amonedament romà: el coure i l'oricalc. Així, en este moment s'inicia l'emissió d'asos en coure pur i de sestercis (*sestertius*) i dupondis (*dupondius*) en oricalc (aliatge de coure i zinc). Esta reforma s'aplicà en la seca de Roma cap a l'any 23 a.C. i a Hispània fou seguida per poques seques; de les nostres terres només ho féu *Ilici* i ja en el regnat de Tiberi.

En l'amonedament de bronze d'època imperial es poden establir dues classes d'encunyacions: aquelles que foren emeses per l'Estat romà, que s'han denominat imperials, i les que posaren en circulació les ciutats –colònies i municipis, fonamentalment–, que reben el nom de monedes cíviques o provincials.

Al seu torn, dins de l'Imperi trobem dues àrees diferenciades pel que fa a les

Els denaris emesos per August substituïren a Hispània els denaris ibèrics que circulaven anteriorment. Denari d'August encunyat a *Emerita*, ca. 25-23 a.C. (x 4,5).

Durante el reinado de Augusto se produjo un gran cambio en la acuñación de monedas de bronce al crearse un completo sistema de valores e introducirse dos metales prácticamente nuevos en la amonedación romana: el cobre y el oricalco. Así, en este momento se inició la emisión de ases en cobre puro y de sestercios y dupondios en oricalco (aleación de cobre y cinc). Esta reforma se aplicó en la ceca de Roma en torno al año 23 a.C. y en Hispania fue seguida por pocas cecas, de nuestras tierras sólo lo hizo *Ilici* y ya en el reinado de Tiberio.

En la amonedación de bronce de época imperial se pueden establecer dos tipos de acuñaciones: aquellas que fueron emitidas por el estado romano, a las que se ha denominado imperiales, y las que pusieron en circulación las ciudades –colonias y municipios, fundamentalmente–, que reciben el nombre de monedas cívicas o provinciales.

A su vez, dentro del Imperio encontramos dos áreas diferenciadas en lo que se refiere a los tipos de monedas de bronce en circulación. Por un lado, en la parte occidental fueron cesando de forma paulatina las acuñaciones locales, de modo

Los denarios emitidos por Augusto sustituyeron en Hispania a los denarios ibéricos que circulaban anteriormente. Denario de Augusto acuñado en *Emerita*, ca. 25-23 a.C. (x 4,5).

Nemausus i Roma foren les seques imperials que tingueren una major difusió a Hispània. As de *Nemausus*, 10-14 d.C. (BM) (x 1,5).

Nemausus y Roma fueron las cecas imperiales que tuvieron una mayor difusión en Hispania. As de *Nemausus*, 10-14 d.C. (BM) (x 1,5).

classes de moneda de bronze en circulació. D'una banda, en la part occidental anaren cessant de manera gradual les encunyacions locals, de manera que, a partir del regnat de Claudi I, les monedes encunyades en la seca de Roma es convertiren en la moneda majoritària. Per contra, en la part oriental, els bronzes de la seca de Roma a penes circularen, ja que les monedes predominants procedien dels nombrosíssims tallers locals, els quals estigueren en funcionament fins a mitjan segle III d.C.

Entre el regnat de Tiberi i el regnat de Claudi I s'anaren tancant progressivament els tallers provincials occidentals. La producció de la seca de Roma en un primer moment no fou suficient per a subministrar moneda a tot el territori occidental, per la qual cosa, fruit d'iniciatives l'origen de les quals és incert, es duigué a terme una abundant producció de moneda que imità les emissions oficials de Claudi I. A este moment d'escassetat de moneda es poden associar també les contramarques, fenomen possiblement destinat a garantir o a variar el valor de les monedes, encara que també són possibles altres explicacions.

El problema de l'escassetat de monedes de bronze en la part occidental de l'Imperi només se solucionà a partir del regnat de Neró (54-68 d.C.), quan s'encunyaren grans quantitats de moneda de bronze. La nova seca de *Lugdunum* (Lió) proporcionà tanta moneda de bronze que les imitacions cesaren i s'afavoriren els intercanvis amb este metall en la part occidental de l'Imperi. Com a conseqüència d'un augment en el mercat del preu dels metalls

que a partir del reinado de Claudio I las monedas acuñadas en la ceca de Roma se convirtieron en la moneda mayoritaria. Por el contrario, en la parte oriental los bronzes de la ceca de Roma apenas circularon, ya que las monedas predominantes procedían de los numerosísimos talleres locales, los cuales estuvieron en funcionamiento hasta mediados del siglo III d.C.

Entre el reinado de Tiberio y el reinado de Claudio I se fueron cerrando progresivamente los talleres provinciales occidentales. La producción de la ceca de Roma, en un primer momento, no fue suficiente para suministrar moneda a todo el territorio occidental, por lo que fruto de iniciativas, cuyo origen es incierto, se llevó a cabo una abundante producción de moneda que imitó las emisiones oficiales de Claudio I. A este momento de escasez de moneda se pueden asociar también las contramarcas, fenómeno posiblemente destinado a garantizar o variar el valor de las monedas, aunque también otras explicaciones son posibles. El problema de la escasez de monedas de bronce en la parte occidental del Imperio sólo se solucionó a partir del reinado de Nerón (54-68 d.C.) cuando se acuñaron grandes cantidades de moneda de bronce. La nueva ceca de *Lugdunum* proporcionó tanta moneda de bronce que las imitaciones cesaron y se favorecieron los intercambios con este metal en la parte occidental del Imperio. A consecuencia de un aumento en el mercado del precio de los metales nobles en el año 63-64, Nerón se vio obligado a reducir el peso del áureo y la ley del denario. No obstante, la relación entre el denario y el áureo continuó sin variar. Desde época julio-claudia, prácticamente todas las monedas que se usaron en el área valenciana procedían de las cecas imperiales.

	aureus	denarius	sestertius	dupondius	as	semis	quadrans
aureus	1	25	100	200	400	800	1600
denarius		1	4	8	16	32	64
sestertius			1	2	4	8	16
dupondius				1	2	4	8
as					1	2	4
semis						1	2
quadrans							1

Relació entre les diferents denominacions encunyades en època altoimperial (ex. 1 auri = 25 denaris).

Relación entre las diferentes denominaciones acuñadas en época altoimperial (ej. 1 áureo = 25 denarios).

nobles l'any 63-64, Neró es va veure obligat a reduir el pes de l'auri i la llei del denari. No obstant això, la relació entre el denari i l'auri continuà sense variar. Des d'època júlio-clàudia, pràcticament totes les monedes que s'usaren en l'àrea valenciana procedien de les seques imperials.

Durant les dinasties Flàvia i Antonina es produïren algunes modificacions en el sistema monetari. El metall de les monedes canvià gradualment i el percentatge de zinc de les monedes d'oricalc s'anà reduint per a ser substituït pel plom. Hi hagué també un cert canvi en l'ús de denominacions a causa de l'alça de preus: des del regnat de Trajà, es posà un gran èmfasi en la producció de sestercis; des del regnat de Còmmode, els dupondis i els asos es feren prou rars; els semisos (*semis*) eren escassos des del segle I d.C. Segons la informació proporcionada per les excavacions arqueològiques, en època altoimperial encara circulaven en l'àrea valenciana monedes republicanes i exemplars de seques provincials hispanes, encara que en una escassa quantitat, juntament amb monedes de la seca de Roma.

Una inestabilitat monetària crònica

Amb el denari molt devaluat i el sestercis de baix pes i mala qualitat, es duigué a terme una reforma monetària l'any 214-215 d.C. en què es creà una nova moneda: l'*argenteus antoninianus* (antoninià), que rebé el nom del seu creador, l'emperador Marc Aureli Antoní, més conegut com Caracal·la. Esta moneda tenia, presumiblement, un valor de 2 denaris i nasqué amb intenció fiduciària,

L'antoninià creat per Caracal·la tenia per objecte substituir el denari que es trobava molt devaluat. Antoninià de Caracal·la, 216 d.C. (x 2).

El antoniniano creado por Caracalla tenía por objeto sustituir al denario que se encontraba muy devaluado. Antoniniano de Caracalla, 216 d.C. (x 2).

Bajo las dinastías flavia y antonina se produjeron algunas modificaciones en el sistema monetario. El metal de las monedas cambió gradualmente y el porcentaje de zinc de las monedas de oricalco se fue reduciendo para ser sustituido por el plomo. Hubo también un cierto cambio en el uso de denominaciones debido al alza de precios: desde el reinado de Trajano, se puso gran énfasis en la producción de sestercios; desde el reinado de Cómodo, los dupondios y los ases se hicieron bastante raros; los semis eran escasos desde el siglo I d.C. Según la información proporcionada por las excavaciones arqueológicas, en época altoimperial todavía circulaban en el área valenciana monedas republicanas y ejemplares de cecas provinciales hispanas, aunque en escaso número, junto a monedas de la ceca de Roma.

Una inestabilidad monetaria crónica

Con el denario muy devaluado y el sestercio de bajo peso y mala calidad, se realizó una reforma monetaria en el año 214-215 d.C. en la que se creó una nueva moneda: el *argenteus antoninianus*, que recibió el nombre de su creador el emperador *Marcus Aurelius Antoninus*, más conocido como Caracalla. Esta moneda tenía, presumiblemente, un valor de 2 denarios y nació con intención fiduciaria, ya que su peso sólo correspondía a 1,5 denarios. Su peso inicial fue de unos 5,45 g y el metal utilizado sólo tuvo un 40 % de plata.

No obstante, fue en el año 238 d.C., cuando se produjo realmente el verdadero nacimiento del antoniniano, que sustituyó al denario, ahora de muy mala ley. Desde entonces el denario se dejó de acuñar, desapareció como moneda metá-

ja que el seu pes només corresponia a 1,5 denaris. El seu pes inicial va ser d'uns 5,45 g i el metall emprat només tingué un 40 % de plata.

No obstant això, va ser l'any 238 d.C., quan es produí realment el verdader naixement de l'antoninià, que substituí el denari, ara de molt mala llei. Des de llavors el denari es deixà d'encunyar, desaparegué com a moneda metàl·lica i es convertí en una unitat de compte. El denari encara circulà uns quants anys, però amb Trajà Deci foren retirats de la circulació i reutilitzats com a cospells per a encunyar noves monedes.

Pel que fa a la moneda de bronze, segons la informació proporcionada pels tresors i les excavacions arqueològiques, es constata que en l'àrea valenciana, com en la resta d'Hispania, la moneda que més circulava en la primera meitat del segle III d.C. va ser el sesterci. De mitjan d'esta centúria s'han recuperat en la zona valenciana una quantitat important de tresors. Mentre que els depòsits

Auri de Plautilla, esposa de Caracalla, encunyat a Roma abans de la seua mort (211 d.C.). (Universitat de València) (x 3,5).

Aureo de Plautilla, esposa de Caracalla, acuñado en Roma antes de su muerte (211 d.C.). (Universitat de València) (x 3,5).

lica y se convirtió en una unidad de cuenta. Todavía el denario circuló unos cuantos años, pero con Trajano Decio fueron retirados de la circulación y reutilizados como flanes para acuñar nuevas monedas.

Por lo que respecta a la moneda de bronce, a tenor de la información proporcionada por los tesoros y las excavaciones arqueológicas se constata que en el área valenciana, como en el resto de Hispania, la moneda que más circulaba en la primera mitad del siglo III d.C. fue el sestercio. De mediados de esta centuria se ha recuperado en la zona valenciana un importante número de tesoros. Mientras que los depósitos de Eula y Mas d'Aragó están formados por moneda de bronce y plata, los de Almenara y Les Alqueries están compuestos exclusivamente por moneda de plata, por lo que a través de ellos y de las excavaciones de algunos yacimientos como el *Portus Illicitanus* (Santa Pola) y el Grau Vell (Sagunt), se observa la sustitución paulatina del sestercio que había dejado de acuñarse, por el antoniniano.

La creación del antoniniano significó, con el tiempo, la implantación de un único sistema monetario en todas las provincias del Imperio, el establecimiento de una tipología única, el uso exclusivo del latín en las leyendas monetales y el

d'Eula i del Mas d'Aragó estan formats per moneda de bronze i d'argent, els d'Almenara i les Alqueries estan compostos exclusivament per moneda d'argent, per la qual cosa gràcies a ells i a les excavacions d'alguns jaciments com el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) i el Grau Vell (Sagunt), s'observa la substitució gradual del sesterci que havia deixat d'encunyar-se, per l'antoninià.

La creació de l'antoninià significà, amb el temps, la implantació d'un únic sistema monetari en totes les províncies de l'Imperi, l'establiment d'una tipologia única, l'ús exclusiu del llatí en les llegendes monetals i la fi de totes les emissions locals que fins en aquell moment s'havien mantingut en algunes ciutats orientals. Però l'antoninià no tingué èxit i prompte perdé la seua plata per a convertir-se pràcticament en una moneda de bronze. L'any 270 d.C. només tenia un 1 % o un 2 % de plata. L'augment incessant de les despeses de l'estat i el progressiu empitjorament de la qualitat de la moneda ocasionà una situació inflacionista, que s'intentà solucionar amb un enorme augment de la producció monetària. La forta devaluació, la mala qualitat tècnica de les monedes i les necessitats financeres en un període de crisi feren ressorgir el fenomen de les imitacions, de les quals són especialment abundants els antoninians d'imitació encunyats després de la mort de Claudi II, molt freqüents als jaciments valencians.

El regnat d'Aurelià es caracteritzà per restablir la unitat política de l'Imperi després d'un període ple de turbulències (invasions i usurpacions). Durant el seu regnat s'intentà reemplaçar el devaluat antoninià, amb la introducció d'un nou antoninià, de millor qualitat, anomenat *aurelià* que tenia un cospell més

Sesterci de Júlia Mamea, mare de l'emperador Alexandre Sever. S'encunyà a Roma abans de la seua mort ocorreguda l'any 235 d.C. (x 1,5).

Sestercio de Julia Mamaea, madre del emperador Severo Alejandro. Se acuñó en Roma, antes de su muerte en el año 235 d.C. (x 1,5).

fin de todas las emisiones locales que hasta ahora se habían mantenido en algunas ciudades orientales. Pero el antoniniano no tuvo éxito y pronto perdió su plata para convertirse casi en una moneda de bronce. En el año 270 d.C. sólo tenía un 1 ó 2 % de plata. El aumento incesante de los gastos del estado y el progresivo empeoramiento de la calidad de la moneda ocasionó una situación inflacionista, que se intentó solucionar con un enorme aumento de la producción monetaria. La fuerte devaluación, la mala calidad técnica de las monedas y las necesidades financieras en un período de crisis hicieron resurgir el fenómeno de las imitaciones, de las cuales son especialmente abundantes los antoninianos de imitación acuñados tras la muerte de Claudio II, muy frecuentes en los yacimientos valencianos.

El reinado de Aureliano se caracterizó por restablecer la unidad política del Imperio después de un período lleno de turbulencias (invasiones y usurpaciones). Durante su reinado se intentó reemplazar el devaluado antoniniano, con la introducción de un nuevo antoniniano, de mejor calidad, llamado *aureliano* que tenía un mayor cospell, una proporción del 5% de plata y de una libra de metal se fabricaban 84 piezas (3,89 g). Esta moneda no circuló uniformemente por todo del Imperio, de hecho es muy escasa en el área valenciana, y en aquellos lugares donde no llegó se continuaron usando los antoninianos anteriores y sobre todo las imitaciones.

Durante el gobierno de Diocleciano se llevó a cabo una gran reforma que consistió en establecer un sistema monetario completo basado en monedas de distintos metales: oro, plata y vellón. Se estabilizó el peso de la moneda de oro (la

Antoninià encunyat a Roma per Galié, a nom de la seua esposa Salonina. Pertany al tresor de Les Alqueries (x 2).

Antoniniano acuñado en Roma por Galieno, a nombre de su esposa Salonina. Pertenece al tesoro de Les Alqueries (x 2).

gran, una proporció del 5 % d'argent i d'una lliura de metall es fabricaven 84 peces (3,89 g). Esta moneda no circulà uniformement per tot l'Imperi, de fet és molt escassa en l'àrea valenciana, i en aquells llocs a on no arribà es continuaren usant els antoninians anteriors i, sobretot, les imitacions.

Durant el govern de Dioclecià es duqué a terme una gran reforma que consistí a establir un sistema monetari complet basat en monedes de distints metalls: or, argent i billó. S'estabilitzà el pes de la moneda d'or (la majoria amb una talla d'1/60 la lliura = 5,3 g) i d'esta manera es mantingué fins al regnat de Constantí. S'introduïren noves espècies monetàries, ja que el denari d'argent feia temps que s'havia deixat d'encunyar i l'antoninià s'havia convertit en una moneda molt desprestigiada. La solució va ser crear dues monedes fortes: l'*argenteus*, amb plata de bona llei i una talla d'1/96 la lliura (1 *aureus* = 25 *argentei*) i el *nummus* que fou encunyat en coure amb prop del 5 % de plata i amb una talla inicial d'1/32 la lliura = ca. 10 g. El conjunt més interessant d'esta època recuperat en les terres valencianes és un moneder menut amb cinc monedes de bronze procedent de la partida de Mura (Llíria).

Amb Constantí I el Gran es reunificà l'Imperi i s'intentà resoldre, de nou, els problemes monetaris. Cap al 310 d.C. el sou (*solidus*) tenia una talla d'1/72 la lliura. En argent aparegueren dues noves denominacions: el millarés (*millarense*) i la síliqua (*siliqua*). En bronze es continuà encunyant el *nummus*, la talla del qual havia estat disminuint gradualment.

L'any 348 s'establí un nou sistema de monedes de bronze que tingué un valor convencional i totalment fiduciari. S'abandonà l'encunyació d'una única mone-

mayoría con una talla de 1/60 la libra = 5,3 g) y así se mantuvo hasta el reinado de Constantino. Se introdujeron nuevas especies monetarias, ya que el denario de plata hacía tiempo que se había dejado de acuñar y el antoniniano se había convertido en una moneda muy desprestigiada. La solución fue crear dos monedas fuertes: el *argenteus*, con plata de buena ley y una talla de 1/96 la libra (1 áureo = 25 *argentei*) y el *nummus* que fue acuñado en cobre con cerca del 5% de plata y con una talla inicial de 1/32 la libra = ca. 10 g. El conjunto más interesante de esta época recuperado en las tierras valencianas es un pequeño monedero de cinco monedas de bronce procedente de la partida de Mura (Llíria).

Con Constantino I el Grande, se reunificó el Imperio y se intentó de nuevo solventar los problemas monetarios. Hacia el 310 d.C. el *solidus* tenía una talla de 1/72 la libra. En plata aparecieron dos nuevas denominaciones: el *millarense* y la *siliqua*. En bronce se continuó acuñando el *nummus*, cuya talla había estado disminuyendo gradualmente.

En el año 348 se estableció un nuevo sistema de monedas de bronce que tuvo un valor convencional y totalmente fiduciario. Se abandonó la acuñación de una única moneda de bronce y se crearon tres nominales de peso, módulo y tipología diferente. En esta época se constata una abundante y generalizada imitación de monedas del tipo *Fel Temp Reparatio* en toda la zona occidental del Imperio.

El ascenso de Valentiniano I supuso el retorno a un sistema uninominal basado en la emisión de AE3 (= Ø 16-20 mm). Este único nominal, con una talla de 1/132 y casi sin contenido de plata, se caracterizó por una producción abundante, pero a la vez discontinua e inestable. La mayoría de las monedas de época

da de bronze i es crearen tres nominals de pes, mòdul i tipologia diferents. En esta època es constata una abundant i generalitzada imitació de monedes del tipus «Fel temp reparatio» en tota la zona occidental de l'Imperi.

L'ascens de Valentinià I representà el retorn a un sistema uninominal basat en l'emissió d'AE3 (= Ø 16-20 mm). Este únic nominal, amb una talla d'1/132 i pràcticament sense contingut d'argent, es caracteritzà per una producció abundant, però, al mateix temps, discontinua i inestable. La majoria de les monedes d'època valentiniana presenten una retallada sistemàtica del seu cospell, amb la finalitat de transformar els AE3 en AE4. Si bé, la plata i el bronze fluctuaren durant tot este període, l'or es mantingué estable.

En època de Teodosi, a més de la continuïtat en l'encunyació dels AE3, el sistema monetari en bronze es veié complementat per dos nous valors que restituïren l'ús d'un sistema trinominal: l'AE2 (= Ø 22-24 mm) i l'AE4 (= Ø 12-16 mm), este últim es convertí en un element essencial de la circulació monetària. Pel que fa a la circulació de monedes en el segle IV en l'àrea valenciana, resulta molt difícil extraure dades que vagen més enllà de les distintes reformes monetàries o de la presència/absència de determinats exemplars, ja que, de moment, falta un estudi que analitze el comportament d'estes monedes dins dels diferents contextos arqueològics valencians.

La ruptura de la unitat de l'Imperi l'any 395 d.C. tornà a produir una diferenciació essencial entre Orient i Occident. La producció monetària de la part oriental continuà sent relativament abundant durant tota la primera meitat del segle V d.C., mentre que en la zona occidental disminuï de forma ràpida.

valentiniana presentan un recorte sistemático de su cospel, con la finalidad de transformar los AE3 en AE4. Si bien, la plata y el bronce fluctuaron durante todo este período, el oro se mantuvo estable.

En época teodosiana, además de la continuidad en la acuñación de los AE3, el sistema monetario en bronce se vio complementado por dos nuevos valores que restituyeron el uso de un sistema trinominal: el AE2 (= Ø 22-24 mm) y el AE4 (= Ø 12-16 mm), éste último se convirtió un elemento esencial de la circulación monetaria.

Por lo que respecta a la circulación de monedas en el siglo IV en el área valenciana resulta muy difícil extraer datos que vayan más allá de las distintas reformas monetarias o de la presencia/ausencia de determinados ejemplares; pues, por el momento, falta un estudio que analice el comportamiento de estas monedas dentro de los diferentes contextos arqueológicos valencianos.

La ruptura de la unidad del Imperio en el año 395 d.C. volvió a ocasionar una diferenciación esencial entre Oriente y Occidente. La producción monetaria de la parte oriental, siguió siendo relativamente abundante durante toda la primera mitad del siglo V d.C., mientras que en la zona occidental disminuyó de forma rápida.

Entre finales del siglo IV y principios del siglo V, los AE3 y AE4 disfrutaron de un importante aumento de producción en los talleres orientales. Sin embargo, los AE3 pronto se dejaron de acuñar y los AE4 fueron la única moneda de bronce que, con sucesivas reducciones de peso, perduró hasta finales del siglo V d.C. La reducción e irregularidad en la producción monetaria de bronce y su

Antoninià encunyat per Galié, en una seca oriental, cap al 260 d.C. Pertany al tresor de les Alqueries (x 2).

Antoniniano acuñado por Galieno, en una ceca oriental, hacia 260 d.C. Pertenece al tesoro de Les Alqueries (x 2).

Nummus encunyat per Dioclecià, a Siscia.
295 d.C. (x 2).

Nummus acuñado por Diocleciano, en Siscia.
295 d.C. (x 2).

Argenteus encunyat per Maximia (286-305 d.C.).
Va ser de plata de bona llei, però no se'n van encunyar prou perquè es pogueren atresorar ràpidament (x 2,5).

Argenteus acuñado por Maximiano (286-305 d.C.).
Fue de plata de buena ley, pero no se acuñaron los suficientes como para que no se atesoraran rápidamente (x 2,5).

Sou (*solidus*) de Constanci II, encunyat a Antioquia.
Fou la moneda d'or del Baix Imperi (x 2,5).

Sólido de Constancio II, acuñado en Antioquia.
Fue la moneda de oro del Bajo Imperio (x 2,5).

Entre la fi del segle IV i principi del segle V, els AE3 i AE4 experimentaren un augment de producció important als tallers orientals. No obstant això, els AE3 prompte es deixaren d'encunyar i els AE4 foren l'única moneda de bronze que, amb successives reduccions de pes, perdurà fins a la fi del segle V d.C. La reducció i la irregularitat en la producció monetària de bronze i la seua inestabilitat metrològica es convertiren en les característiques fonamentals d'este període. Corresponents a esta època s'han recuperat diversos tresors en la zona valenciana. L'aspecte més nou que aporta algun d'ells, com el de La Balsa (Camporrobles), és que, a pesar que l'AE2 s'havia desmonetitzat en el 395 d.C., encara continuava circulant en l'àrea valenciana a principi del segle V d.C. A esta mateixa època correspon el tresor de l'Alcúdia d'Elx (Elx), compost per dos sous i un semis, i també per diverses joies, que constituïx, fins ara, l'únic tresor baiximperial compost per monedes d'or recuperat en l'àrea valenciana.

La segona meitat del segle V es caracteritzà per l'emissió exclusiva d'AE4 i per la centralització de la seua producció monetària. Moltes seques deixaren d'encunyar moneda de bronze i altres només tingueren una activitat limitada i irregular. D'esta manera la rarefacció del numerari i la reducció del seu valor, provocà l'aparició d'abundants monedes d'imitació.

L'any 498, la reforma d'Anastasi marcà el final de les emissions tardoromanes. Anastasi mantingué el sou i regulà l'encunyació de bronze, creant múltiples del *nummus*. Este sistema tingué continuïtat a Orient en l'Imperi Bizantí i només esporàdicament en Occident als territoris reconquistats per Justinià I.

Silíqua de Julià II, encunyada a Tréveris. 360-363 d.C. En la segona meitat del segle IV es va produir un increment en l'ús de moneda de plata (x 2,5).

Silíqua de Juliano II, acuñada en Tréveris. 360-363 d.C. En la segunda mitad del siglo IV se produjo un incremento del uso de moneda de plata (x 2,5).

inestabilidad metrológica se convirtieron en las características fundamentales de este período. Pertenecientes a esta época se han recuperado varios tesoros en la zona valenciana. El aspecto más novedoso que aporta alguno de ellos, como el de La Balsa (Camporrobles), es que a pesar de que el AE2 se había desmonetizado en el 395 d.C., todavía seguía circulando en el área valenciana a principios del siglo V d.C. A esta misma época corresponde el tesoro de La Alcúdia (Elx), compuesto por dos sólidos y un semis, así como varias joyas, que constituye hasta el momento el único tesoro bajoimperial compuesto por monedas de oro recuperado en el área valenciana.

La segunda mitad del siglo V se caracterizó por la emisión exclusiva de AE4 y por la centralización de su producción monetaria. Muchas cecas dejaron de acuñar moneda de bronce y otras sólo disfrutaron de una actividad limitada e irregular. De esta manera la rarefacción del numerario y la reducción de su valor, provocó la aparición de abundantes monedas de imitación.

En el año 498, la reforma de Anastasio marcó el final de las emisiones tardorromanas. Anastasio mantuvo el *solidus* y reguló la acuñación de bronce, creando múltiples del *nummus*. Este sistema tuvo continuidad en Oriente bajo el Imperio bizantino y sólo esporádicamente en Occidente en los territorios reconquistados por Justiniano I.

En Occidente, con la disgregación del Imperio y el asentamiento de los reinos bárbaros (ostrogodos, visigodos y francos) se adoptó el *solidus* como patrón de oro, primero realizando emisiones de imitación, y progresivamente creando su propia tipología. Los vándalos escogieron un sistema monetario basado en la

A Occident, amb la disgregació de l'Imperi i l'assentament dels regnes bàrbars (ostrogots, visigots i francs) s'adoptà el sou com a patró d'or, primer fent emissions d'imitació, i, progressivament, creant la seua pròpia tipologia. Els vàndals triaren un sistema monetari basat en la síliqua i un sistema complet de moneda de bronze. Els visigots només emeteren moneda d'or, encara que recentment alguns investigadors els atribueixen també monedes de bronze. Al principi només encunyaren sous, però després els trients (*trientes*) s'hi convertiren en l'única moneda.

La producció de monedes valencianes: *Ilici, Saguntum i Valentia*

Durant època altoimperial, en les nostres terres només estigueren en funcionament dues seques: *Ilici* i *Saguntum*.

Ilici obtingué l'estatut colonial durant el segon triumvirat o el regnat d'August. Esta ciutat posà en circulació sis emissions de bronze al llarg de la seua història: una en època triumviral, dues durant el regnat d'August i les tres últimes en època de Tiberi. Per als seus dissenys monetals, a més del retrat imperial que sol aparèixer a l'anvers de les monedes, es triaren com a motius de revers les insígnies militars, que devien al·ludir a l'origen militar dels colons, un temple dedicat a la deessa Juno, un altar amb la llegenda SAL-AVG i dues figures togades donant-se les mans.

La seca de *Saguntum* ja havia emés moneda amb el nom d'*Arse*. Esta ciutat obtingué l'estatut municipal en una data que es deu situar entre el 56 i el 43 a.C. En

siliqua y un sistema completo de moneda de bronce. Los visigodos sólo emitieron moneda de oro –aunque recientemente algunos investigadores les atribuyen también monedas de bronce–. En un principio sólo acuñaron *solidi*, pero después los trientes se convirtieron en la única moneda.

La producción de monedas valencianes: *Ilici, Saguntum y Valentia*

Durante época altoimperial, en nuestras tierras sólo estuvieron en funcionamiento dos cecas: *Ilici* y *Saguntum*.

Ilici obtuvo el estatuto colonial durante el segundo triumvirato o el reinado de Augusto. Esta ciudad puso en circulación 6 emisiones de bronce a lo largo de su historia: una en época triunviral, dos durante el reinado de Augusto y las tres últimas en época de Tiberio. Entre sus diseños monetales, además del retrato imperial que suele aparecer en el anverso de las monedas, se eligieron como motivos de reverso las insignias militares que debían aludir al origen militar de los colonos, un templo dedicado a la diosa Juno, un altar con la leyenda SAL-AVG y dos figuras togadas dándose las manos.

La ceca de *Saguntum* ya había emitido moneda con el nombre de *Arse*. Esta ciudad obtuvo el estatuto municipal en una fecha que se situaría entre el 56 y el 4/3 a.C. En época altoimperial realizó dos emisiones una en época de Augusto (?) y otra durante el reinado de Tiberio. Para la primera se utilizaron como diseños monetales la cabeza de Roma en el anverso y la proa de nave en el reverso. En la segunda emisión se utilizó el retrato de Tiberio en el anverso, mientras que

època altoimperial féu dues emissions, una en època d'August (?) i una altra durant el regnat de Tiberi. Per a la primera s'empraren com a dissenys monetals el cap de Roma en l'anvers i la proa de nau en el revers. En la segona emissió s'utilitzà el retrat de Tiberi en l'anvers mentre que en el revers es col·locà la proa de nau en els dupondis i una galera legionària en els asos i els semis. Els asos d'esta última emissió foren molt contramarcats, més del 80 %, amb els resejells DD, MS i CR.

No fou fins a cinc segles més tard, durant l'època visigoda, que es tornà a emetre moneda en terres valencianes. Els visigots encunyaren monedes d'or, la producció de les quals estigué prou descentralitzada, ja que es coneixen més de vuitanta seques en el seu regnat; d'elles, València i Sagunt foren les úniques ciutats valencianes que emeteren moneda. La seca de Sagunt estigué activa durant els regnats de Gundemar i Sisebut, i a València s'emeté durant els regnats de Suíntila, Khíntila, Ègica i Ègica-Vítiza.

L'ús de les monedes

L'Estat romà afavorí l'ús de moneda, sobretot pel fet d'haver d'afrontar les despeses que ocasionava el manteniment d'un enorme exèrcit i del seu siste-

A Ilici, igual que en altres seques provincials, la reforma d'August arribà tard i els asos s'emeteren en coure durant el regnat de Tiberi (14-37 d.C.) (x 2).

En Ilici, al igual que otras cecas provinciales, la reforma de Augusto llegó tarde y los ases se emitieron en cobre durante el reinado de Tiberio (14-37 d.C.) (x 2).

en el reverso se empleó la proa de nave en los dupondios y una galera legionaria en los ases y los semis. Los ases de esta última emisión fueron muy contramarcados, más del 80 %, con los resellos DD, MS y CR.

No fue hasta cinco siglos después, durante la época visigoda, cuando se volvió a emitir moneda en tierras valencianas. Los visigodos acuñaron monedas de oro, cuya producción estuvo bastante descentralizada, ya que se conocen más de 80 cecas bajo su reinado; de ellas, *Valentia* y *Sagunto* fueron las únicas ciudades valencianas que emitieron moneda. La ceca de *Sagunto* estuvo activa durante los reinados de Gundemaro y Sisebuto y en *Valentia* se emitió durante los reinados de Suíntila, Chintila, Ègica y Ègica-Witiza.

El uso de las monedas

El Estado romano favoreció el uso de moneda sobre todo al tener que afrontar los gastos que ocasionaba el mantenimiento de un enorme ejército y de su sistema administrativo. Asimismo, los impuestos necesarios para obtener dinero con el que pagar estos gastos, en gran medida, estimularon el uso de la moneda. La adopción del modelo de vida romano conllevó un amplia actividad edilicia

ma administratiu. Així mateix, els impostos necessaris per a obtenir diners amb què pagar estes despeses estimularen, en gran mesura, l'ús de la moneda. L'adopció del model de vida romà comportà una àmplia activitat edilícia a les ciutats valencianes. La construcció de fòrums, temples, muralles, edificis d'espectacles, conduccions d'aigua i eixos viaris contribuí a augmentar l'ús de la moneda. Pel que fa a les despeses ocasionades per eixes obres, posseïm molt poca documentació de les ciutats hispanes que proporcione dades quantitatives, de les quals només un cas és valencià. En relació amb la construcció d'obres públiques i privades disposem, per a Hispània, d'algunes referències: les 8 milles de via construïda a *Ercavica* pagades amb 100.000 sestercis llegats per *Celsus*; un pont a *Oretum* construït amb 80.000 sestercis; un arc amb estàtues, que costà 40.000 sestercis, a Xèrica; un temple d'*Arucci*, amb les seues corresponents estàtues, que tingué un preu de 200.000 sestercis; un temple menut del fòrum

Per a la compra d'objectes de luxe, com els teixits de seda, degueren usar-se monedes de més valor. Tenda de teles i coixins. Època d'August. Galleria degli Uffizi, Florència.

Para la compra de objetos de lujo como los tejidos de seda se debieron utilizar monedas de mayor valor. Tienda de telas y cojines. Època de Augusto. Galleria degli Uffizi, Florencia.

en las ciudades valencianas. La construcción de foros, templos, murallas, edificios de espectáculos, conducciones de agua y ejes viarios contribuyó a aumentar el uso de la moneda. Por lo que respecta a los gastos ocasionados por dichas obras, poseemos muy poca documentación de las ciudades hispanas que proporcione datos cuantitativos, de los que sólo un caso es valenciano. En relación con la construcción de obras públicas y privadas disponemos para Hispania con algunas referencias: las 8 millas de vía construidas en *Ercavica* pagadas con 100.000 sestercios legados por *Celsus*; un puente en *Oretum* construido con 80.000 sestercios; un arco con estatuas costó 40.000 sestercios en Xèrica; un templo de *Arucci* con sus correspondientes estatuas tuvo un precio de 200.000 sestercios; un pequeño templo del foro de *Emporiae* costó 45.495 sestercios y un templo de *Oscá* se construyó con 6.000 sestercios.

La importante actividad edilicia desarrollada durante los primeros años del Imperio en las ciudades valencianas como *Saguntum*, *Valentia*, *Dianium*,

d'Empúries (*Emporiae*), que costà 45.495 sestercis, i un temple d'Oscà, que es construï amb 6.000 sestercis.

La important activitat edilícia duta a terme durant els primers anys de l'Imperi a les ciutats valencianes com *Saguntum*, *Valentia*, *Dianium*, *Lucentum* o *Ilici*, per exemple, degué posar prou de moneda en circulació, presumiblement moneda de metall preciós que, per facilitar el seu ús, devia requerir de moneda fraccionària, ja que l'or i la plata tenien un valor elevat per a les transaccions quotidianes. Les monedes encunyades a *Ilici* i *Saguntum* devien complir, per tant, la funció de moneda fraccionària per a fer front a estes importants despeses. A més a més, cal tindre en compte que moltes de les obres edilícies es finançaren de forma privada i que les ciutats, abans que dedicar-se a la construcció dels edificis, probablement s'encarregaven de la seua restauració i el seu manteniment. Els salaris es pagaven tant en espècie com en moneda. El preu del treball era

Lucentum o *Ilici*, por ejemplo, debió poner bastante moneda en circulación, presumiblemente moneda de metal precioso que para facilitar su uso requeriría de moneda fraccionaria, ya que el oro y la plata tenían un elevado valor para las transacciones cotidianas. Las monedas acuñadas en *Ilici* y *Saguntum* cumplirían, por tanto, la función de moneda fraccionaria frente a estos importantes gastos. Además hay que tener en cuenta que muchas de las obras edilicias se financiaron de forma privada y que las ciudades antes que dedicarse a la construcción de los edificios probablemente se encargarían de su restauración y mantenimiento.

Los salarios se pagaban tanto en especie como en moneda. El precio del trabajo era relativamente bajo y las clases más modestas solían gastar en su alimentación más de la mitad de sus ingresos. En época altoimperial un esclavo en Roma recibía al mes 20 sestercios y 5 modios de trigo –valorados entre 10 y 40 sestercios– y un jornalero cobraba 3 sestercios diarios. Durante el altoimperio, en

Sou (*solidus*) d'Honori, encunyat a la ciutat de *Mediolanum* (Milà). Pertany al tresor de la l'Alcúdia d'Elx, que és un exemple d'atresorament de moneda d'or i de joies produït a començament del segle V d.C. (x 2)

Sólido de Honorio, acuñado en la ciudad de *Mediolanum* (Milán). Pertenecce al tesoro de la Alcudia (Elx), que es un ejemplo de atesoramiento de moneda de oro y joyas producido a principios del siglo V d.C. (x 2)

Mensa ponderaria trobada en l'antic fòrum de Tivoli, en 1883. Juntament amb una altra taula de marbre, estava destinada al control oficial de pesos i mesures. La inscripció assenyala que va ser una donació del llibert M. Vareno Difilo. Últims anys del segle I a.C.

Mensa ponderaria hallada en el antiguo foro de Tivoli, en 1883. Junto con otra mesa de mármol, estaba destinada al control oficial de pesos y medidas. La inscripción señala que fue una donación del liberto M. Vareno Difilo. Últimos años del siglo I a.C.

relativament baix i les classes més modestes solien gastar en la seua alimentació més de la meitat dels seus ingressos. En època altoimperial un esclau en Roma rebia al mes 20 sestercis i 5 modis de blat valorats entre 10 i 40 sestercis, i un jornalero cobrava 3 sestercis diaris. Durant l'Alt Imperi, en el Pròxim Orient el jornal d'un obrer no qualificat pareix que cal situar-lo cap a 1 denari. Pel que fa a Hispània, gràcies a la llei d'*Urso*, es coneixen les quantitats que cobraven els subalterns de l'administració local. El sou més alt el rebien els *scribae* dels duumvirs, amb 1.200 sestercis l'any, i el sou menor el cobraven els *librarii*, amb 300 sestercis anuals. No obstant això, cal tindre en compte que les quantitats pagades en *Urso* han de considerar-se més com una ajuda per les despeses que ocasionava el càrrec, que no com un salari pròpiament dit. Durant el segle IV, i a causa de la inflació, els salaris foren superiors, de manera que la majoria dels oficis (obrer, fuster, ferrer, etc.) tenien un jornal màxim de 50 denaris, amb menjar.

La moneda ha sigut des del seu naixement un dels mitjans més còmodes per a emmagatzemar i transportar riquesa. L'Estat romà a més d'acumular la seua

Les monedes de bronze, sens dubte, eren les més usades en les compres d'aliments que constituïen la dieta diària, com les aus de corral, per a famílies acomodades. Tenda de pollastres representada en un relleu d'Ostia. Segona meitat del segle II d.C. (Museo de Ostia Antica).

Las monedas de bronce, sin duda, eran las más utilizadas en las compras de alimentos que constituían la dieta diaria como las aves de corral, para familias acomodadas. Tienda de pollos representada en un relieve de Ostia. Segunda mitad del siglo II d.C. (Museo de Ostia Antica).

el Pròxim Orient el jornal de un obrero no cualificado parece que hay que situarlo en torno a 1 denario. Por lo que respecta a Hispania, a través de la ley de *Urso* se conocen las cantidades que cobraban los subalternos de la administración local. El sueldo más alto lo recibían los *scribae* de los duunviro con 1200 sestercios al año y el sueldo menor lo cobraban los *librarii* con 300 sestercios anuales. No obstante, hay que tener en cuenta que las cantidades pagadas en *Urso* deben considerarse más como una ayuda por los gastos que ocasionaba el cargo, que como un salario propiamente dicho. Durante el siglo IV y a causa de la inflación los salarios fueron superiores, de forma que la mayoría de los oficios (albañil, carpintero, herrero, etc.) tenía un jornal máximo de 50 denarios, con comida.

La moneda ha sido desde su nacimiento uno de los medios más cómodos para almacenar y transportar riqueza. El Estado romano además de acumular su riqueza en forma de metal sin acuñar, también lo hizo en moneda; sin duda, los particulares harían lo mismo. Así puede deducirse de los tesoros de ahorro que

riquesa en forma de metall sense encunyar, també ho féu en moneda; sens dubte, els particulars degueren fer el mateix. Així pot deduir-se dels tresors d'estalvi que consten d'una gran quantitat de monedes i que, a vegades, van acompanyats de joies o metall sense encunyar. Els tresors documentats a Hispània estan compostos, la major part de les vegades, per una reduïda quantitat de monedes. Només comptades vegades, quan els tresors estan compostos per una gran quantitat de monedes d'or i/o plata, podrien considerar-se com un tresor d'estalvi, i com a tal podria considerar-se el tresor de 204 auris aparegut a Torreblanca, hui perdut.

El desig d'aconseguir un elevat estatus polític i social degué motivar que els ciutadans acumularan riquesa i ampliaren les seues possessions, ja que per a pertànyer a l'ordo senatorial el requisit fonamental era posseir 1.200.000 sestercis de patrimoni, per a accedir a l'ordo dels cavallers 400.000 sestercis i per a l'ordo decurional, en alguna ciutat d'Itàlia, 100.000 sestercis. A Hispània no coneixem el patrimoni exigít per a accedir a l'estament decurional; però, com el seu nivell de preus era inferior al d'Itàlia, es pot suposar que devia ser menor de 100.000 sestercis.

Les majors fortunes personals conegudes d'època romana són les de Cn. Cornelius Lentilius, que morí l'any 25 d.C., i la de Narcissus, llibert de Claudi, que morí l'any 54 d.C., en els dos casos disposaven de 400.000.000 de sestercis. L'única fortuna coneguda d'un personatge hispà era la del saguntí L. Licinius Marinus Voconius Romanus, que visqué a final del segle I d.C. i ascendia a més de 4.000.000 de sestercis.

constan de una gran cantidad de monedas y que en ocasiones van acompañados de joyas o metal sin acuñar. Los tesoros documentados en Hispania están compuestos en su mayoría por un reducido número de monedas. Sólo en contadas ocasiones, cuando los tesoros están compuestos por un gran número de monedas de oro o/y plata, podrían considerarse como un tesoro de ahorro, y como tal podría considerarse el tesoro de 204 áureos aparecido en Torreblanca, hoy perdido.

El deseo de alcanzar un elevado estatus político y social motivaría que los ciudadanos acumularan riqueza y ampliaran sus posesiones, ya que para pertenecer al *ordo* senatorial el requisito fundamental era poseer 1.200.000 sestercios de patrimonio, para acceder al *ordo* ecuestre 400.000 sestercios y para el *ordo* decurional, en alguna ciudad de Italia, 100.000 sestercios. En Hispania no conocemos el patrimonio exigido para acceder al *ordo* decurional; pero, como su nivel de precios era inferior al de Italia, hay que suponer que sería menor de 100.000 sestercios.

Las mayores fortunas personales conocidas de época romana son las de Cn. Cornelius Lentilius, que murió en el año 25 d.C. y de Narcissus, liberto de Claudio, que murió en el año 54 d.C., en ambos casos disponían de 400.000.000 sestercios. La única fortuna conocida de un personaje hispano pertenecía al saguntino L. Licinius Marinus Voconius Romanus, quien vivió a finales del siglo I d.C. y ascendía a más de 4.000.000 sestercios.

Si bien para almacenar riqueza de forma móvil lo más frecuente era utilizar moneda de oro y plata, hay también información de que la moneda de bronce se utilizaba con la misma finalidad y así parece desprenderse de los datos pro-

As de Saguntum amb la galera militar en el revers, encunyat a nom de Tiberi (17-37 d.C.). Una elevada quantitat d'ells van ser contramarcats amb les sigles *D(ecreto) D(ecurionum)*, amb una finalitat no coneguda (x 1,5).

As de Saguntum con la galera militar en el reverso, acuñado a nombre de Tiberio (17-37 d.C.). Un número elevado de ellos fueron contramarcados con las siglas *D(ecreto) D(ecurionum)*, con una finalidad no conocida (x 1,5).

Si bé per a emmagatzemar riquesa de forma mòbil el més freqüent era usar moneda d'or i d'argent, hi ha també informació que la moneda de bronze es feia servir amb la mateixa finalitat i així pareix desprendre's de les dades proporcionades pels tresors de moneda de bronze ocultats a Hispània durant l'Alt Imperi. Estos tresors són, la majoria d'ells, de dimensions reduïdes i estan compostos per monedes d'escàs valor, per la qual cosa probablement els seus propietaris formaven part d'aquells sectors més desfavorits de la societat per als quals un reduït lot de monedes de bronze era una considerable riquesa. En la zona valenciana s'han documentat diversos tresors d'esta classe: l'Horta Seca, Alaquàs, El Madrigal i el Tossal de Manises, per citar-ne alguns exemples.

La moneda és un mitjà de canvi quan els seus valors estan en relació amb els preus de les transaccions quotidianes i la seua equivalència és estable. Les dades proporcionades per les excavacions arqueològiques efectuades en alguns nuclis urbans d'Hispània on apareixen monedes d'or, plata i bronze, reflectixen que en les transaccions econòmiques es feien servir tota classe de denominacions,

Triente de Gundemar (610-612 d.C.) de la seca de *Sagunto* (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 4).

Triente de Gundemaro (610-612 d.C.) de la ceca de *Sagunto* (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 4).

porcionados por los tesoros de moneda de bronce ocultados en Hispania durante el altoimperio. Estos tesoros son en su mayoría de tamaño reducido y están compuestos por monedas de escaso valor, por lo que probablemente sus propietarios pertenecían a aquellos sectores más desfavorecidos de la sociedad para quienes un pequeño lote de monedas de bronce era una considerable riqueza. En la zona valenciana se han documentado diferentes tesoros de este tipo: Horta Seca, Alaquàs, El Madrigal y el Tossal de Manises, por citar algunos ejemplos.

La moneda es un medio de cambio cuando sus valores están en relación con los precios de las transacciones cotidianas y su equivalencia es estable. Los datos proporcionados por las excavaciones arqueológicas realizadas en algunos núcleos urbanos de Hispania donde aparecen monedas de oro, plata y bronce, reflejan que en las transacciones económicas se utilizaban todo tipo de denominaciones, si bien en el conjunto de la masa monetaria suele prevalecer la moneda de bronce. En época romana los alimentos básicos de la dieta alimenticia eran el trigo y el vino por lo que su precio en el mercado puede ayudar a conocer qué tipo de

si bé en el conjunt de la massa monetària sol prevaler la moneda de bronze. En època romana els aliments bàsics de la dieta alimentària eren el blat i el vi per la qual cosa el seu preu al mercat pot ajudar a conèixer quin tipus de valors eren els que es gastaven en les transaccions diàries. Les referències de preus del blat al·ludixen habitualment al modi (*modius* = 8,754 litres). El modi de blat podia costar en època altoimperial entre 2 i 4 sestercis i algunes peces de pa de Pompeia valien 2 asos; en canvi, en el segle IV, segons l'Edicte de Diocleciana, el *kastrensis modius* degué costar com a màxim 100 denaris. El preu del vi variava segons la seua qualitat. A Pompeia, per exemple, el seu preu oscil·lava entre 12, 24 i 48 sestercis per àmfora. En el segle IV d.C. un sextari (*sextarius*) de vi itàlic devia costar com a màxim 30 denaris.

Si Marcial (4, 66) comentava que en la seua ciutat natal, *Bilbilis*, moltes coses es podien aconseguir pràcticament sense necessitat de diners, pareix lògic pensar que també altres ciutats hispanes devien tindre un nivell de preus paregut. Probablement les ciutats valencianes gaudirien d'uns preus prou més reduïts en

Triente d'Ègica (687-702) encunyat a *Valentia* (ANS) (x 4).

valores eran los que se utilizaban en las transacciones diarias. Las referencias de precios del trigo aluden habitualmente al modius (8,754 litros). El *modius* de trigo podía costar en época altoimperial entre 2 y 4 sestercios y algunas piezas de pan de Pompeya valían 2 ases; en cambio, en el siglo IV, según el Edicto de Diocleciano el *Kastrensis modius* debía costar como máximo 100 denarios. El precio del vino variaba según su calidad. En Pompeya, por ejemplo, su precio oscilaba entre 12, 24 y 48 sestercios por ánfora. En el siglo IV d.C. un *sextarius* de vino itálico costaría como máximo 30 denarios.

Si Marcial (4, 66) comentaba que en su ciudad natal, *Bilbilis*, muchas cosas se podían conseguir prácticamente sin necesidad de dinero, parece lógico pensar que también otras ciudades hispanas tendrían un nivel de precios similar. Probablemente las ciudades valencianas gozarían de unos precios bastante más reducidos en comparación con los de Italia y así parece reflejarse en el hecho de que los valores más acuñados en *Ilici* y en *Saguntum* sean el as y el semis.

Triente de Ègica (687-702) acuñado en *Valentia* (ANS) (x 4).

As d'Ilici, encunyat per Tiberi. En el revers, dues figures togades es donen la mà en senyal d'amistat. Es desconeix la seua identitat (x 1,5).

As de Ilici, acuñado por Tiberio. En el reverso dos figuras togadas se dan la mano en señal de amistad. Su identidad se desconoce (x 1,5).

comparació amb els d'Itàlia i així sembla que es reflectix en el fet que els valors més encunyats a *Ilici* i a *Saguntum* siguen l'as i el semis.

Per a les grans transaccions es devien emprar les monedes d'or i d'argent que, encara que no són molt freqüents en les troballes, necessàriament degueren utilitzar-se en els intercanvis de gran escala, ja que resulta evident que la moneda de bronze no permetia efectuar pagaments de considerable magnitud.

Pel que fa a l'ús de la moneda en el medi rural no hi ha dubte que els llauradors la feren servir per a comprar els productes que els mercats de les ciutats pròximes venien i dels que no podien autoabastir-se. Els mercats i les fires ambulants es convertiren en veritables difusors de moneda en les zones rústiques. Així mateix, l'exigència de pagar impostos en moneda obligava, per necessitat, a convertir una part de la renda agrària en moneda; també els salaris de les faenes estacionals pagats en moneda contribuïren en gran mesura al fet que esta s'usara en els medis rurals.

Les institucions financeres

El desenvolupament de l'economia monetària romana anà acompanyat d'una sèrie d'oficis financers que gestionaven i movien eixos diners: en el canvi de monedes entre diferents metalls es pagava una comissió –*agio*– als canvistes. A les ciutats era possible depositar i prestar diners a distintes taxes d'interés i es podien transferir grans sumes de diners entre individus o entre llocs de diferents províncies. Entre els oficis romans dedicats al món financer destaquen els següents: els *argentarii* eren els banquers que rebien diners en depòsit i feien

Para las grandes transacciones se emplearían las monedas de oro y plata que, aunque no son muy frecuentes en los hallazgos, necesariamente debieron utilizarse en los intercambios de gran escala, ya que resulta evidente que la moneda de bronce no permitía efectuar pagos de considerable magnitud.

Por lo que respecta al uso de la moneda en el medio rural no cabe duda que los campesinos la utilizaron para comprar los productos que los mercados de las ciudades próximas vendían, y de los que no podían autoabastecerse. Los mercados y ferias ambulantes se convirtieron en verdaderos difusores de moneda en las zonas rústicas. Asimismo, la exigencia de pagar impuestos en moneda obligaba, por necesidad, a convertir una parte de la renta agraria en moneda; también los sueldos de las tareas estacionales pagados en moneda contribuyeron en gran medida a que ésta se utilizase en los medios rurales.

Las instituciones financieras

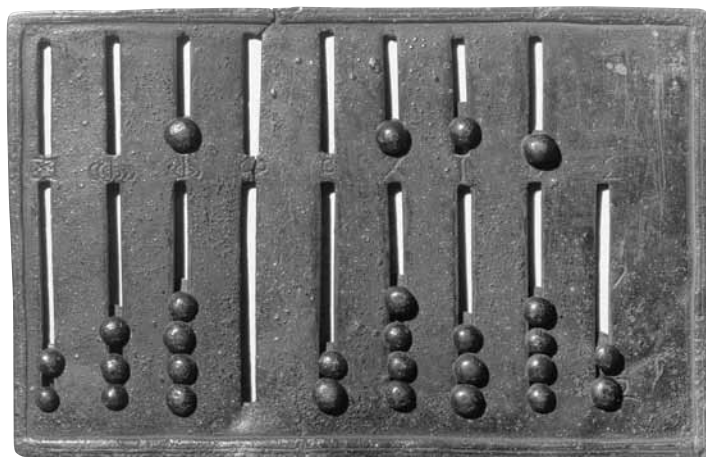
El desarrollo de la economía monetaria romana fue acompañado de una serie de oficios financieros que gestionaban y movían ese dinero: en el cambio de monedas entre diferentes metales se pagaba una comisión –*agio*– a los cambiistas. En las ciudades era posible depositar y prestar dinero a distintas tasas de interés y se podían transferir grandes sumas de dinero entre individuos o entre lugares de diferentes provincias. Entre los oficios romanos dedicados al mundo financiero destacan los siguientes: los *argentarii* eran los banqueros que recibían dinero en depósito y realizaban préstamos; los *nummularii* eran los cambiistas que comprobaban la autenticidad de las monedas, las cambiaban por monedas de otros

préstecs; els *nummularii* eren els canvistes que comprovaven l'autenticitat de les monedes, les canviaven per monedes d'altres metalls, o inclús moneda local per moneda imperial; els *coactores* eren els cobradors que s'encarregaven de cobrar els deutes amb la corresponent comissió –la *merces centesima*–; i els *coactores argentarii*, eren els que complien al mateix temps la funció de cobradors i de banquers.

Pel que fa a Hispània són escasses les dades que posseïm sobre les professions destinades als assumptes financers. Es coneix un *argentarius* a Cartagena (*Carthago Nova*), s'ha documentat un *nummularius* a *Emerita* i un altre en territori de *Saguntum* i un *coactor* [*argentarius*] a *Corduba*. D'estes dades s'advertix que estos oficis s'exerciren tant en capitals provincials com en ciutats marítimes, els ports de les quals generaren una important activitat comercial i financera.

L'activitat dels *nummularii* es constata no sols epigràficament, sinó també per les marques de punxó que imprimien en les monedes per a reconèixer l'autenticitat o no de les que havien sigut examinades. A Hispània la seua activitat es du a terme, segons Centeno, entre mitjan segle I a.C. i la fi del segle I d.C.

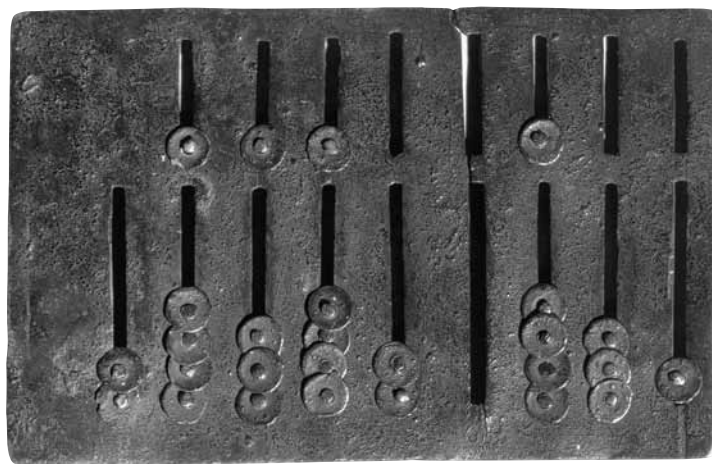
L'àbac era un instrument utilitzat en època romana per a calcular. Àbac de bronze (BN).

metales, o incluso moneda local por moneda imperial; los *coactores* eran los cobradores que se encargaban de cobrar las deudas con la correspondiente comisión –la *merces centesima*–; y los *coactores argentarii*, eran los que cumplían a la vez la función de cobradores y banqueros.

En Hispania son escasos los datos hispanos que poseemos sobre las profesiones destinadas a los asuntos financieros. Se conoce un *argentarius* en Cartagena, se ha documentado un *nummularius* en *Emerita* y otro en territorio de *Saguntum* y un *coactor* [*argentarius*] en *Corduba*. De estos datos se advierte que estos oficios se desarrollaron tanto en capitales provinciales como en ciudades marítimas, cuyos puertos generaron una importante actividad comercial y financiera.

La actividad de los *nummularii* se constata, no sólo epigráficamente, sino también por las marcas de punzón que imprimían en las monedas para reconocer la autenticidad o no de las que habían sido examinadas. En Hispania su actividad se desarrolló, según Centeno, entre mediados del siglo I a.C. y finales del siglo I d.C.

El àbac era un instrument utilitzat en època romana per a calcular. Àbac de bronze, (BN).

Famílies adinerades al territori valencià

R. Cebrián Fernández

Els testimonis sobre les fortunes de persones oriündes de ciutats romanes valencianes són molt escassos. La seua identitat i la quantia del seu patrimoni tan sols es pot deduir de forma indirecta a partir de l'ordre social a què van pertànyer, a través dels càrrecs i les funcions exercits –a un nivell imperial o local–, dels seus actes d'evergetisme, pels seus clients, etc.

De les ciutats més importants procedix la major part de la informació, i entre elles destaca *Saguntum*. En esta ciutat, la família més preeminent va ser la dels *Baebii*, i no sols pel fet que alguns dels seus membres pertanyeren a l'ordre senatorial, ni per l'àmplia clientela de lliberts i

esclaus amb què comptaren, sinó també perquè eren prou rics com per a realitzar importants actes evergètics. En època d'August, el fòrum del municipi de *Saguntum* va ser construït amb els diners que el ric ciutadà Cn. *Baebius Geminus* va deixar en el seu testament.

C. Licinius C. f. Gal. Marinus Romanus va ser un altre dels personatges que pertanyé a l'elit saguntina. La seua fortuna arribà a ser important, degué posseir grans extensions de terreny en l'*ager* de *Saguntum* i fins i tot es va construir una vil·la a la vora de la mar, segons ens informa el seu amic Plini (*Epist.* IX, 7, 1), al qual envià en alguna ocasió certes quantitats de diners. Va estudiar a Roma, on coneugué Plini, segons es desprén de la correspondència que mantingueren. Este, mogut per la seua amistat amb *Voconius Romanus*, demanà a l'emperador Nerva que l'incloguera

Familias adineradas en el territorio valenciano

R. Cebrián Fernández

Los testimonios sobre las fortunas de personas oriundas de ciudades romanas valencianas son muy escasos. Su identidad y la cuantía de su patrimonio sólo se puede deducir de forma indirecta a partir del orden social al que pertenecieron, a través de los cargos y funciones desempeñados –a un nivel imperial o local–, de sus actos de evergetismo, por sus clientelas, etc.

De las ciudades más importantes procede la mayor parte de la información, de entre las que destaca *Saguntum*. En esta ciudad, la familia más preeminente fue la de los *Baebii* y no sólo por el hecho de que algunos de sus miembros pertenecieran al orden senatorial, ni por la amplia

clientela de libertos y esclavos con los que contaron, sino también porque eran lo suficientemente ricos como para realizar importantes actos evergéticos. En época de Augusto, el foro del municipio de *Saguntum* fue construido con el dinero que el rico ciudadano Cn. *Baebius Geminus* dejó en su testamento.

C. Licinius C. f. Gal. Marinus Voconius Romanus fue otro de los personajes que perteneció a la élite saguntina. Su fortuna llegó a ser importante, debió poseer grandes extensiones de terreno en el *ager* de *Saguntum* e incluso se construyó una villa junto al mar, según nos informa su amigo Plinio (*Epist.* IX, 7, 1), al que en alguna ocasión envió ciertas cantidades de dinero. Estudió en Roma donde conoció a Plinio, según se desprende de la correspondencia que mantuvieron. Éste, movido por su amistad con *Voconius Romanus*, pidió al emperador Nerva que lo incluyera en el

en l'ordre senatorial (*Epist.* X, 4, 2), però això no va ser possible perquè, en eixe moment, *Voconius* no disposava del patrimoni suficient. En època de Trajà, la mare de *Voconius* li va transferir propietats per valor de quatre milions de sestercis, que se sumaren a l'herència de son pare, *C. Voconius C. f. Gal. Placidus*, i així aconseguí el cens necessari; aleshores Plini va repetir la petició davant Trajà, per bé que no se sap si *Voconius* aconseguí alguna cosa més que el *ius trium liberorum*. En este sentit,

l'epigrafià només ens desvela que va ocupar el càrrec de *flamen* de la *Provincia Citerior* a les acaballes del segle I d.C.

Una altra de les fortunes importants va ser la de *M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatius Maternus*, membre d'una de les famílies més poderoses d'*Edeta*, que va obtenir les més altes condecoracions militars abans d'entrar en l'*ordo* senatorial –per al qual s'exigia tindre com a mínim un patrimoni d'1 milió de sestercis–. La seua posició de poder va arribar fins

Mensa d'un *nummularius* del segle II d.C. Un personatge representat darrere d'una taula prou alta; sobre el taulell en la part de la dreta pareix representar-se una caixa d'on s'escapen monedes. (Sarcòfag del Museu de Ravenna).

Mensa de un *nummularius* del siglo II d.C. Un personaje representado detrás de una mesa bastante alta; sobre el mostrador en la parte de la derecha parece representarse una caja de donde se escapan monedas. (Sarcófago del Museo de Rávena).

orden senatorial (*Epist.* X, 4, 2), pero no fue posible porque, en ese momento, *Voconius* no disponía del patrimonio suficiente. En época de Trajano, la madre de *Voconius* le transfirió propiedades por valor de 4 millones de sestercios, que se sumaron a la herencia de su padre, *C. Voconius C. f. Gal. Placidus*, consiguiendo de este modo el censo necesario; entonces Plinio repitió la petición ante Trajano, aunque no se sabe si *Voconius* consiguió algo más que el *ius trium liberorum*. En este sentido, la epigrafià sólo nos desvela que ocupó el cargo de

flamen de la *Provincia Citerior* a finales del siglo I d.C.

Otra de las fortunas importantes fue la de *M. Cornelius M. f. Gal. Nigrinus Curiatius Maternus*, miembro de una de las familias más poderosas de *Edeta*, quien obtuvo las más altas condecoraciones militares antes de entrar en el *ordo* senatorial –para el que se exigía tener como mínimo un patrimonio de 1 millón de sestercios–. Su posición de poder llegó hasta el punto de convertirse en 97 d.C. en rival de Trajano durante la sucesión al trono del emperador Nerva.

al punt de convertir-se, el 97 d.C., en rival de Trajà durant la successió al tron de l'emperador Nerva.

A *Valentia* existí una vinculació matrimonial entre les famílies dels *Iulii* i *Antonii*, les dues famílies més importants de la ciutat, a fi de concentrar els seus respectius patrimonis i adquirir un major pes social. De la colònia coneixem un individu que va pertànyer a l'ordre eqüestre, [---] *Cr[escens]*, si bé ignorem el nom de la seua família. La seua fortuna personal degué ser superior a la quantitat de 400.000 sesterccis, nivell de renda exigít per a entrar en el rang eqüestre. Moltes altres famílies valencianes degueren posseir un elevat patrimoni i reunir les condicions de solvència econòmica necessàries per a costejar la construcció d'importants edificis públics –temples, termes, etc.– o privats, tals com monuments funeraris. De totes estes famílies destaquem la de *Quintia M. f. Proba*, perquè indica

l'import exacte de la despesa; esta va pagar 40.000 sesterccis per la construcció d'un arc i les estàtues col·locades sobre ell.

A *Dianium*, *Lucentum* i *Ilici*, els testimonis són més escassos però hi destaquen les famílies *Sempronia*, *Popillia* i *Terentia* com les més adinerades. Al municipi de *Lucentum*, *M. Popillius Onyxs*, un llibert acabalat, es va prodigar en mostres d'evergetisme amb el propòsit d'augmentar l'estima dels seus conciudadans. Durant l'exercici del càrrec de *sevir Augustalis* donà unes termes i pagà dels seus diners la construcció d'un temple. *L. Lucretius Servilius Gallus Sempronianus*, senador d'origen hispà, tingué interessos econòmics al territori de *Dianium*, on pogué haver sigut el propietari de la terrisseria de l'Almadrava, segons es desprén de l'existència d'algunes teules marcades amb el seu nom.

En *Valentia*, existí una vinculació matrimonial entre los *Iulii* y los *Antonii*, las dos familias más importantes de la ciudad, con el fin de concentrar sus respectivos patrimonios y adquirir un mayor peso social. De la colonia, conocemos a un individuo que perteneció al orden ecuestre, [---] *Cr[escens]*, aunque ignoramos el nombre de su familia. Su fortuna personal debió ser superior a la cantidad de 400.000 sesterccios, nivel de renta exigido para entrar en el rango ecuestre.

Muchas otras familias valencianas debieron poseer un elevado patrimonio y reunir las condiciones de solvencia económica necesarias para costear la construcción de importantes edificios públicos –templos, termas, etc.– o privados, tales como monumentos funerarios. De todas estas familias destacamos la de *Quintia M. f. Proba*, porque indica el importe exacto del gasto; ésta pagó

40.000 sesterccios por la construcción de un arco y las estatuas colocadas sobre él.

En *Dianium*, *Lucentum* e *Ilici*, los testimonios son más escasos pero destacan las familias de los *Sempronii*, los *Popillii* y los *Terentii* como las más adineradas. En el municipio de *Lucentum*, *M. Popillius Onyxs*, un liberto acaudalado, se prodigó en muestras de evergetismo con el propósito de aumentar la estima de sus conciudadanos. Durante el ejercicio del cargo de *sevir Augustalis* donó unas termas y pagó con su dinero la construcción de un templo. *L. Lucretius Servilius Gallus Sempronianus*, senador de origen hispano, tuvo intereses económicos en el territorio de *Dianium*, donde pudo haber sido el propietario de la alfarería de l'Almadrava, según se desprende de la existencia de algunas tejas marcadas con su nombre.

Cómo enriquecerse

Com enriquir-se sota el signe de Roma

C. Aranegui Gascó

Entre les claus de l'èxit de la política inaugurada per August està l'ampliació de la base social susceptible de gaudir d'una bona posició econòmica gràcies, d'una banda, a la remuneració de determinats càrrecs públics que s'exerrien, sobretot, en les províncies de l'Imperi, i, d'una altra, als beneficis del tràfic comercial

de llarga distància en un Mediterrani dominat per Roma. D'esta manera es constituí el que alguns autors han denominat un funcionariat addicte a l'emperador i una burgesia favorable a la renovació política, lliures, l'un i l'altra, del tradicional conservadorisme de les antigues aristocràcies republicanes de terratinents representades en el senat.

Exemples concrets serviran per a demostrar que Hispània no quedà al marge de les noves formes de generar riquesa i que, concretament, algunes ciutats valencianes en donen mostres.

Inscripció funerària trobada a Onda (Castelló). Segle I d.C. *Fabius Avitus*, marit d'una de les persones mortes, va exercir l'ofici de *nummularius*, que consistia en la verificació de la qualitat de la moneda i el canvi entre monedes de metall distint. A Hispània, només a *Emerita* s'ha testimoniat l'existència d'un altre canvista (Onda, Museu Municipal).

Inscripción funeraria hallada en Onda (Castelló). Siglo I d.C. *Fabius Avitus*, marido de una de las personas fallecidas, desempeñó el oficio de *nummularius*, que consistía en la verificación de la calidad de la moneda y el cambio entre monedas de distinto metal. En Hispania, sólo en *Emerita* se ha atestiguado la existencia de otro cambista (Onda, Museo Municipal).

bajo el signo de Roma

C. Aranegui Gascó

Entre las claves del éxito de la política inaugurada por Augusto está la ampliación de la base social susceptible de disfrutar de una buena posición económica gracias, por una parte, a la remuneración de determinados cargos públicos que se ejercían, sobre todo, en las provincias del Imperio, y, por otra, a los beneficios del tráfico comercial de larga distan-

cia en un Mediterráneo dominado por Roma. De este modo se constituyeron lo que algunos autores han denominado un funcionariado adicto al emperador y una burguesía favorable a la renovación política, libres, uno y otra, del tradicional conservadurismo de las antiguas aristocracias republicanas de terratenientes representadas en el senado.

Ejemplos concretos servirán para demostrar que Hispania no quedó al margen de las nuevas formas de generar riqueza y que, concretamente, algunas ciudades valencianas dan

El cas de l'edetà *Nigrinus Curiatio Maternus* al final del segle I demostra l'ascens social aconseguit mitjançant una carrera de procurador exercida a les províncies orientals de l'Imperi, i, a altres nivells, la donació d'edificis públics a la pròpia ciutat per part de particulars, com les termes de *Popilius* a *Lucentum* o la pavimentació del fòrum de Cneo Baebio Gemino a *Saguntum*, poden contemplar-se des de l'òptica de l'enriquiment de famílies locals que degueren veure incrementades les seues rendes, directament o indirecta, gràcies al comerç i a aprofitar sistemes d'exempció fiscal lligats a l'evergetisme.

A vegades s'ha pogut demostrar la inversió de riques famílies itàliques a Hispània però, per a l'àrea valenciana, la cosa més habitual són les mostres d'enriquiment de l'oligarquia provincial que actua dedicant una activitat important a l'explotació tant de l'oli, com del vi o a la producció de salses de peix amb vista a la seua comercialització. L'essencial de tots eixos recursos era conegut amb anterioritat a la romanització, si bé és fonamental l'ampliació dels circuits comercials romans per a entendre el nou índex de beneficis. El subministrament d'aliments als cossos destacats a les fronteres germànica i britànica, les racions alimentàries distribuïdes en Roma i el suport a les legions instal·lades a la Mauritània Tingitana, tenen molt a veure amb l'increment de la producció hispana

Cep romà. Trobat en la costa de *Saguntum*. Part transversal inferior o cep d'una àncora romana, trobada en aigües del Grau Vell (Sagunt), en relació amb una nau afonada, en el carregament de la qual hi havia salades de procedència bètica. Les lletres impreses (MAE L A L) corresponen al nom de l'armador de la nau. Plom fos, long. 186 cm, segle I d.C. Museu de Sagunt.

Cepo romano. Hallado en la costa de *Saguntum*. Parte transversal inferior o cepo de un ancla romana, hallada en aguas del Grau Vell (Sagunt), en relación con un barco hundido en cuyo cargamento había salazones de procedencia bética. Las letras impresas (MAE L A L) corresponden al nombre del armador del barco. Plomo fundido, long. 186 cm, siglo I d.C. Museo de Sagunt.

muestras de ello. El caso del edetano Nigrino Curiatio Materno al final del siglo I demuestra el ascenso social conseguido mediante una carrera de procurador desempeñada en las provincias orientales del imperio y, a otros niveles, la donación de edificios públicos a la propia ciudad por parte de particulares, como las termas de Popilio en *Lucentum* o la pavimentación del foro de Cneo Baebio Gemino en *Saguntum*, pueden contemplarse en la óptica del enriquecimiento de familias locales que debieron ver incrementadas sus rentas, directa o indirectamente, gracias al comercio y aprovecharon sistemas de exención fiscal ligados al evergetismo.

A veces se ha podido demostrar la inversión de ricas familias itálicas en Hispania pero, para el área valenciana, lo habitual son las muestras de enriquecimiento de la oligarquía provincial que actúa dedicando a la

explotación tanto del aceite, como del vino o a la producción de salsas de pescado una actividad importante con miras a su comercialización. Lo esencial de todos esos recursos era conocido con anterioridad a la romanización si bien es fundamental la ampliación de los circuitos comerciales romanos para entender el nuevo índice de beneficios. El suministro de alimentos a los cuerpos destacados en las fronteras germánica y británica, las raciones alimenticias distribuidas en Roma y el apoyo a las legiones instaladas en la Mauritania Tingitana, tienen mucho que ver con el incremento de la producción hispana incentivada por *homines noui* capaces de adaptarse a las nuevas exigencias de los mercados de larga distancia. La mayoría de estos productos ali-

incentivada per *homines noui* capaços d'adaptar-se a les noves exigències dels mercats de llarga distància.

La majoria d'estos productes alimentaris exportats per a les tropes eren d'escassa qualitat, i així ho reflectixen els textos de Marcial, Juvenal o Frontó, estos últims amb al·lusions despectives per al vi saguntí. L'arqueologia està demostrant, no obstant això, que hi hagué també elaboracions més cuidades i, així, un rètol pintat sobre una àmfora amb marca saguntina MPM trobada al port de Narbona, conté la menció d'*amineum* que és un vi tradicional d'una qualitat famosa i molt estesa que ha de comptar-se entre les millors produccions tarraconenses.

D'esta manera podem concloure que les propietats amb trulls, almàsseres o fàbriques de saladura, des de les terrisseries del Mas d'Aragó de Cervera o *Dianium* fins a la indústria pesquera de Santa Pola, queden com

a testimonis de la incorporació de la societat romana valenciana al desenvolupament econòmic, propi, especialment, dels tres primers segles de l'Imperi.

La incidència de les monedes vàndales i bizantines a les terres valencianes

T. Marot

La peculiaritat que definix la circulació de monedes d'este territori és, a més de la continuïtat de l'ús de les emissions d'època tardoromana, la incorporació de monedes encunyades pel regne vàndal i pels bizantins que, a partir de l'any 533, dominaren l'antiga província africana. Les troballes de monedes d'origen nord-africà,

menticios exportados para las tropas eran de escasa calidad, y así lo reflejan los textos de Marcial, Juvenal o Frontón, estos últimos con alusiones despectivas para el vino saguntino. La arqueología está demostrando, sin embargo, que hubo también elaboraciones más cuidadas y, así, un letrero pintado sobre un ánfora con marca saguntina MPM hallada en el puerto de Narbona, contiene la mención de *amineum* que es un vino tradicional de una calidad famosa y muy extendida que debe contarse entre las mejores producciones tarraconenses.

De este modo podemos concluir que las propiedades con lagares, almazaras o fábricas de salazón, desde los alfares del Mas d'Aragó de Cervera o *Dianium* hasta la industria pesquera de Santa Pola, permanecen como testigos de la incorporación de la sociedad romana valenciana al desarrollo económico, propio, especial-

mente, de los tres primeros siglos del imperio.

La incidencia de las monedas vándalas y bizantinas en las tierras valencianas

T. Marot

La peculiaridad que define la circulación monetaria de este territorio es, además de la continuidad del uso de las emisiones de época tardorromana, la incorporación de monedas acuñadas por el reino vándalo y por los bizantinos que, a partir del año 533, dominaron la antigua provincia africana. Los hallazgos de monedas de origen norteafricano, sean vándalas o bizantinas, manifiestan la hegemonía

tant si són vàndales com bizantines, manifesten l'hegemonia del *nummus*, la denominació de bronze de menys valor. El predomini quasi exclusiu dels petits *nummi*, junt amb la continuïtat de les velles emissions tardoromanes, no pareix relacionar-se amb una economia monetària en retrocés, per tal com mostra la necessitat de monedes aptes per a les transaccions més quotidianes i d'escàs valor, és a dir, per a resoldre les exigències monetàries més primàries dels usuaris. Malgrat tot, sabem, per exemple, que a la fi del segle v una olivera valia 128 *nummi*; per tant, les troballes monetàries proporcionen testimonis d'un interès social i històric important, però d'una extrema insignificança econòmica. D'altra part, la localització de les troballes, sobretot a la franja costanera, suggerix que la dispersió d'estes emissions s'efectuà essencialment per via marítima. A més

del *nummus*, la denominación de bronze de menos valor. El predominio casi exclusivo de los pequeños *nummi*, junto con la continuidad de las viejas emisiones tardorromanas, no, parece relacionarse con una economía monetaria en retroceso, ya que muestra la necesidad de monedas aptas para las transacciones más cotidianas y de escaso valor, es decir, para resolver las exigencias monetarias más primarias de los usuarios. A pesar de todo, sabemos, por ejemplo, que a finales del siglo V un olivo valía 128 *nummi*, por lo tanto, los hallazgos monetarios proporcionan testimonios de un interés social e histórico importante, pero de una extrema insignificancia económica. Por otra parte, la localización de los hallazgos, sobre todo en la franja costera sugiere que la dispersión de estas emisiones se efectuó esencialmente por vía marítima. Además, el hecho de que

a més, el fet que les monedes vàndales quasi sempre apareixen al costat d'exemplars d'època bizantina, sobretot de Justinià i procedents de Carthago, suggerix que la major difusió de les emissions nord-africanes es degué produir amb l'expansió i el domini bizantins al sud-est peninsular.

El testimoni més important de l'abastiment monetari nord-africà en l'àmbit peninsular durant el segle vi és el conjunt de monedes procedent d'un abocador localitzat al barri de Benalua (Alacant), en el qual les emissions derivades de les de Trasmundo, probablement fabricades en algun taller nord-africà efimer durant els darrers anys del domini vàndal a l'Àfrica, com també els nombrosos *nummi* de Justinià I emesos a Carthago, són molt rellevants. D'altra part, la Punta de l'Illa de Cullera (València) també ha proporcionat un

las monedas vándalas casi siempre aparezcan junto con ejemplares de época bizantina, sobre todo de Justiniano y procedentes de Carthago, sugiere que la mayor difusión de las emisiones norteafricanas debió producirse con la expansión y con el dominio bizantino en el sudeste peninsular.

El testimonio más importante del abastecimiento monetario norteafricano en el ámbito peninsular durante el siglo vi es el conjunto de monedas procedente de un basurero localizado en el barrio de Benalúa (Alacant), en el cual las emisiones derivadas de las de Trasmundo, probablemente fabricadas en algún taller norteafricano efímero durante los últimos años del dominio vándalo en África, así como los numerosos *nummi* de Justiniano I emitidos en Carthago, son muy relevantes. Por otra parte, la Punta de l'Illa de Cullera (València), también

interessant dipòsit monetari que inclou un percentatge important d'emissions vàndales i bizantines i que va ser recuperat en el mateix nivell arqueològic que un ponderal d'un sou i dues creus litúrgiques de bronze.

Així mateix, a la ciutat de València s'han comprovat contextos arqueològics datats del segle VI o d'inicis del VII en els quals, a més del manteniment de les emissions tardoromanes, es confirma la incorporació de monedes d'origen vàndal i bizantí. L'arribada, no sols de monedes, sinó també d'abundosos materials ceràmics de procedència nord-africana i oriental, confirma la reactivació comercial de València i de tota l'àrea lleuantina durant la segona meitat del segle VI i principis del VII, sens dubte estimulada per la seua proximitat a la Hispània bizantina. Per altra banda, Santa Pola (Alacant), probablement a

causa de la seua privilegiada obertura cap als corrents comercials i marítims amb el nord d'Àfrica, presenta unes característiques menys habituals, amb la documentació de monedes bizantines poc freqüents a la península Ibèrica, com és el cas d'un *decanummius* de Justinià I, emès a Constantina de Numídia, o un mig *follis* de Justinià II encunyat a Carthago els anys 686-687, que constitueix l'exemplar més tardà fins ara documentat.

Mig *follis* de Justinià II de la seca de Carthago (686-687), procedent de Santa Pola (x 3,5).

Medio *follis* de Justiniano II de la ceca de Carthago (686-687), procedente de Santa Pola (x 3,5).

ha proporcionado un interesante depósito monetario que incluye un porcentaje importante de emisiones vándalas y bizantinas y que fue recuperado en el mismo nivel arqueológico que un ponderal de un solidus y dos cruces litúrgicas de bronce.

Así mismo, en la ciudad de Valencia se han constatado contextos arqueológicos fechados en el siglo VI o inicios del VII, en los cuales, además del mantenimiento de las emisiones tardorromanas, se confirma la incorporación de monedas de origen vándalo y bizantino. La llegada, no sólo de monedas, sino también de abundantes materiales cerámicos de procedencia norteafricana y oriental, confirma el reactivamiento comercial de Valencia y de todo el área levantina durante la segunda mitad del siglo VI e inicios del VII, sin duda estimulado por su proximidad a la Hispania bizantina. Por otro lado, Santa Pola

(Alacant), probablemente a causa de su privilegiada apertura hacia las corrientes comerciales y marítimas con el norte de África, presenta unas características menos habituales, con la documentación de monedas bizantinas poco frecuentes en la península Ibérica, como es el caso de un *decanummius* de Justiniano I, emitido en Constantina de Numidia, o un medio *follis* de Justiniano II acuñado en Carthago en los años 686-687, que constituye el ejemplar más tardío hasta ahora documentado.

3

**L'Islam i les
seues monedes**

**El Islam y
sus monedas**

Página anterior:

Dirham encunyat en al-Andalus, per Abd Al-Rahman I.
Any 160 de l'Hègira.

Dirham acuñado en al-Andalus, por Abd Al-Rahman I.
Año 160 de la Hègira.

L'islam i les seues monedes

C. Doménech Belda

La introducció del numerari islàmic

L'any 711, amb l'arribada dels àrabs a la península Ibèrica, començaren a produir-se una sèrie de canvis que portarien la implantació d'un nou model socio-cultural, una nova religió, una nova llengua, uns nous costums i unes noves monedes. La primera referència escrita a les noves espècies monetàries que comencen a circular en eixos moments per les nostres terres és el document signat entre 'Abd al-'Aziz, fill de Musa, i Teodomir d'Oriola. Este tractat, conegut com a Pacte de Tudmir, afectava la zona sud de les terres valencianes i establia el manteniment dels béns i la llibertat de culte dels habitants d'eixa àrea a canvi de certs pagaments a realitzar tant en moneda com en espècie. La moneda esmentada en aquell pacte és el dinar d'or. Si hi afegim el dirham d'argent i el felús de coure tindrem al complet el sistema monetari trimetàl·lic adoptat pels àrabs des de les acaballes del segle VII.

Este nou numerari presentava unes característiques molt peculiars que el diferenciaven de les monedes que fins aleshores havien circulat per les terres valencianes. Eren monedes totalment epigràfiques que mancaven de representacions figuratives, amb llegendes en la major part de tipus religiós i escrites en llengua àrab. Des dels primers moments de la conquesta, les monedes àrabs començaren a arribar a la península Ibèrica, en concret un variat numerari de coure que

El Islam y sus monedas

C. Doménech Belda

La introducción del numerario islámico

En el año 711, con la llegada de los árabes a la península Ibérica, empezaron a producirse una serie de cambios que traerían consigo la implantación de un nuevo modelo sociocultural, una nueva religión, una nueva lengua, unas nuevas costumbres y unas nuevas monedas. La primera referencia escrita a las nuevas especies monetarias que comienzan a circular en esos momentos por nuestras tierras es el documento firmado entre 'Abd al-'Aziz, hijo de Musa, y Teodomiro de Orihuela. Este tratado, conocido como Pacto de Tudmir afectaba a la zona sur de las tierras valencianas y establecía el mantenimiento de los bienes y la libertad de culto de los habitantes de dicha área a cambio de ciertos pagos a realizar tanto en moneda como en especie. La moneda mencionada en dicho pacto es el dinar de oro. Si a ellas añadimos el dirham de plata y el felús de cobre tendremos al completo el sistema monetario trimetálico adoptado por los árabes desde finales del siglo VII.

Este nuevo numerario presentaba unas características muy peculiares que lo diferenciaban de las monedas que hasta entonces habían circulado por las tierras valencianas. Eran monedas totalmente epigráficas que carecían de representaciones figurativas, con leyendas en su mayor parte de tipo religioso y escritas en lengua árabe. Desde los primeros momentos de la conquista, las

presentava mides i llegendes molt diverses i fraccions de dinar d'or que començaren tenint les llegendes escrites en llatí, passaren a ser bilingües amb l'una cara en llatí i l'altra en àrab i acabaren escrites totalment en la llengua de l'Alcorà.

Però les fraccions de dinar transicionals aviat deixaren d'encunyar-se i en el seu lloc començaren a proliferar els dirhams d'argent, que es convertirien en la moneda fiscal per excel·lència. Les primeres monedes d'argent que circularen per *al-Andalus* procedien de tallers orientals, però a partir de l'any 722 d.C. començaren a encunyar-se monedes d'argent amb seca *al-Andalus*, encara que el seu aspecte era pràcticament igual al que arribava d'orient i tan sols se'n diferenciava per l'esment de la seca. Estos dirhams eren anònims, no contenen cap nom de governant i les seues llegendes eren de caràcter religiós a excepció de l'esment del lloc i l'any exactes de la seua encunyació, informació que fa que este numerari siga un dels millor datats de tots els que han circulat per les nostres terres.

Dinar transicional bilingüe. Any 98 de l'Hègira.
Època de la conquesta d'Hispania (Museo
Arqueológico Nacional) (x 5).

Dinar transicional bilingüe. Año 98 de la Hégira.
Època de la conquesta de Hispania (Museo
Arqueológico Nacional) (x 5).

monedas árabes empezaron a llegar a la península Ibérica, en concreto un variado numerario de cobre que presentaba tamaños y leyendas muy diversas y fracciones de dinar de oro que empezaron teniendo las leyendas escritas en latín, para pasar a ser bilingües con una cara en latín y otra en árabe y acabar escritas en su totalidad en la lengua del Corán.

Pero las fracciones de dinar transicionales pronto dejaron de acuñarse y en su lugar comenzaron a proliferar los dirhames de plata que se convertirían en la moneda fiscal por excelencia. Las primeras monedas de plata que circularon por *al-Andalus* procedían de talleres orientales, pero a partir del año 722 J.C. empezaron a acuñarse monedas de plata con ceca *al-Andalus*, aunque su aspecto era prácticamente igual al que llegaba de oriente y sólo se diferenciaba por la mención de la ceca. Estos dirhames eran anónimos, no contenían nombre de gobernante alguno y sus leyendas eran de carácter religioso a excepción de la mención del lugar y año exacto de su acuñación, información que hace que este numerario sea uno de los mejores datados de todos los que han circulado por nuestras tierras.

La independència política respecte a Orient

A mitjan segle VIII, el canvi dinàstic produït a l'orient tingué conseqüències importants per a *al-Andalus*. La dinastia Omeia havia estat derrocada de forma molt violenta pels Abbasís i la capital de l'imperi traslladada de Damasc a Bagdad. L'únic fill del deposat califa omeia que es va lliurar de la matança va fugir amb alguns dels seus seguidors i va anar a refugiar-se en l'extrem més allunyat de l'imperi musulmà d'eixos moments: *al-Andalus*. Així, l'any 756 d.C. aplegava a la península Ibèrica 'Abd al-Rahman I, que convertiria *al-Andalus* en l'únic reducte Omeia de tot el món musulmà ara sota domini Abbasí, inaugurant un període que es coneix com Emirat Independent, el qual es prolongarà fins a començaments del segle X.

Recreació dels treballs en una seca. De dreta a esquerra s'hi representa la fosa del metall, l'obtenció de riells i planxes, el tall dels cospells i la seua encunyació. Dibuix de G. Moore.

La independència política respecto a Oriente

A mediados del siglo VIII, el cambio dinástico producido en orient tuvo consecuencias importantes para *al-Andalus*. La dinastía Omeya había sido derrocada de forma muy violenta por los Abbasíes y la capital del imperio trasladada de Damasco a Bagdad. El único hijo del depuesto califa Omeya que se libró de la matanza, huyó con algunos de sus seguidores y fue a refugiarse en el extremo más alejado del imperio musulmán en esos momentos: *al-Andalus*. Así, en el año 756 J.C. llegaba a la península Ibérica 'Abd al-Rahman I quien convertía a *al-Andalus* en el único reducto Omeya de todo el mundo musulmán que estaba ahora bajo dominio Abbasí, inaugurando un período que se conoce como Emirato Independiente, que se prolongará hasta principios del siglo X.

Recreación de los trabajos en una ceca. De derecha a izquierda se representa la fundición del metal, la obtención de rieles y planchas, el corte de los cospelles y la acuñación de los mismos. Dibujo de G. Moore.

Motle per a fabricar objectes monetiformes per a utilitzar-los com a adorns o amulets. Trobat a Onda. 8,5 x 4,5 cm (Museu de Ceràmica d'Onda).

Molde para fabricar objetos monetiformes para utilizarlos como adornos o amuletos. Hallado en Onda. 8,5 x 4,5 cm (Museo de Cerámica de Onda).

Durant este període, la independència política respecte a l'orient es manifestà també en les monedes d'argent. Encara que es mantingueren les mateixes llegendes religioses i continuà sense aparèixer-hi el nom del governant, la seua homogeneïtat s'anà perdent. Trobem lleugeres variacions de pes entre les monedes encunyades per cada un dels emirs, l'estil i l'acurament en l'encunyació també presenten diferències notables, per tal com comencen a aparèixer petits adorns i cercles en les orles que varien d'unes monedes a altres. L'altra espècie monetària que s'encunyà en *al-Andalus* en estos moments va ser el felús de coure, que en molts casos està mancat de la menció del taller i la data d'encunyació, mentre que les emissions de monedes d'or van estar absents durant tot el període emiral.

L'estat califal

A principis del segle x, el règim Omeia va donar un pas més en la seua ruptura amb orient. 'Abd al-Rahman III s'autoproclamà califa, màxima autoritat espiritual del món islàmic, en clara oposició al califa Abbasí de Bagdad, però sobretot a un altre, molt més proper, que s'havia erigit califa al nord d'Àfrica: el governant Fatimí; el numerari d'esta dinastia, que era rival dels Omeies andalusins, apareix sovint a les terres peninsulars. Amb el califat s'instaurà un govern fort i centralitzat amb seu a Còrdova, l'aparell estatal del qual arribà a tot arreu d'*al-Andalus*. Estos canvis es reflectixen a nivell monetari en una major i més homogènia

Durante este período, la independencia política respecto a oriente se plasmó también en las monedas de plata. Aunque se mantuvieron las mismas leyendas religiosas y continuó sin aparecer el nombre del gobernante, su homogeneidad se fue perdiendo. Encontramos ligeras variaciones de peso entre las monedas acuñadas por cada uno de los emires, el estilo y el cuidado en la acuñación también presentan diferencias notables, toda vez que empiezan a aparecer pequeños adornos y círculos en las orlas que varían de unas monedas a otras. La otra especie monetaria que se acuñó en *al-Andalus* en estos momentos fue el felús de cobre que en muchos casos carece de la mención del taller y fecha de acuñación mientras que las emisiones de monedas de oro estuvieron ausentes durante todo el período emiral.

El estado califal

A principios del siglo x el régimen Omeya dio un paso más en su ruptura con oriente. 'Abd al-Rahman III se autoproclamó califa, máxima autoridad espiritual del mundo islámico, en clara oposición al califa Abbasí de Bagdad, pero sobre todo a otro, mucho más cercano, que se había erigido califa en el norte de África: el gobernante Fatimí; el numerario de esta dinastía, que era rival de los Omeyas andalusies, aparece con frecuencia en las tierras peninsulares. Con el Califato se instauró un gobierno fuerte y centralizado con sede en Córdoba cuyo aparato estatal llegó a todos los rincones de *al-Andalus*. Estos cambios se reflejan a nivel monetario con una mayor y más homogénea distribución del numerario, con el

distribució del numerari, en l'inici de les emissions àuries, interrompudes durant tot el període emiral, i en la introducció en les monedes del nom i els títols del califa emissor en la llegenda central del revers. A més a més, hi trobem també el nom de l'encarregat de la seca, en ocasions el del príncep hereu, i una munió d'adorns geomètrics i florals repartits per diversos llocs del camp de les monedes.

És també arran de la instauració del califat cordovés quan es deixa d'encunyar moneda de coure, la qual cosa provocà una escassetesa de moneda fraccionària en circulació que s'intentà paliar mitjançant el fraccionament de dirhams d'argent. Per això és freqüent topar-se en les troballes d'este període amb una gran quantitat de monedes partides en fragments de distintes mides i de forma normalment irregular. Molt habitual va ser també la pràctica de retallar les orles de les monedes i altres alteracions més dràstiques com ara la realització d'una o varies perforacions.

Estes alteracions no sols afectaren el numerari omeia sinó també les encunyacions de la dinastia Fatimita que des del nord d'Àfrica arribaven a *al-Andalus*, molt possiblement a través de les terres valencianes, per tal com és en les troballes d'esta zona on en trobem els exemplars de cronologia més antiga i també els més moderns. Estes monedes fatimite començaren d'arribar-hi en època califal i romangueren en circulació per les nostres terres fins ben entrat el segle XI.

Molte per a fabricar objectes monetiformes per a utilitzar-los com a adorns o amulets. Trobat a Onda. 8,6 x 6,5 cm (Museu de Ceràmica d'Onda).

Molde para fabricar objetos monetiformes para utilizarlos como adornos o amuletos. Hallado en Onda. 8,6 x 6,5 cm (Museo de Cerámica de Onda).

inicio de las emisiones áureas, interrumpidas durante todo el período emiral, y con la introducción en las monedas del nombre y títulos del califa emisor en la leyenda central del reverso. Además encontraremos también el nombre del encargado de la ceca, en ocasiones el del príncipe heredero y multitud de adornos geométricos y florales repartidos por diversos lugares del campo de las monedas.

Es también a raíz de la instauración del califato cordobés cuando se dejó de acuñar moneda de cobre, lo que provocó una escasez de moneda fraccionaria en la circulación que se intentó paliar mediante el fraccionamiento de dirhames de plata. Es por ello frecuente encontrar en los hallazgos de este período gran cantidad de monedas partidas en fragmentos de distintos tamaños y de forma normalmente irregular. Muy habitual fue también la práctica de recortar las orlas de las monedas y otras alteraciones más drásticas como es la realización de una o varias perforaciones.

Estas alteraciones no sólo afectaron al numerario omeya sino también a las acuñaciones de la dinastía Fatimí que desde el norte de África llegaban a *al-Andalus*, muy posiblemente a través de las tierras valencianas por ser en los hallazgos de esta zona donde encontramos los ejemplares de cronología más antigua y también los más modernos. Estas monedas fatimíes empezaron a llegar en época califal y permanecieron en circulación por nuestras tierras hasta bien entrado el siglo XI.

A finales del siglo X el estado califal entró en una crisis que desembocaría en una guerra civil que acabó con el califato cordobés. Fue éste un momento

Dirham emiral d'Al-Hakam I. Encunyat en *al-Andalus*, l'any 202 de l'Hègira. Pertany al tresor de Borriana (x 4).

Dirham emiral de Al-Hakam I. Acufado en *al-Andalus*, en el año 202 de la Hègira. Pertenece al tesoro de Borriana (x 4).

A les acaballes del segle x, l'estat califal va entrar en una crisi que duria a una guerra civil que va acabar amb el califat cordovés. Va ser este un moment de gran inestabilitat política i social que es reflectix numismàticament en l'ocultació de nombrosos conjunts monetals dels quals a la Comunitat Valenciana en tenim diversos exemples.

Dénia i València, estats independents

Després del desmembrament del califat de Còrdova, el territori d'*al-Andalus* es va dividir en petits estats independents que lluitaren sovint entre si per controlar un territori el més extens possible. Per això les seues fronteres van ser bastant inestables i variaren considerablement al llarg del segle xi. Cada un d'estos estats, coneguts amb el nom de Regnes de Taifes, pretenia ser reconegut com a hereu legítim del desaparegut poder califal, i prompte assumiren la prerrogativa d'encunyar moneda, exclusiva i pròpia de l'Estat. Com que cada governant va encunyar la seua pròpia moneda, al segle xi trobem una proliferació

de gran inestabilidad política y social que se refleja numismáticamente en la ocultación de numerosos conjuntos monetales de los que en la Comunidad Valenciana tenemos varios ejemplos.

Denia y Valencia, estados independientes

Tras el desmembramiento del Califato de Córdoba el territorio de *al-Andalus* se dividió en pequeños estados independientes que con frecuencia lucharon entre sí por controlar un territorio lo más amplio posible. Por ello sus fronteras fueron bastante inestables y variaron considerablemente a lo largo del siglo xi. Cada uno de estos estados, conocidos con el nombre de Reinos de Taifas, pretendía ser reconocido como legítimo heredero del desaparecido poder califal, y pronto asumieron la prerrogativa de acuñar moneda, exclusiva y propia del Estado. Como cada gobernante acuñó su propia moneda, en el siglo xi encontramos una proliferación de lugares de acuñación que darán lugar a un monetario de tipología y metrología muy variada, frente a la uniformidad de la moneda califal salida de un único taller. Aunque se siguió acuñando en

Vidriola hispano-musulmana. 8 cm (Museo Arqueológico Nacional).

Alcancia hispano-musulmana. 8 cm (Museo Arqueológico Nacional).

de llocs d'encunyació que tindrà com a conseqüència un monetari de tipologia i metrologia molt variades, enfront de la uniformitat de la moneda califal eixida d'un únic taller. Encara que es va continuar encunyant amb metalls nobles, conforme avançava el segle les monedes tendien a ser de pitjor llei, reflex de les greus dificultats econòmiques per què hagueren de passar estos Regnes de Taifa. La zona oriental d'*al-Andalus* va ser de les primeres a tenir governants independents i, per tant, a encunyar moneda, car s'hi refugiaren una sèrie d'influents esclaus provinents de la cort cordovesa. L'any 402 H./1011-2 d.C. ja es va emetre moneda a la seca d'*Elota*, seca que encara no s'ha pogut identificar però que pareix relacionar-se amb el règul de Dénia Muḡāhid. L'any 407 H./1016-7 d.C.

els esclaus Mubarak i Muzaffar encunyaven a València, per bé que esta seca encara figurava a les monedes amb el nom genèric d'*al-Andalus*. Però estes primerenques emissions, coetànies de les dels Hammudins de Màlaga i Algesires, degueren ser escadusseres i no tingueren continuïtat en el temps.

Després d'estes primeres encunyacions de primeries del segle XI es va produir un parèntesi de més de 20 anys durant els quals no s'encunyà moneda. Caldria esperar fins a la desaparició oficial del califat, l'any 1031 d.C., perquè els reis de les taifes de València i Dénia començaren a encunyar moneda de forma siste-

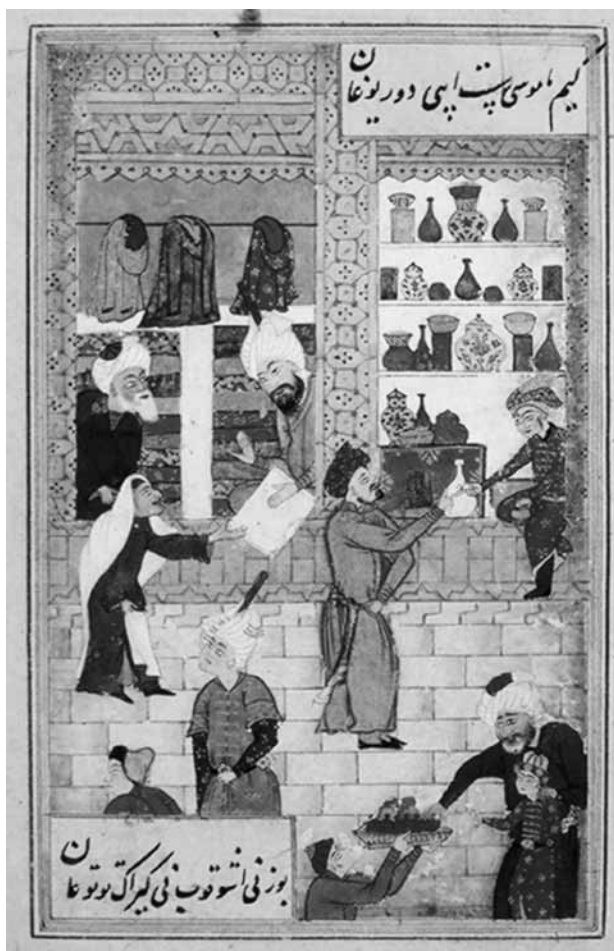
metales nobles, conforme avanzaba el siglo las monedas tendían a ser de peor ley, reflejo de las graves dificultades económicas por las que tuvieron que pasar estos Reinos de Taifas.

La zona oriental de *al-Andalus* fue de las primeras en contar con gobernantes independientes y por tanto en acuñar moneda, pues en ella se refugiaron una serie de influyentes esclavos salidos de la corte cordobesa. En el año 402 H./1011-2 J.C. ya se emitió moneda en la ceca de "*Elota*", ceca que aún no se ha logrado identificar pero que parece relacionarse con el régulo de Denia Muḡāhid. En el año 407 H./1016-7 J.C. los esclavos Mubarak y Muzaffar estaban acuñando en Valencia,

aunque esta ceca todavía figuraba en las monedas con el nombre genérico de *al-Andalus*. Pero estas tempranas emisiones, coetáneas en el tiempo a las de los Hammudíes de Málaga y Algeciras, debieron ser escasas y no tuvieron continuidad en el tiempo.

Tras estas primeras acuñaciones de principios del siglo XI se produjo un paréntesis de más de 20 años durante los cuales no se acuñó moneda. Habría que esperar hasta la desaparición oficial del califato en el año 1031 J.C. para que los reyes de las taifas de Valencia y Denia empezaran a acuñar moneda de forma sistemática y continuada. Aunque las monedas más antiguas que conocemos de

Botiga d'un sastre i d'un venedor de porcellana, a Chiraz. Segle XVI. Tresor dels misteris de Haydar Khwarizmi (BN).

Tienda de un sastre y de un vendedor de porcelana, en Chiraz. Siglo XVI. Tesoro de los misteris de Haydar Khwarizmi (BN).

màtica i continuada. Encara que les monedes més antigues que coneixem de la taifa valenciana, després d'aquelles primeres encunyacions realitzades per Mubarak i Muzaffar, daten de l'any 427 H./1035-6 d.C., les emissions regulars no hi començaren fins al 430 H./1038-9 d.C. i van ser elaborades a la seca d'Almeria, que en eixos moments formava part de la taifa Amirí de València, per a continuar el 235 H./1043-4 d.C. a València. Les monedes encunyades per esta taifa, així sota govern Amirí com després de la seua annexió pels Dunnins toledans, circularen per molts llocs d'*al-Andalus* i s'han conservat amb abundància. Per la seua part, la seca de Dénia va començar a elaborar moneda el 430 H./1038-9 d.C. a nom de Hassan i el 435 H./1043 d.C. a nom de Muÿâhid. Contràriament al que s'esdevé amb la seua veïna la taifa de València, no se n'han conservat molts exemplars, d'este taller, i la seua circulació tingué un caràcter més local.

La moneda taifa va anar perdent qualitat a mesura que avançava el segle XI i les dificultats econòmiques dels reis taifes augmentaven, sobretot a causa de la gran sagnia econòmica que suposava el sistema de pàries, amb un flux constant de diners eixint de terres musulmanes cap a territoris cristians amb l'únic fi de comprar la pau. Per a fer front al pagament d'estes pàries, els reis de taifes, freturosos de grans quantitats de diners, augmentaven

la taifa valenciana, tras aquellas primeras acuñaciones realizadas por Mubarak y Muzaffar, datan del año 427 H./1035-6 J.C., las emisiones regulares no comenzaron hasta el 430 H./1038-9 J.C. y fueron labradas en la ceca de Almería que en esos momentos formaba parte de la taifa Amirí de Valencia, para continuar en el 435 H./1043-4 J.C. en Valencia. Las monedas acuñadas por esta taifa, tanto bajo gobierno Amirí como después de su anexión por los Dunníes toledanos, circularon por muchos lugares de *al-Andalus* y se han conservado en abundancia.

Por su parte, la ceca de Denia empezó a labrar moneda en el 430 H./1038-9 J.C. a nombre de Hassan y en el 435 H./1043-4 J.C. a nombre de Muÿâhid. Contrariamente a lo que sucede con su vecina taifa de Valencia, no se han conservado muchos ejemplares de este taller y su circulación tuvo un carácter más local.

La moneda taifa fue perdiendo calidad conforme avanzaba el siglo XI y las dificultades económicas de los reyes taifas aumentaban, sobre todo debido a la gran sangría económica que suponía el sistema de parias, con un flujo constante de dinero saliendo de tierras musulmanas hacia territorios cristianos con el único fin de comprar la paz. Para hacer frente al pago de estas parias los reyes de taifas, necesitados de grandes cantidades de dinero, aumentaban cada vez más

Escena de lluita entre els exèrcits cristià i islàmic. Pàgina miniada de les Cantigas de Santa maria, de Alfonso X el Sabio. Segle XIII (Cantiga 63d).

Escena de lucha entre ejércitos cristiano e islámico. Página miniada de las Cantigas de Santa María, de Alfonso X el Sabio. Siglo XIII (Cantiga 63d).

La Mediterrània representada en una Geografia impresa a Turquia al segle XVIII (Museu Naval de Madrid).

El Mediterráneo representado en una Geografía impresa en Turquía en el siglo XVIII (Museo Naval de Madrid).

cada vegada més els impostos que cobraven als seus súbdits, fins que la pressió fiscal es va fer insuportable per a una població cada vegada més empobrida. Esta situació va arribar a tal límit que alguns estats taifes van tornar la mirada cap al nord d'Àfrica i demanaren ajuda als governants d'un estat pujant en eixos moments que controlava el Magrib: l'imperi Almoràvit.

Primera dinastia africana: els almoràvits

Els Almoràvits van arribar a la península Ibèrica i es feren amb el control d'un territori que atenyia la línia de l'Ebre per la part oriental i la del Tajo per la resta d'*al-Andalus*. Així va ser com les terres valencianes, amb la resta d'*al-Andalus*, passaren a formar part d'un imperi més gran governat des de terres africanes. A la zona oriental d'*al-Andalus*, els Almoràvits tingueren problemes per aconseguir el domini territorial, a causa de la presència en estes terres de Rodrigo Díaz de Vivar, més conegut com el Cid Campeador. Este havia aconseguit posar davall el seu domini un ampli territori que s'estenia des de Tortosa fins Oriola. Assentat en estes terres cap a l'any 1088 d.C., hi romangué fins a la seua mort, el 1099 d.C., temps durant el qual mantingué la població sotmesa a una forta pressió fiscal que va fer que una part d'ella fugira cap al sud, que estava ja sota control Almoràvit. Els Almoràvits van estar a la península molt poc temps, a penes cinquanta anys; amb tot, ens deixaren un numerari abundant de bona llei, de gran perfecció

los impuestos que cobraban a sus súbditos hasta que la presión fiscal se hizo insoportable para una población cada vez más empobrecida. Esta situación llegó a tal límite que algunos estados taifas volvieron la mirada hacia el norte de África y pidieron ayuda a los gobernantes de un estado pujante en esos momentos que controlaba el Magreb: el imperio Almorávide.

Primera dinastía africana: los Almorávides

Los Almorávides llegaron a la península Ibérica y se hicieron con el control de un territorio que alcanzaba la línea del Ebro por la parte oriental y la del Tajo por el resto de *al-Andalus*. Fue así como las tierras valencianas, junto con el resto de *al-Andalus* pasaron a formar parte de un imperio mayor gobernado desde tierras africanas.

En la zona oriental *al-Andalus* los Almorávides tuvieron problemas para conseguir el dominio territorial debido a la presencia en estas tierras de Rodrigo Díaz de Vivar, más conocido como el Cid Campeador. Éste había conseguido poner bajo su dominio un amplio territorio que se extendía desde Tortosa hasta Orihuela. Asentado en estas tierras hacia el año 1088 J.C., permaneció en ellas hasta su muerte, en 1099 J.C., tiempo durante el cual mantuvo a la población sometida a una fuerte presión fiscal que llevó a parte de la población a huir hacia el sur, que estaba ya bajo control almorávide.

Los Almorávides estuvieron en la península muy poco tiempo, apenas cincuenta años, sin embargo, nos dejaron un numerario abundante de buena ley, gran

tècnica i d'una bellesa considerable. Les seues emissions van ser de molt bona llei, i el dinar almoràvit molt apreciat per la seua qualitat fora d'*al-Andalus*, fins i tot imitat per alguns governants no musulmans, fins arribar a donar nom a una moneda cristiana: el morabetí. En l'argent, els Almoràvits s'allunyaren del sistema del dirham i encunyaren una unitat d'argent de poc més o menys un gram de pes, denominada quirat. Es van fer també emissions de fraccions de mig, un quart, un octau i un setzau de quirat. Tal abundància i varietat de moneda fraccionària va acabar amb el problema de l'escassetat de moneda menor que hi havia des de l'època califal, i per tant amb el del fraccionament de les peces.

Tot i tenir un imperi unificat, els Almoràvits encunyaren en una gran quantitat de tallers, tant al nord d'Àfrica com en *al-Andalus*, per bé que no tots van funcionar alhora i tingueren una importància major o menor segons el moment. Este és el cas de la seca de Xàtiva, que va ser el lloc d'encunyació dels Almoràvits en el *šarq al-Andalus*, mentre que València va estar sota domini cristià. Després de la conquesta de l'esmentada ciutat, el taller valencià va començar a encunyar les seues pròpies monedes i la seca de Xàtiva es va tancar. Una altra seca activa en època almoràvit va ser la de Dènia, on eren governadors els Banu Ganiya, encara que sembla que va encunyar durant un curt període de temps, des de l'any 500 H./1106-7 d.C. fins al 504 H./1110-1 d.C.

Però prompte van començar els problemes per als Almoràvits en el nord d'Àfrica, per la rivalitat dels seus enemics els Almohades, la qual cosa va obligar

perfección técnica y belleza considerable. Sus emisiones fueron de muy buena ley siendo el dinar almorávide muy apreciado por su calidad fuera de *al-Andalus*, incluso imitado por algunos gobernantes no musulmanes llegando a dar nombre a una moneda cristiana: el maravedí. En la plata los Almorávides se alejaron del sistema del dirham y acuñaron una unidad de plata de alrededor de un gramo de peso denominada quirate. Se hicieron también emisiones de fracciones de medio, cuarto, octavo y dieciseisava parte de quirate. Tal abundancia y variedad de moneda fraccionaria acabó con el problema de la escasez de moneda menor que se venía dando desde época califal y por tanto con el del fraccionamiento de las piezas.

A pesar de tener un imperio unificado, los Almorávides acuñaron en una gran cantidad de talleres, tanto en el norte de África como en *al-Andalus*, aunque no todos funcionaron a la vez y tuvieron mayor o menor importancia según el momento. Este es el caso de la ceca de Xàtiva que fue el lugar de acuñación de los Almorávides en el *šarq al-Andalus*, mientras que Valencia estuvo bajo dominio cristiano. Tras la conquista de dicha ciudad, el taller valenciano empezó a acuñar sus propias monedas y la ceca de Xàtiva se cerró. Otra ceca activa en época almorávide fue la de Denia en donde eran gobernadores los Banu Ganiya, aunque parece que acuñó durante un corto período de tiempo, desde el año 500 H./1106-7 J.C. hasta el 504 H./1110-1 J.C.

Pero pronto empezaron los problemas para los Almorávides en el norte de África por la rivalidad de sus enemigos los Almohades, lo que obligó al emir

l'emir almoràvit a concentrar les seues forces en territori africà. Esta situació va ser aprofitada per una sèrie de grans famílies andalusines per a oposar-se al seu poder i governar de manera independent. Estos governants encunyaren monedes similars a les dels almoràvits però substituïnt els noms que hi figuraven pels dels nous senyors o per alguna llegenda religiosa. A les terres valencianes, va ser Muhammad ibn Sa'd ibn Mardanix, anomenat «el rei Llop» en les cròniques cristianes, qui des de l'any 1147 d.C. va governar un ampli territori que comprenia també la zona murciana. Practicà una política d'aliances amb Castella que el mantingueren en el poder durant vint-i-cinc anys, però que li costaren grans quantitats de diners. Va morir l'any 1172 d.C., i encara que una nova dinastia africana, la dels Almohades, s'erigiria com la dels nous governants d'*al-Andalus*, els membres de la família d'Ibn Mardanix continuaren ocupant càrrecs importants en el govern del que havia estat el seu territori.

Les monedes d'Ibn Mardanix tingueren un ampli àmbit de circulació, no sols per la resta d'*al-Andalus*, sinó també per la zona cristiana on eren conegudes com a *maravedises lupinos*. Van ser encunyades a les seques de València i de Múrcia, essent l'activitat de la primera molt més reduïda en el temps, des de l'any 544 H./1149-50 d.C. fins al 550 H./1155-6 d.C., mentre que el taller murcià va encunyar amb regularitat durant tot el període. La mort d'Ibn Mardanix tingué com a conseqüència la incorporació a l'imperi almohade de les terres valencianes que

Dinar califal d'Hišam II. Encunyat a *al-Andalus*, l'any 398 de l'Hègira. Presó de Sant Vicent, València (SIAM, València) (x 3,5).

Dinar califal de Hišam II. Acunado en *al-Andalus*, en el año 398 de la Hègira. Cárcel de San Vicente, Valencia (SIAM, Valencia) (x 3,5).

Almorávide a concentrar sus fuerzas en territorio africano. Esta situación fue aprovechada por una serie de grandes familias andalusíes para oponerse a su poder y gobernar de manera independiente. Estos gobernantes acuñaron monedas similares a las de los Almorávides pero sustituyendo los nombres que en ellas figuraban por las de los nuevos señores o por alguna leyenda religiosa. En las tierras valencianas fue Muhammad ibn Sa'd ibn Mardanis, llamado "el rey Lobo" en las crónicas cristianas, quien desde el año 1147 J.C. gobernó un amplio territorio que comprendía también la zona murciana. Mantuvo una política de alianzas con Castilla que le mantuvieron en el poder durante veinticinco años, pero que le costaron grandes sumas de dinero. Murió en el año 1172 J.C. y aunque una nueva dinastía africana, la de los Almohades, se erigirían como nuevos gobernantes de *al-Andalus*, los miembros de la familia de Ibn Mardanis continuaron ocupando cargos importantes en el gobierno del que había sido su territorio. Las monedas de Ibn Mardanis tuvieron un amplio ámbito de circulación no sólo por el resto de *al-Andalus*, sino también por zona cristiana donde eran conocidas como *maravedises lupinos*. Fueron acuñadas en las cecas de Valencia y Murcia siendo la actividad de la primera mucho más reducida en el tiempo, desde el año 544 H./1149-50 d. C. hasta el 550 H./1155-6 J.C., mientras que el taller murciano acuñó con regularidad durante todo el período. La muerte de Ibn Mardanis tuvo como consecuencia la incorporación al

se li havien resistit durant molt de temps. Este imperi, que a l'Àfrica superava amb escreix el dels seus predecessors els Almoràvits, en *al-Andalus* va ser més reduït, car no arribava a atényer ni l'Ebre ni el Tajo, ni incloïa les capçaleres dels rius Túria i Xúquer en la zona oriental.

Els almohades i les seues reformes

Els Almohades, grans reformadors en tots els camps, ho van ser també en el terreny monetari. Els seus governants s'autodenominaren califes i fixaren la seua capital a Marràqueix, en el nord d'Àfrica, mentre que Sevilla es convertia en la ciutat més important d'*al-Andalus* i segona de l'imperi. Les seues emissions constitueixen una novetat encara més gran que la que havia significat la instauració del sistema monetari almoràvit. Estes novetats que afecten tant l'aspecte metrològic com el formal i el contingut de les llegendes fan que les encunyacions almohades siguen no sols bastant diferents de les seues predecessores

Dirham d'Hišam II, encunyat a *al-Andalus*, l'any 389 de l'Hègira. Pertany al tresor de Font de Beca (Serra d'En Galceran) (x 3).

imperio almohade de las tierras valencianas que se les habían resistido durante largo tiempo. Este imperio, que en África superaba con creces al de sus predecesores los Almorávides, en *al-Andalus* fue más reducido pues no llegaba a alcanzar ni el Ebro ni el Tajo ni incluía las cabeceras de los ríos Turia y Júcar en la zona oriental.

Dirham de Hišam II, acuñado en *al-Andalus*, el año 389 de la Hégira. Pertenece al tesoro de Font de Beca (Serra d'en Galceran) (x 3).

Los Almohades y sus reformas

Los Almohades, grandes reformadores en todos los campos, lo fueron también a nivel monetario. Sus gobernantes se autodenominaron califas y fijaron su capital en Marrakes, en el norte de África, mientras que Sevilla se convertía en la ciudad más importante de *al-Andalus* y segunda ciudad del imperio. Sus emisiones constituyen una novedad aún mayor que la que había supuesto la instauración del sistema monetario almorávide. Estas novedades que afectan tanto al aspecto metrológico como al formal y al contenido de las leyendas,

Dirham de la taifa de Dénia a nom de Hassan 430?-432? de l'Hègira (Museo Arqueológico Nacional) (x 2,5).

Dirham de la taifa de Denia a nombre de Hassan ¿430-432? de la Hégira (Museo Arqueológico Nacional) (x 2,5).

almoràvits, sinó que s'allunyen també de les monedes encunyades a la resta del món àrab.

El dinar d'or encunyat pels Almohades va ser conegut al món cristià com a dobla i pres com a model de les encunyacions castellanques, convertint-se en la base del sistema auri. L'argent també es basà en un nou sistema ponderal encunyant un dirham d'aproximadament 1,5 g amb divisions de mitjos i quarts. Però el que més crida l'atenció és la seua forma quadrada adoptada ja en temps del primer califa almohade. L'or va conservar el seu flam circular, però les monedes encunyades amb este metall presenten en ambdues àrees un quadrat inscrit, en l'interior del qual i en els segments que deixa l'esmentat quadre en relació amb la vora de la peça figuraven les llegendes, les quals són molt variades i canvien al llarg del període. En les monedes d'or hi ha sempre present el nom del califa i en alguns casos el nom d'alguns dels seus predecessors, aportant així una valuosa informació que compensa l'absència de la data. La seca hi figura en comptades ocasions, i quan ho fa apareix escrita en lletres menudes i ocupant un lloc marginal en la peça. Els dirhams d'argent tampoc no presenten any d'encunyació, encara que la seca hi sol aparèixer més sovint que no en els dinars, bé de forma explícita, bé representada per una sèrie de signes. En canvi, els dirhams són anònims sense nom de governant, encara que hi figura el

hacen que las acuñaciones almohades sean no sólo bastante diferentes a sus predecesoras almorávidas, sino que se alejen también de las monedas acuñadas en el resto del mundo árabe.

El dinar de oro acuñado por los Almohades fue conocido en el mundo cristiano como dobla y tomado como modelo de las acuñaciones castellanas donde se convertiría en la base del sistema áureo. La plata también se basó en un nuevo sistema ponderal acuñando un dirham de alrededor de 1,5 g con divisores de medios y cuartos. Pero lo que más llama la atención es su forma cuadrada adoptada ya en tiempos del primer califa almohade. El oro conservó su flan circular pero las monedas acuñadas en este metal presentan en ambas áreas un cuadrado inscrito en cuyo interior y en los segmentos que deja dicho cuadrado en relación con el borde de la pieza figuraban las leyendas, leyendas que son muy variadas y cambian a lo largo del período. En las monedas de oro está presente siempre el nombre del califa y en algunos casos el nombre de varios de sus predecesores aportando así una valiosa información que compensa la ausencia de la data. La ceca figura en contadas ocasiones y cuando lo hace aparece escrita en letras de pequeño tamaño y ocupando un lugar marginal en la pieza. Los dirhames de plata tampoco presentan año de acuñación, aunque la ceca suele aparecer con más frecuencia que en los dinares, bien de forma explícita, bien representada por una serie de signos que la representan. Por el contra-

nom d'al-Mahdi, el fundador de la dinastia, mentre que als semidirhams figura el nom de 'Abd al-Mu'min.

Els Almohades, igual com els seus predecessors i malgrat la unitat de l'imperi, encunyaren en gran quantitat de tallers, per bé que l'or només es va encunyar en els principals, i en *al-Andalus* només en la seca de Sevilla. L'argent, en canvi, va ser elaborat en un gran nombre de seques, les de Dénia i València entre les que funcionaven en terres valencianes, encara que la major part dels dirhams que hi circulaven procedien del taller africà de Fes. El numerari almohade romandrà en circulació fins després d'enderrocada la dinastia, i el seu model serà seguit per altres governants hereus de la tradició almohade. En *al-Andalus*, esta supervivència és molt evident, car es va continuar utilitzant amb posterioritat a la conquesta cristiana i fins i tot el mateix Jaume I va ordenar batre dirhams quadrats.

La fi del domini musulmà

A primeries del segle XIII, el poder almohade en *al-Andalus* no sols havia de fer front a l'espenta cristiana, sinó també a distintes sublevacions protagonitzades per poderoses famílies musulmanes en distintos llocs. Este és el cas de la protagonitzada per Zayyan ibn Mardanix al nord del Xúquer, el qual havia obligat a Abu Zayd, últim governador

Dirham de Mubarak y Muzaffar. 406-409 de la Hégira. Encunyat a València. (Museo Arqueológico Nacional) (x 2).

Dirham de Mubarak y Muzaffar. 406-409 de la Hégira. Acunado en Valencia. (Museo Arqueológico Nacional) (x 2).

rio, los dirhames son anónimos sin nombre de gobernante aunque figura en ellos el nombre de al-Mahdi, el fundador de la dinastía, mientras que en los semidirhames figura el nombre de 'Abd al-Mu'min.

Los Almohades, al igual que sus predecesores y a pesar de la unidad del imperio, acuñaron en gran cantidad de talleres aunque el oro sólo fue acuñado en los principales y en *al-Andalus* sólo en la ceca de Sevilla. La plata, en cambio, fue labrada en un gran número de cecas funcionando en tierras valencianas las de Denia y Valencia aunque la mayor parte de los dirhames circulantes por estas tierras procedían del taller africano de Fez. El numerario almohade permanecerá en circulación hasta después de derrocada la dinastía y su modelo será seguido por otros gobernantes herederos de la tradición almohade. En *al-Andalus* esta pervivencia es muy evidente pues se siguió utilizando con posterioridad a la conquista cristiana e incluso el propio Jaume I ordenó batir dirhames cuadrados.

El fin del dominio musulmán

A principios del siglo XIII el poder almohade en *al-Andalus* no sólo tenía que hacer frente al empuje cristiano, sino también a distintas sublevaciones protagonizadas por poderosas familias musulmanas en distintos lugares. Este es el caso de la protagonizada por Zayyan ibn Mardanis al norte del Júcar quien había obligado a Abu Zayd, último gobernador

Dinar d'Ismail encunyat a nom del seu fill Yahya al-Mamun. Conca, 428 de l'Hègira. Procedix del tresor de Las Suertes (Sinarcas) (x 2).

Dinar de Ismail acuñado a nombre de su hijo Yahya al-Mamun. Cuenca, 428 de la Hégira. Procede del tesoro de Las Suertes (Sinarcas) (x 2).

Fracció de dinar encunyat per al-Mansur, 412-453 de l'Hègira. Procedix del tresor d'El Castellar (Xilxes) (x 3).

Fracción de dinar acuñada por al-Mansur, 412-453 de la Hégira. Procede del tesoro de El Castellar (Xilxes) (x 3).

Dinar almoràvit encunyat per Yusuf Ben Texufin, a Xàtiva, l'any 497 de l'Hègira. (Museo Arqueológico Nacional) (x 2).

Dinar almorávide acuñado por Yusuf Ben Texufin, en Xàtiva, en el año 497 de la Hégira. (Museo Arqueológico Nacional) (x 2).

Dirham almohade anònim i sense data. Encunyat a Màlaga (x 3).

Dirham almohade anónimo y sin fecha. Acuñado en Málaga (x 3).

Miniatura il·lustrada per al-Wasiti, el 1237, en el manuscrit d'al-Hariri: "Maqamat". Escena que mostra un esclau a la venda en la part inferior, i en la part superior es pesen els dos-cents dirhams que es paguen per ell (BN).

Miniatura il·lustrada per al-Wasiti, en 1237, en el manuscrito de al-Hariri: "Maqamat". Escena que muestra un esclavo en venta en la parte inferior y en la parte superior se pesan los doscientos dirhames que se pagan por él (BN).

almohade de València, a refugiar-se a Sogorb, o el d'una altra protagonitzada pels Banu Hud a la zona meridional de les terres valencianes.

Així doncs, en este període conegut com de Taifes almohades ens trobem amb el nostre territori dividit en dos estats per la línia del riu Xúquer. Ambdós encunyaren moneda. El de la zona nord de Zayyan només realitzà emissions de dirhams, encunyats en la seca de València seguint l'estil almohade, però incloent-hi el seu propi nom, emissions que degueren ser bastant escasses. El regne dels Banu Hud encunyà or i argent, utilitzant sobretot el taller de Múrcia, la seua capital, però també se'n coneix un dinar elaborat a Xàtiva.

Estos estats van evolucionar de forma diferent: el de Zayyan prompte desapareixeria per ser incorporat a la Corona Aragonesa per les tropes de Jaume I, el dels Banu Hud romandria independent fins a l'any 1243 d.C., quan passaria a ser un vassall del rei de Castella pel tractat d'Alcaraz, vassallatge que acabaria poc temps després amb la definitiva conquesta castellana del regne musulmà de Múrcia el 1266 d.C.

Tresor de fraccions de dinar encunyades en electró, trobat a Benicàssim. Va ser ocultat cap a mitjan segle XII.

Tesoro de fracciones de dinar acuñadas en electrón, encontrado en Benicàssim. Se ocultó hacia mediados del siglo XII.

almohade de Valencia, a refugiarse en Segorbe, o de otra protagonizada por los Banu Hud en la zona meridional de las tierras valencianas.

Así pues, en este período conocido como de Taifas Almohades nos encontramos con nuestro territorio dividido en dos estados por la línea del río Júcar. Ambos acuñaron moneda. El de la zona norte de Zayyan sólo realizó emisiones de dirhames, acuñados en la ceca de Valencia siguiendo el estilo almohade, pero incluyendo su propio nombre, emisiones que debieron ser bastante escasas. El reino de los Banu Hud acuñó oro y plata, utilizando sobre todo el taller de Murcia, su capital, pero también se conoce un dinar labrado en Xàtiva.

Estos estados evolucionaron de forma diferente: el de Zayyan pronto desaparecería para ser incorporado a la Corona Aragonesa por las tropas de Jaume I, el de los Banu Hud permanecería independiente hasta el año 1243 J.C., año en que pasaría a ser vasallo del rey de Castilla por el tratado de Alcaraz, vasallaje que acabaría poco tiempo después con la definitiva conquista castellana del reino musulmán de Murcia en 1266 J.C.

Moneda i fiscalitat

A. Canto

De totes les manifestacions del poder polític de l'Islam, la moneda és una de les més abundants i que han deixat una petjada més profunda.

El seu caràcter d'instrument principal de la fiscalitat va quedar establert després de la conquesta d'Hispania i la formació de l'estat omeia d'*al-Andalus* (segles VIII-X d.C.); les abundants mencions de quantitats exigides, exaccions estatals, pagaments a l'administració i a l'exèrcit, i l'ús d'una part dels ingressos per a la realització de les obres pies, l'almoïna, un dels pilars de la comunitat musulmana.

Un text del segle X, en què el califa Hixem II es dirigeix a una comunitat, ho expressa ben clar:

...els súbdits són la font de la riquesa i la base de tota la recaptació, essent esta darrera el vertader suport de l'Estat... i a més a més subministra la soldada als exèrcits...

L'estat va crear un sistema monetari basat en el dirham d'argent com a

Recollida d'impostos i lliurament d'almoïnes als necessitats. Estas obras piadosas són una de las actuaciones obligades per a un estat islámico.

Recogida de impuestos y entrega de limosnas a los necesitados. Estas obras piadosas son una de las actuaciones obligadas para un estado islámico.

Moneda y fiscalidad

A. Canto

De todas las manifestaciones del poder político del Islam, la moneda es una de las más abundantes y que ha dejado una huella más profunda.

Su carácter de instrumento principal de la fiscalidad, quedó establecido tras la conquista de Hispania y la formación del estado omeya de *al-Andalus* (siglos VIII-X d.C.); las abundantes menciones a cantidades exigidas, exacciones estatales, pagos a la administración y al ejército, y el uso de una parte de los ingresos para la realización de las obras pías, la limosna, uno de los pilares de la comunidad musulmana.

Un texto del siglo X, en el que el califa Hixem II se dirige a una comunidad lo expresa bien claro:

“...los súbditos son la fuente de la riqueza

...y base de toda la recaudación, siendo esta última el verdadero sostén del Estado... y además suministra la soldada a los ejércitos...”

El estado creó un sistema monetario basado en el dirham de plata como moneda más abundante, en el que la

Lliurament de la soldada a les tropes. La recaptació era indispensable per a satisfer el quantitat d'homes en armes per a la defensa de la comunitat islàmica.

Entrega de la soldada a las tropas. La recaudación era indispensable para satisfacer el número de hombres en armas para la defensa de la comunidad islámica.

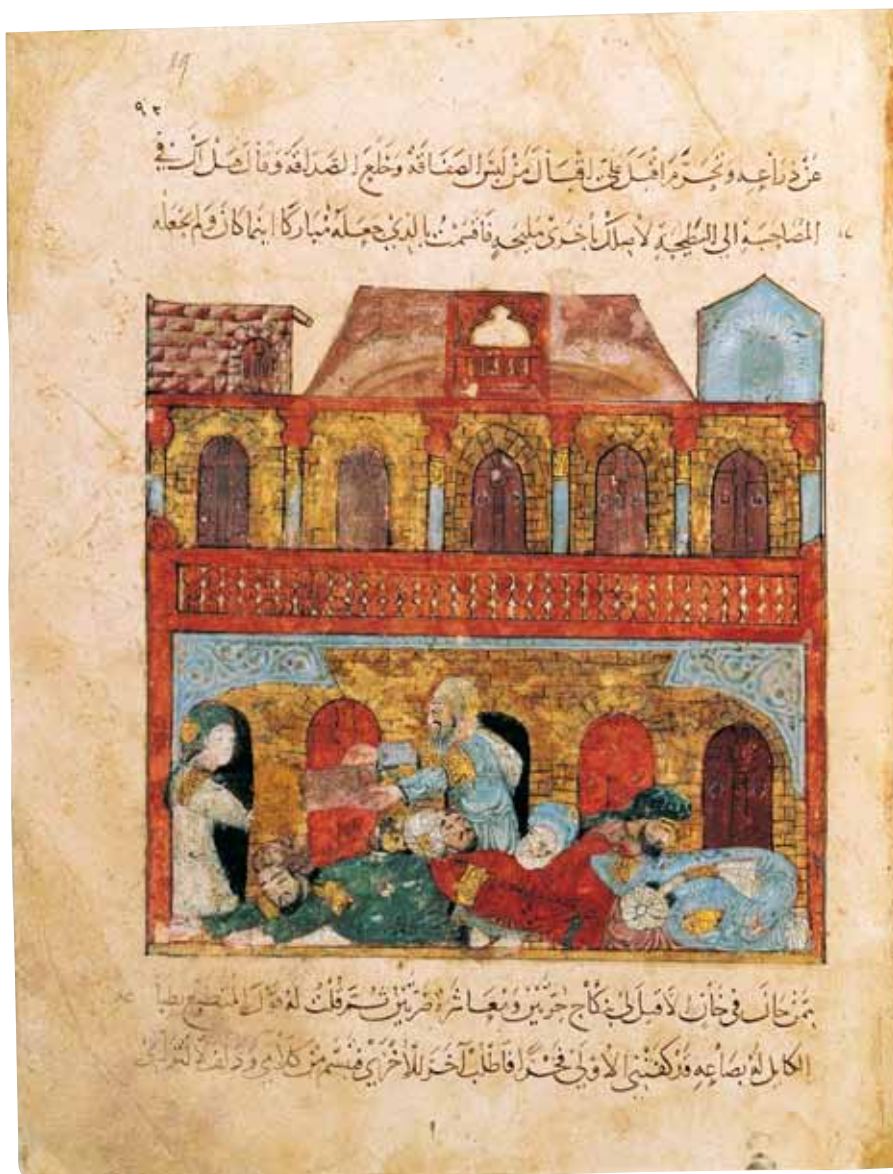

moneda més abundant, en què la seca feia de lloc d'adquisició de moneda per a satisfer les exigències estatals, que podien ser satisfetes, a més a més, d'unes altres maneres. Una moneda estable i de bona qualitat garantia este sistema, i d'aquí la

cura que l'estat omeia tingué de mantenir la confiança de la població en la moneda eixida dels tallers oficials. La crisi de l'Estat o els excessos que en la imposició de la moneda cometia este (cas de les taifes del segle xi), provocaven respostes diferents, des

Escena de caravassar (mercaders descansant després d'un viatge). Miniatura d'al-Wasiti en el manuscrito d'al-Hariri: "Maqamat" (BN).

Escena de caravasar (mercaderes descansando tras un viaje). Miniatura de al-Wasiti en el manuscrito de al-Hariri: "Maqamat" (BN).

ceca servía de lugar de adquisición de moneda para satisfacer las exigencias estatales, que podían, además, ser satisfechas de otras maneras. Una moneda estable y de buena calidad garantizaba este sistema y de ahí el cuidado que el estado omeia tuvo en mantener la

confianza de la población en la moneda salida de los talleres oficiales. La crisis del Estado o los excesos que en la imposición de la moneda realizaba éste (caso de las taifas del siglo xi), provocaban respuestas diferentes, desde el abandono de las emisiones

de l'abandonament de les emissions davant la impossibilitat de recaptar tributs, fins a les intenses protestes pels desmesurats impostos i la manca de qualitat de la moneda.

Les acurades emissions d'època almoràvit, que s'atenien a l'estricta obser-

vança del preceptes religiosos que definien este estat nord-africà, tingueren com a objectiu subsanar la situació existent a *al-Andalus* a la fi del segle XI, moment a partir del qual la moneda andalusina entronca amb els models nord-africans.

Veler amb mercaders. Miniatura d'al-Wasiti en el manuscrit d'al-Hariri: "Maqamat" (BN).

Velero con mercaderes. Miniatura de al-Wasiti en el manuscrito de al-Hariri: "Maqamat" (BN).

ante la imposibilidad de recoger tributos, a las intensas protestas por los desmesurados impuestos y la falta de calidad de la moneda.

Las cuidadas emisiones de época almorávide, que se atenían a la estricta observancia de los preceptos reli-

giosos que definían a este estado norteafricano, tuvieron como objetivo subsanar la situación existente en *al-Andalus* a fines del siglo XI, momento a partir del cual la moneda andalusí entronca con los modelos norteafricanos.

Les bases de l'economia islàmica

C. Barceló

Tres sectors de l'economia estan presents durant el període islàmic: l'agricultura, l'artesanía i el comerç. El marc institucional, el que contemplava la religió musulmana que reconeix la propietat privada, permetia als grups dirigents obtenir les seues rendes de les contribucions religioses i de les considerades il·legals, les quals recaptava l'estat i pagava la població amb els diners encunyats pel sobirà. No hi ha dades del que

s'esdevingué en el període de substitució del règim anterior visigòtic per l'islàmic; este procés de reajustament dugué a la constitució d'un estat centralitzat regit per diverses dinasties governants (omeia, taifa, almoràvit, almohade) durant quasi cinc segles. Les notícies sobre València i la seua àrea d'influència comencen al segle x, quan s'inicia la reactivació econòmica i el desenvolupament de les ciutats de la zona.

Es desconeixen les dimensions de les explotacions agràries, però hi havia grans propietats entre els grups de poder. S'hi van introduir nous cultius i s'amplià el regatge amb sèries de

Dinar encunyat a Xàtiva durant les taifes almohades a nom d'al-Watiq. 635-636 de l'Hègira. (x 2,5).

Dinar acuñado en Xàtiva durante las taifas almohades a nombre de al-Watiq. 635-636 de la Hègira (x 2,5).

La bases de la economía islàmica

C. Barceló

Tres sectores de la economía están presentes durante el período islámico: la agricultura, artesanía y comercio. El marco institucional, el que contemplaba la religión musulmana que reconoce la propiedad privada, permitía a los grupos dirigentes obtener sus rentas de las contribuciones religiosas y de las consideradas ilegales, las cuales recaudaba el estado y pagaba la población con el dinero acuñado por el soberano. No existen

datos de los sucedido en el período de sustitución del régimen anterior visigótico por el islámico. este proceso de reajuste desembocó en la constitución de un estado centralizado regido por diversas dinastías gobernantes (omeya, taifa, almorávide, almohade) durante casi cinco siglos. las noticias sobre Valencia y su área de influencia comienzan en el siglo x, cuando se inicia la reactivación económica y el desarrollo de las ciudades de la zona.

Se desconoce el tamaño de las explotaciones agrarias, pero había grandes propiedades entre los grupos de

tracció animal i nombroses séquies, però el seu espai irrigat era més reduït que l'actual. Malgrat este creixement, la València islàmica va ser deficitària en cereals, la qual cosa —junt amb les sequeres i les plagues— provocava contínues fams que s'apaivagaven amb la importació de blat, perquè, encara que les terres de secà estaven plantades de vinya, figueres i oliveres, moltes es van destinar al monocultiu del safrà.

Sembla que hi hagué tres cabanyes: bous, cavalleries, i cabres i ovelles. A més de la llet, el formatge i la mel, la població tenia el costum de consumir peix fresc i disposava d'una flota que al maig i al juny es dedicava a la pesca de la tonyina (que s'exportava en salaó) i la resta de l'any a d'altres espècies. En pobles i ciutats hi havia petites botigues i parades ambulants que oferien productes mengívols i

cuinats, i el pa era garantit pels molins fariners i els forns disseminats per aldees i altres nuclis de població. Els poderosos construïen palaus i competien pels productes de luxe d'Orient que es venien als mercats especialitzats de les ciutats i fomentaven el tràfic comercial.

A pesar dels riscos de la navegació, es noliejaven vaixells per al transport de mercaderies i persones que feien escala a Sicília, Alger o Tunis, des d'on arribaven també valuosos articles, cereals i matèries primeres. S'importà allò que no hi havia ni s'hi produïa (sucre, espècies, lli, teixits, esclaus, instruments musicals) i s'exportaren matèries primeres (safrà, arròs, ferro) i manufactures (paper, panses i teixits). Els treballs d'altres oficis artesans es destinaven al consum local i es venien en socs rurals on acudien llauradors.

poder. Se introdujeron nuevos cultivos y se amplió el riego con norias de tracción animal y numerosas acequias, pero su espacio irrigado era más reducido que el actual. A pesar de este crecimiento, la Valencia islámica fue deficitaria en cereales lo que —junto con sequías y plagas— provocaba continuas hambrunas que se mitigaban con la importación de trigo, pues, aunque las tierras de secano estaban plantadas de viñas, higueras y olivos, muchas se destinaron al monocultivo del azafrán.

Al parecer hubo tres cabañas: bueyes, caballerías, y cabras y ovejas. Además de leche, queso y miel, la población tenía la costumbre de consumir pescado fresco y disponía de una flota que en mayo y junio se dedicaba a la pesca del atún (que se exportaba en salazón) y el resto del año a otras especies. En pueblos y ciudades había pequeñas tiendas y puestos ambulantes que ofrecían productos comesti-

bles y cocinados, garantizando el pan los molinos harineros y hornos disseminados por aldeas y otros núcleos de población. Los poderosos construían palacios y competían por los productos de lujo de Oriente que se vendían en los mercados especializados de las ciudades y fomentaban el tráfico comercial.

A pesar de los riesgos de la navegación, se fletaban barcos para el transporte de mercancías y personas que hacían escala en Sicilia, Argel o Túnez, desde donde llegaban también valiosos artículos, cereales y materias primas. Se importó aquello que no había ni se producía (azúcar, especias, lino, tejidos, esclavos, instrumentos musicales) y se exportó materias primas (azafrán, arroz, hierro) y manufacturas (papel, pasas y tejidos). Los trabajos de otros oficios artesanos se destinaban al consumo local y se vendían en zocos rurales a los que acudían labradores.

4

**El Regne de
València: una
producció
monetària en
expansió
(1238-1479)**

**El Reino de
Valencia: una
producción
monetaria en
expansión
(1238-1479)**

Página anterior:

Florí de Martí I (1396-1410).
Encunyat a València (Bancaixa).

Florín de Martín I (1396-1410).
Acuñado en Valencia (Bancaixa).

El Regne de València: una producció monetària en expansió (1238-1479)

M. M. Llorens Forcada
P. P. Ripollès Alegre

El sistema monetari medieval valencià

El sistema monetari medieval dins del qual s'articulaven les monedes valencianes es recolzava en tres unitats, les mateixes que estaven en ús en d'altres països europeus: el diner, el sou i la lliura. La unitat major era la lliura, que contenia 20 sous, i cada sou 12 diners. D'estos tres valors, només el diner es convertí en moneda real, ja que mai no es van encunyar monedes amb el valor d'un sou o una lliura, per la qual cosa estes funcionaven com a unitats de compte, sobre les quals es basà tota la comptabilitat en l'època medieval.

La seca de València i la seua producció monetària

La conquesta de la ciutat de València per Jaume I el Conqueridor, el 1238, va suposar un augment de la varietat de monedes que circulaven per les terres valencianes. A les peces que dugueren amb ells els conquistadors (diners jaquesos, diners de Barcelona, melgaresos i altres monedes emeses pels senyorius mediterranis) s'afegiren els distints tipus de monedes d'or i d'argent àrabs i cristianes que ja circulaven entre la població musulmana.

Diner menut de Ramon Berenguer V (1209-1245). Encunyat a Marsella. Procedix del tresor d'Ombria (Alacant) (x 2,5).

Diner menut de Ramón Berenguer V (1209-1245). Acuñado en Marsella. Procede del tesoro de Ombria (Alacant) (x 2,5).

El Reino de Valencia: una producción monetaria en expansión (1238-1479)

M. M. Llorens Forcada
P. P. Ripollès Alegre

El sistema monetario medieval valenciano

El sistema monetario medieval dentro del cual se articulaban las monedas valencianas estaba basado en tres unidades, las mismas que estaban en uso en otros países europeos: el *diner*, el *sou* y la *lliura*. La unidad mayor era la libra que contenía 20 sueldos y cada sueldo 12 dineros. De estos tres valores, sólo el dinero se convirtió en moneda real, ya que nunca se acuñaron monedas con el valor de un sueldo o una libra, por lo que éstas funcionaron como unidades de cuenta, sobre las cuales se basó toda la contabilidad en la época medieval.

La ceca de Valencia y su producción monetaria

La conquista de la ciudad de Valencia por Jaume I el Conqueridor, en 1238, supuso un aumento en la variedad de monedas que circularon por las tierras valencianas. A las piezas que trajeron consigo los conquistadores (dineros jaqueses, dineros de Barcelona, melgareses y otras monedas emitidas por los señoríos mediterráneos), se unieron los distintos tipos de monedas de oro y plata árabes y cristianas que ya circulaban entre la población musulmana.

	lliura	sou	florí	timbre	ral	1/2 ral
lliura	1	0,05	0,55	0,50	0,07	0,037
sou	20	1	11	5	1,5	0,75
florí	1,81	0,09	1	0,91	0,136	0,068
timbre	2	0,1	1,1	1	0,15	0,075
ral	13,33	0,66	7,33	6,66	1	0,5
1/2 ral	26,66	1,33	14,66	13,33	2	1
diner	240	12	132	120	18	9
malla	480	24	264	240	36	18

Valoració i equivalència entre les diverses monedes (de compte i reals) que estaven en circulació durant l'època medieval valenciana.

Valoración y equivalencia entre las diversas monedas (de cuenta y reales) que estaban en circulación durante la época medieval valenciana.

Des que, el 1247, Jaume I concedí al Regne de València el privilegi de tenir moneda pròpia, esta es va encunyar en funció de les necessitats del rei i de la mateixa ciutat de València, seguint la tendència de posar en circulació monedes amb un valor facial cada vegada més gran, tal com demanava el desenvolupament i l'expansió de la societat i la vida econòmica del Regne.

La nova moneda creada per Jaume I es va denominar *ral de València* i estava destinada a l'ús de cristians, jueus i sarraïns. Va ser una moneda de billó amb un contingut del 24 per cent d'argent i un pes aproximat d'un gram. *El ral de València* era la moneda de curs obligatori del Regne, i se'n coneixen dues emissions, l'una realitzada durant els anys 1247-49, en la qual s'encunyaren uns 9.000 marcs d'argent, aproximadament, i l'altra el 1271, d'uns 23.000 marcs d'argent.

Amb el propòsit de posar en circulació la nova moneda encunyada a València durant els anys 1247-49 i de retirar la gran diversitat de monedes que circulaven al Regne, es va crear una taula de canvi en la qual, durant els quaranta dies

Diner de tern de Jaume I encunyat a Barcelona. Emissió de 1257. Tesoro de la Reina Mora (x 3).

Diner de tern de Jaume I acunado en Barcelona. Emissió de 1257. Tesoro de la Reina Mora (x 3).

Desde que, en 1247, Jaume I concedió al Reino de Valencia el privilegio de tener moneda propia, ésta se acuñó en función de las necesidades del rey y de la propia ciudad de Valencia, siguiendo la tendencia de poner en circulación monedas con un valor facial cada vez mayor, tal y como demandaba el desarrollo y la expansión de la sociedad y la vida económica del Reino.

La nueva moneda creada por Jaume I se denominó *ral de Valencia* y estaba destinada al uso de cristianos, judíos y sarracenos. Fue una moneda de vellón con un contenido de un 24 % de plata y un peso aproximado de un gramo. *El ral de Valencia* era la moneda de curso obligatorio del Reino, de la cual se conocen dos emisiones, una realizada durante los años 1247/49 en la que se acuñaron unos 9.000 marcos de plata, aproximadamente, y otra en 1271, de unos 23.000 marcos de plata.

Con el propósito de poner en circulación la nueva moneda acuñada en Valencia durante los años 1247/49 y de retirar la gran diversidad de monedas que circulaban en el Reino, se creó una mesa de cambio (*taula*) en la que durante los

Diner de tern de Jaume I encunyat a València.
Emissió de 1271. Tresor de la Reina Mora (x 6).

Diner de tern de Jaume I acuñado en Valencia.
Emissió de 1271. Tesoro de la Reina Mora (x 6).

Diner de billó encunyat a Alacant, per Jaume II, per a circular pel regne de Múrcia (1296-1304). Quan es va dividir este regne, la part castellana va deixar d'utilitzar la moneda valenciana (x 2).

Diner de vellón acuñado en Alacant, por Jaume II, para circular por el reino de Murcia (1296-1304). Cuando se dividió este reino, la parte castellana dejó de utilizar la moneda valenciana (x 2).

següents a la posada en circulació de la nova moneda, es prendrien totes segons les equivalències que s'havia establert. A més a més, s'establí que, transcorregut l'esmentat període, tots els deutes, lloguers, rendes, etc., que es comptabilitzaren en monedes cristianes o musulmanes, s'havien de satisfer en moneda valenciana segons el valor establert a la taula de canvi.

Durant el regnat de Jaume I es van encunyar també al Regne de València monedes d'or i d'argent musulmanes, car se sap que el monarca va promoure l'encunyació de millaresos o dirhems almohades, perquè el 1261 concedí autorització a Arnau Llorenç per a encunyar-ne. Estes monedes d'imitació es van emetre en diversos llocs de la Mediterrània occidental, des de la Toscana fins a València, amb el propòsit de facilitar l'intercanvi comercial amb els àrabs, tant a Espanya com al nord d'Àfrica, per la qual cosa van ser concebudes fonamentalment com un producte d'exportació.

La documentació de l'època, les troballes de monedes i els tresors (Reina Mora, Ombria i Almenara-Benavites) testimonien que també s'hi van utilitzar, amb certa abundància, les monedes de billó emeses a Barcelona, que des del 1257 tingueren una qualitat semblant a les de València.

A la mort de Jaume I, el va succeir en el tron Pere I el Gran (1276-1285). Del regnat d'este monarca no es coneixen emissions de moneda a València. No obstant això, la moneda valenciana, que després de la mort de Jaume I tingué curs legal durant deu anys, no degué escassejar, com ho testimonia el Fur de 1283,

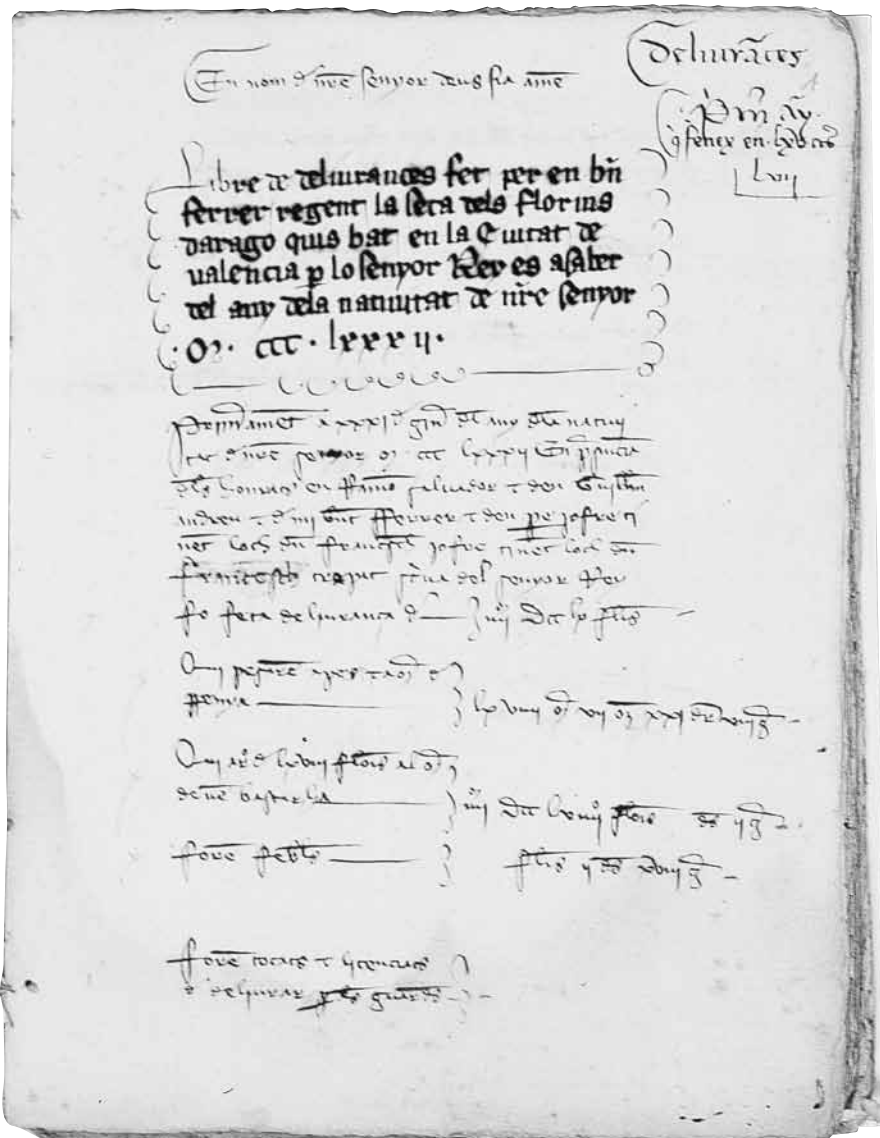
cuarenta días siguientes a la puesta en circulación de la nueva moneda, se tomarían todas ellas según las equivalencias que habían sido establecidas. Además se estableció que, transcurrido el mencionado período, todas las deudas, alquileres, rentas, etc., que se contabilizaran en monedas cristianas o musulmanas, debían satisfacerse en moneda valenciana según el valor establecido en la mesa de cambio.

Durante el reinado de Jaume I se acuñaron también en el Reino de Valencia monedas de oro y plata musulmanas, pues se sabe que el monarca promovió la acuñación de millareses o dirhems almohades, ya que en 1261 concedió autorización a Arnaldo Lorenzo para su acuñación. Estas monedas de imitación se emitieron en diversos lugares del Mediterráneo occidental, desde la Toscana hasta Valencia, con el propósito de facilitar el intercambio comercial con los árabes, tanto en España como en el norte de África, por lo que se concibieron fundamentalmente como un producto de exportación.

La documentación de la época, los hallazgos de monedas y los tesoros (Reina Mora, Ombria y Almenara-Benavites) testimonian que también se utilizaron, con cierta abundancia, las monedas de vellón emitidas en Barcelona, que desde 1257 tuvo una calidad semejante a la de Valencia.

Después de la muerte de Jaume I, le sucedió en el trono Pere I el Gran (1276-1285). Del reinado de este monarca no se conocen emisiones de moneda en Valencia. No obstante, la moneda valenciana, que después de la muerte de Jaume I tuvo curso legal durante diez años, no debió escasear como testimonia

en el qual s'esmenten els rals de València, quan s'hi dóna el valor de canvi de monedes d'or com ara la masmodina (semidobla àrab) i el morabetí. Durant els anys 1285-1336 es van succeir els regnats d'Alfons I el Franc (1285-1291), Jaume II el Just (1291-1327) i Alfons II el Benigne (1327-1336), en el transcurs dels quals es continuà sense encunyar moneda al Regne de València. Tampoc en este moment no pareix que es produïra una carestia de la moneda pròpia del Regne, segons es desprèn dels testimonis documentals i dels

Libre de deliverances de la seca de València, 1382 (ARV).
 Libre de deliverances de la ceca de València, 1382 (ARV).

el Fuero de 1283, en el que se mencionan los rals de Valencia, cuando se da el valor de cambio de monedas de oro como la mazmudina (semidobla árabe) y el morabetín. Durante los años 1285-1336 se sucedieron los reinados de Alfons I el Franc (1285-1291), Jaume II el Just (1291-1327) y Alfons II el Benigne (1327-1336), en el transcurso de los cuales se siguió sin acuñar moneda en el Reino de Valencia. Tampoco en este momento parece que se produjo una carestía de la

tesors que s'ocultaren en esta època, com ara el que aparegué al solar del Pont de Fusta de València o les troballes a les excavacions de València o de Torre Bofilla (Bétera).

Després d'una escassa emissió de diners a Alacant, de Jaume II, el 1296, per a remunerar l'exèrcit que estava instal·lat en els límits del Regne de Múrcia, el Consell de la ciutat de Múrcia sol·licità al rei, el 1301, que la moneda de València fóra de curs obligat en aquell regne, cosa per a la qual estaven disposats

a pagar el mateix monedatge que es pagava al Regne de València. Un altre testimoni de la pervivència del ral de València en esta època i de la seua disponibilitat es data el 1310, quan Jaume II, en tornar d'una expedició a Almeria, sol·licità als Jurats de la ciutat de València que es poguera canviar la moneda jaquesa per la del Regne de València, per tal com aquella era l'únic tipus de moneda de què disposava i havia de pagar als seus soldats.

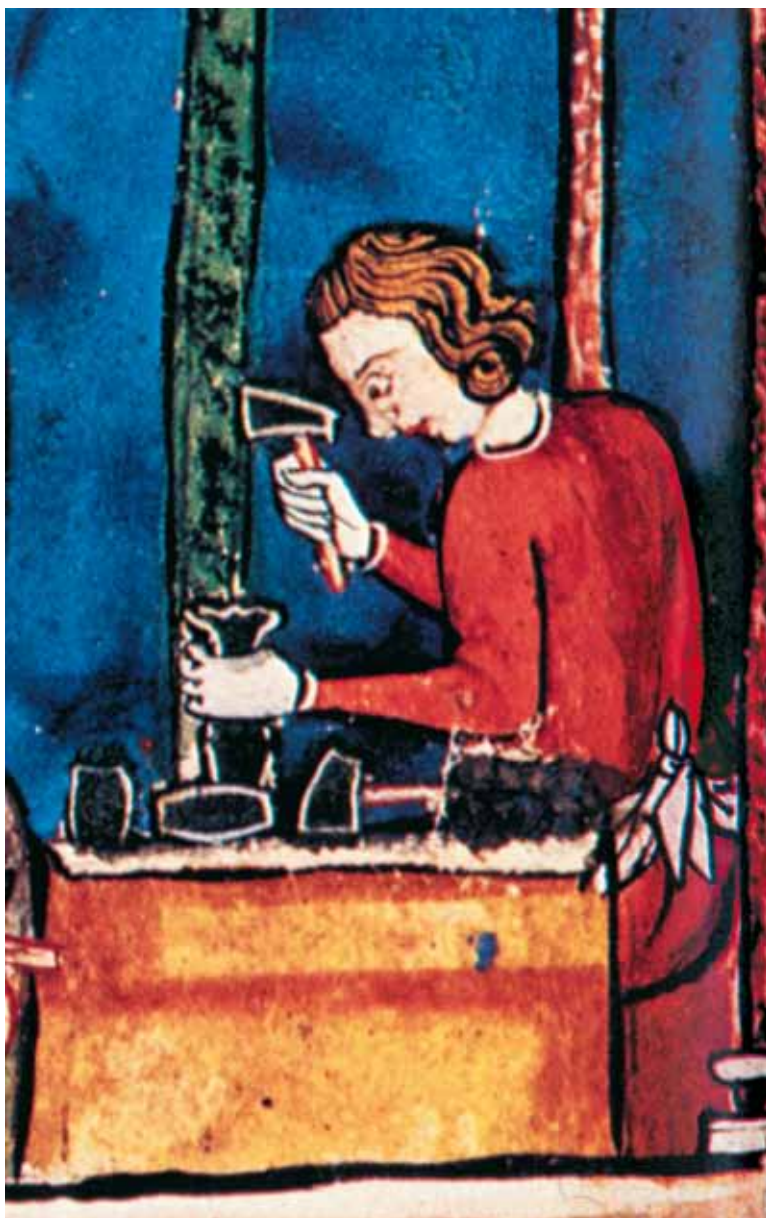
És un fet indubtable que durant els anys 1285-1336, al costat de la moneda valenciana que encara romania en circulació, també s'utilitzaren monedes encunyades a

moneda propia del Reino según se desprende de los testimonios documentales y de los tesoros que se ocultaron en esta época como el que apareció en el solar del Pont de Fusta de Valencia o los hallazgos en las excavaciones de Valencia o Torre Bofilla (Bétera).

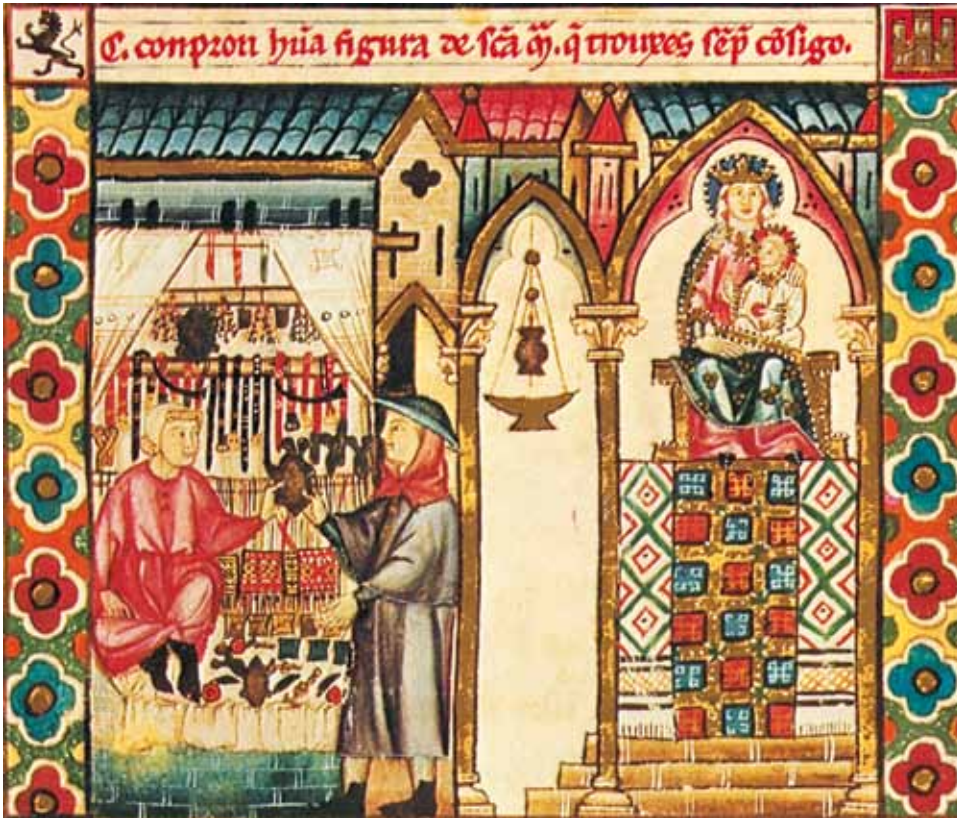
Después de una escasa emisión de diners en Alicante de Jaume II, en 1296, para remunerar al ejército que estaba instalado en los límites del Reino de Murcia, el Concejo de la ciudad de Murcia solicitó al rey, en 1301, que la moneda de Valencia fuera de curso obligado en ese reino, para lo cual estaban dispuestos a pagar el mismo monedaje que se pagaba en el

Reino de Valencia. Otro testimonio de la pervivencia del ral de Valencia en esta época y de su disponibilidad se fecha en 1310, cuando Jaume II a su regreso de una expedición a Almería, solicitó a los Jurados de la ciudad de Valencia que se pudiera cambiar la moneda jaquesa por la del Reino de Valencia, ya que aquella era el único tipo de moneda del que disponía y debía pagar a sus soldados. Es un hecho indudable que durante los años 1285-1336, junto a la moneda

Escena d'encunyació de moneda. L'obrer amb davantal sosté amb la mà esquerra un encuny de revers i el colpeja amb un martell; l'encuny d'anvers està inserit al banc. Llibre d'escacs, Alfons X el Savi.

Escena de acuñación de moneda. El obrero con delantal sostiene con la mano izquierda un cuño de reverso que golpea con un mazo, el cuño de anverso está inserto en el banco. Libro de ajedrez, Alfonso X el Sabio.

Un camperol compra a un mercader d'una botiga de Morella (Castelló) una marededéu de llautó daurat. A la botiga es venen gran diversitat de productes: fundes de ganivets, collars, cinturons, tisores, pintes, anells i una imatge de la Mare de Déu. Cantigas de Alfonso X el Sabio (cantiga 161 c). Segle XIII.

Un campesino compra a un mercader de una tienda de Morella (Castelló) una virgen de latón dorado. En la tienda se venden gran diversidad de productos: fundas de cuchillos, collares, cinturones, tijeras, peines, anillos y una imagen de la Virgen. Cantigas Alfonso X el Sabio (cantiga 161 c). Siglo XIII.

Prestamista jueu representat a les Cantigas de Alfonso X el Sabio (cantiga 25 c). Segle XIII. Un cavaller demana un préstec a un canvista jueu, el qual compta els diners sobre una taula; a la dreta, el cavaller rep la taleca amb els diners.

Prestamista judío representado en las Cantigas Alfonso X el Sabio (cantiga 25 c). Siglo XIII. Un caballero pide un préstamo a un cambista judío quien cuenta el dinero sobre una mesa, a la derecha el caballero recibe la taleca con el dinero.

Florín de Joan I (1387-1396)
(Bancaixa) (x 2).

Florín de Joan I (1387-1396).
(Bancaixa) (x 2).

l'Aragó, a Catalunya i en altres regnes mediterranis, perquè la moneda valenciana, a més d'haver-se reduït en quantitat a causa de les pèrdues i les exportacions, no era un instrument eficaç per a la capitalització de la riquesa, pel seu reduït contingut d'argent. Per això la moneda d'argent que s'utilitzà estos anys va ser fonamentalment el croat, encunyat a Barcelona, des del 1285, per tal com el croat era una moneda d'argent quasi pura i amb un pes d'uns 3 g.

Durant el regnat de Pere II el Cerimoniós (1336-1387) no es va encunyar argent al Regne de València, i la confirmació, el 1336, del privilegi de l'encunyació de moneda del 1266 ratificà que la moneda pròpia del Regne de València havia de continuar essent el ral de València. La seua permanència als circuits econòmics després de cent anys de la seua darrera emissió (1271) resta atestada per la protesta de les Corts, reunides a Sant Mateu (1370), davant el procés de fosa d'esta moneda que duia a terme Pere II. Les Corts van aconseguir que se'n paralitzara la fosa. No obstant això, la moneda valenciana que restava en circulació era ja bastant escassa, cosa que feia necessària l'entrada i la circulació en el Regne de València dels croats i diners encunyats a Barcelona, com s'hi esqueia des de feia alguns decennis.

El regnat de Pere el Cerimoniós va marcar l'inici de l'existència d'una seca real a València amb un funcionament bastant regular. Cap a l'any 1369 s'inicià la fabricació del florí a València. El florí era una moneda d'or que Pere II ja havia encunyat anteriorment a Perpinyà, i que copiava els dissenys dels florins emesos per la ciutat de Florència. Els florins duïen a l'anvers la figura de sant

valenciana que todavía permanecía en circulación, también se utilizaron monedas acuñadas en Aragón, Cataluña y en otros reinos mediterráneos, pues la moneda valenciana además de haberse reducido en número a causa de las pérdidas y las exportaciones, no era un instrumento eficaz para la capitalización de la riqueza por su reducido contenido de plata. Por ello la moneda de plata que se utilizó en estos años fue fundamentalmente el croat, acuñado en Barcelona, desde 1285, pues el croat era una moneda de plata casi pura y con un peso de unos 3 g.

Durante el reinado de Pere II el Cerimoniós (1336-1387) no se acuñó plata en el Reino de Valencia y la confirmación, en 1336, del privilegio de la acuñación de moneda de 1266, ratificó que la moneda propia del Reino de Valencia debía seguir siendo el ral de Valencia. Su permanencia en los circuitos económicos después de cien años de su última emisión (1271) queda atestiguada por la protesta de las Cortes, reunidas en Sant Mateu (1370), ante el proceso de fundición de esta moneda que estaba llevando a cabo Pere II. Las Cortes consiguieron que se paralizara la fundición. No obstante, la moneda valenciana que quedaba en circulación era ya bastante escasa, lo que hacía necesario la entrada y circulación en el Reino de los croats y diners acuñados en Barcelona, como sucedía desde algunas décadas antes.

El reinado de Pere el Cerimoniós, marcó el inicio de la existencia de una ceca real en Valencia con un funcionamiento bastante regular. En torno al año 1369, se inició la fabricación del *florí* en Valencia. El *florí* era una moneda de oro que

Joan, dret i de front, amb la mà dreta en actitud de beneir i amb l'esquerra mantenint una creu emmanegada; al revers presentava una flor de lis. La marca de la seca de València va ser al principi una torre, que després va ser substituïda per una corona.

Pere II va realitzar una encunyació massiva de florins amb l'objectiu de finançar els seus conflictes bèl·lics i amb la pretensió d'obtenir guanys. Va posar en circulació una moneda que sobrevalorava el seu contingut metàl·lic, car si bé al principi el seu florí era de 23,75 quirats, es va anar reduint progressivament fins que es va establitzar en 18 quirats. L'encunyació de florins al Regne de València originà diverses protestes, ja que va provocar un crebantament del privilegi d'encunyació de la moneda que Pere II havia confirmat el 1336, car s'al·legava que no era de la llei del Regne i que el metall que contenia el florí tenia menys valor del que havia de tenir.

La diversitat de monedes d'or que es podien trobar al Regne de València resta atestada als registres del llibre de compres de la seca de València dels anys

Pere II ya había acuñado anteriormente en Perpiñán, y que copiaba los diseños del florín emitidos por la ciudad de Florencia. Los florines llevaban en el anverso la figura de San Juan, de pie y de frente, con la mano derecha en actitud de bendecir y con la izquierda manteniendo una cruz enmangada; en el reverso se representaba una flor de lis. La marca de la ceca de Valencia fue al principio una torre, para ser sustituida después por una corona.

Pere II realizó una acuñación masiva de florines con el objeto de financiar sus conflictos bélicos y con la pretensión de obtener ganancias. Puso en circulación una moneda que sobrevaluaba su contenido metálico, pues si bien al principio su florín era de 23,75 quilates, se fue reduciendo progresivamente hasta estabilizarse en 18 quilates. La acuñación de florines en el Reino de Valencia originó diversas protestas, ya que provocó un quebranto del privilegio de acuñación de la moneda que Pere II había confirmado en 1336, pues se alegaba que no era de la ley del Reino y que el metal que contenía el florín tenía menos valor del que debía tener.

Canvista jueu, que després de comptar els seus diners els alça en una arca que amaga davall del seu llit. Cantigas de Alfonso X el Sabio (cantiga 25 h). Segle XIII.

Cambista judío, que después de contar su dinero lo guarda en un arca que esconde bajo su lecho. Cantigas Alfonso X el Sabio (cantiga 25 h). Siglo XIII.

1374 i 1382, on es consignaven les monedes d'or que s'hi compraven per a fondre-les i fabricar florins, entre les quals es poden citar les dobles morisques, els rals mallorquins, els florins i els genovins.

Tant les troballes de monedes d'esta època com els tresors confirmen que la moneda que s'utilitzava al Regne de València procedia en la seua major part de fora d'ell. Entre els tresors amagats durant el regnat de Pere el Cerimoniós destaca el dipòsit del carrer Llibertat de València. Este conjunt, compost per 2.484 monedes, contribuïx a testimoniar que el croat era una de les monedes d'argent més utilitzades al Regne. Amb tot, continuaven mantenint-s'hi en circulació els rals de Jaume I, no sols al Regne de València, sinó també al Principat de Catalunya i al sud de França, on, després de la moneda catalana, els exemplars valencians són els més abundants.

Durant el regnat de Joan I (1387-1396) es va reiniciar l'encunyació de moneda al Regne de València, esta vegada d'argent pur, i s'hi continuà encunyant florins

Croat. Alfons I el Franc (1285-1291). Procedeix del tresor del carrer Llibertat, València (x 3).

Croat. Alfons I el Franc (1285-1291). Procedeix del tresor de la calle Libertat, València (x 3).

La diversidad de monedas de oro que podían encontrarse en el Reino queda atestiguada en los registros del libro de compras de la ceca de Valencia en los años 1374 y 1382, donde se consignaban las monedas de oro que se compraban para fundir y fabricar florines, entre las cuales se pueden citar las doblas moriscas, los reales mallorquines, los florines y los genovinos.

Tanto los hallazgos de monedas de esta época como los tesoros confirman que la moneda que se utilizaba en el Reino de Valencia procedía en su mayor parte de fuera del mismo. Entre los tesoros ocultados durante el reinado de Pere el Cerimoniós destaca el depósito de la calle Libertat de Valencia. Este conjunto, compuesto por 2.484 monedas, contribuye a testimoniar que el croat era una de las monedas de plata más utilizada en el Reino. No obstante, seguían manteniéndose en circulación los rals de Jaume I no sólo en el Reino de Valencia, sino también en el Principado de Cataluña y en el sur de Francia donde después de la moneda catalana los ejemplares valencianos son los más abundantes.

i mitjos florins, amb la corona com a marca de la seca de València. En esta època va aparèixer una nova moneda d'argent, el *ral d'argent* o *dihuité*. Esta moneda tenia el valor d'un sou i mig (= 18 diners), equivalència que s'hi mantindria fins a primeries del segle XVIII. A l'anvers apareix el monarca retratat de front, i al revers es representa l'escut de València sobremuntat per una corona.

La seca de València continuà encunyant florins i rals d'argent durant el regnat de Martí I l'Humà (1396-1410), i la marca de seca dels florins continuà essent una corona; en els florins atribuïts als anys 1398-1410 apareix a més a més un romb partit en aspa que és la marca del tresorer general Desplà. La producció de florins no sembla que s'aturara en l'interregne de 1410 a 1412, perquè es coneix la compra d'una gran quantitat de dobles el 1411, presumiblement destinada a l'encunyació de florins.

En el breu govern de Ferran I (1412-1416) s'encunyaren els mateixos valors que s'havien emés anteriorment i seguint les pautes establides pels seus prede-

Florí de Martí I (1396-1410), encunyat a València. Marca de seca corona (Bancaixa) (x 4).

Durante el reinado de Joan I (1387-1396) se reinició la acuñación de moneda en el Reino de Valencia esta vez de plata pura y se continuó acuñando florines y medios florines, con la corona como marca de la ceca de Valencia. En esta época apareció una nueva moneda de plata el *ral d'argent* o *dihuité*. Esta moneda tenía el valor de un sueldo y medio (= 18 dineros), equivalencia que se mantendría hasta inicios del siglo XVIII. En el anverso el monarca aparece retratado de frente y en el reverso se representa el escudo de Valencia sobremontado por una corona.

La ceca de Valencia siguió acuñando florines y reales de plata durante el reinado de Martí I el Humà (1396-1410) y la marca de ceca de los florines continuó siendo una corona; en los florines atribuidos a los años 1398-1410 aparece además un rombo partido en aspa que es la marca del tesorero general Desplà. La producción de florines no parece que se parara en el interregno de 1410 a 1412, pues se conoce la compra de gran cantidad de doblas en 1411, presumiblemente destinada a la acuñación de florines.

Florin de Martín I (1396-1410), acuñado en Valencia. Marca de ceca corona (Bancaixa) (x 4).

Croat. Pere II el Cerimoniós (1336-1387).
Procedix del tresor del carrer Llibertat,
València (x 1,5).

Croat. Pere II el Cerimoniós (1336-1387).
Procede del tesoro de la calle Libertat, Valencia
(x 1,5).

cessors. De manera que el monetari valencià continuava component-se de florins i rals d'argent.

L'arribada al poder d'Alfons el Magnànim (1416-1458) va suposar diversos canvis en l'ordre monetari del Regne de València, especialment en allò que es referix al funcionament i la gestió de la seca. El rei es proposà controlar la producció monetària i el 13 d'octubre de 1416 ordenà al mestre de la seca, Francesc Ferrer, que acudira a la cort, per tal que hi presentara una completa relació, davant el mestre racional, de tota la moneda encunyada, i per a cancel·lar els deutes del rei per l'arrendament de la seca. Tot això pareix reflectir que el monarca s'havia proposat recuperar i controlar la producció d'or en tots els seus regnes. Entre els personatges relacionats amb la producció monetària d'esta època destaca Francesc Ferrer. Este fou mestre de la seca els primers anys del regnat d'Alfons el Magnànim, almenys fins al 1430, i administrador de les obres del Portal dels Jueus de la ciutat de València.

La producció monetària valenciana durant el regnat d'Alfons el Magnànim va ser considerable; s'hi encunyaren peces d'or, d'argent i de billó. Els florins valencians continuaren duent la corona com a marca de seca. Les marques personals, que no apareixen sempre en les monedes, s'han atribuït al tresorer general i al mestre de la seca. Segons Crusafont i Comas, a partir dels anys 1439-1447, el tresorer general Mateu Pujades va adoptar com a emblema d'identificació un puig, i el mestre de seca Çaburgada la lletra B. Des del 1448 hi apareixen dues noves marques personals que es mantenen fins les acaballes del regnat d'Alfons

En el breve gobierno de Ferran I (1412-1416) se acuñaron los mismos valores que se habían emitido anteriormente y siguiendo las pautas establecidas por sus predecesores. De forma que el monetario valenciano se continuaba componiendo de florines y rals de plata.

La llegada al poder de Alfons el Magnànim (1416-1458) supuso diversos cambios en el orden monetario del Reino de Valencia, especialmente en lo que se refiere al funcionamiento y gestión de la ceca. El rey se propuso controlar la producción monetaria y el 13 de octubre de 1416 ordenó al mestre de la ceca Francesc Ferrer que acudiese a la corte, para que presentase una completa relación, ante el mestre racional, de toda la moneda acuñada y cancelar las deudas del rey por el arriendo de la ceca. Todo ello parece reflejar que el monarca se había propuesto recuperar y controlar la producción de oro en todos sus reinos. Entre los personajes relacionados con la producción monetaria de esta época destaca Francesc Ferrer. Éste fue mestre de la ceca en los primeros años del reinado de Alfons el Magnànim por lo menos hasta 1430 y administrador de las obras del Portal dels Jueus de la ciudad de Valencia.

La producción monetaria valenciana durante el reinado de Alfons el Magnànim fue considerable, acuñándose piezas de oro, plata y vellón. Los florines valencianos continuaron llevando la corona como marca de ceca. Las marcas personales, que no aparecen siempre en las monedas, se han atribuido al tesorero general y al mestre de la ceca. Según Crusafont y Comas, a partir de los años 1439-1447, el tesorero general Mateu Pujades adoptó como emblema de iden-

el Magnànim, i són la del mestre de seca Francesc Cardona, representat per un card, i la del tresorer general Perot Mercader, que va elegir un marc.

L'or valencià encunyat era poc valorat en relació amb l'argent, amb l'escàs billó que encara circulava i amb el preu que se li donava en altres mercats i seques europees, per la qual cosa el florí era extret del regne i venut com a metall en pasta. Per este motiu, cap al 1420 el mestre de seca F. Ferrer va elaborar un informe en què proposava una sèrie d'actuacions per a augmentar la quantitat de moneda en el regne i evitar-ne l'eixida. Este informe no va ser tingut en compte, per bé que la Corona era conscient del greu perjudici que li ocasionava el fet que a les seques estrangeres es pagara millor el marc d'or, per tal com, així, l'or no sols afluïa amb dificultat a la seca del Regne, sinó que tendia a eixir-ne. Potser per això el rei va intentar solucionar el problema experimentant amb una nova moneda: el timbre. La sagnia d'or es va aminorar a partir del 1450, quan el florí es va tarifar en 13 sous.

Encara que es discutix quin va ser realment el paper que jugà el timbre en l'economia de l'època, no hi ha dubte que durant poc més de mig segle va ser una moneda sòlida i ocupà un lloc important en la circulació monetària. El document pel qual es va determinar l'encunyació dels timbres de València és datat el dia 27 de setembre de 1426. La nova moneda s'anomenà ral d'or de València i tingué un divisor, el mig ral; va ser pensada per a circular pel Regne i per la ciutat de València, sense que es poguera alterar-la. El timbre va adoptar com a tipus d'anvers un casc amb dragó sobre armes reials

tificación un puig y el mestre de ceca Çaburgada la letra B. Desde 1448 aparecen dos nuevas marcas personales que se mantienen hasta fines del reinado de Alfons el Magnànim, son la del mestre de ceca Francesch Cardona representado por un cardo y la del tesoroero general Perot Mercader que eligió un marco.

El oro valenciano acuñado estaba poco valorado en relación con la plata, con el escaso vellón que todavía circulaba y con el precio que se le daba en otros mercados y cecas europeas, por lo que el florín era extraído del reino y vendido como metal en pasta. Por este motivo, hacia 1420 el mestre de ceca F. Ferrer elaboró un informe en el que proponía una serie de actuaciones para aumentar la cantidad de moneda en el reino y evitar su salida. Dicho informe no fue tenido en cuenta, aunque la Corona era consciente del grave perjuicio que le ocasionaba el hecho de que en las cecas extranjeras se pagara mejor el marco de oro, ya que así el oro no sólo afluía con dificultad a la ceca del Reino, sino que tendía a salir de él. Quizá por ello el rey intentó solucionar el problema experimentando con una nueva moneda: el timbre. La sangría de oro se suavizó a partir de 1450, cuando el florín se tarifó en 13 sueldos.

Aunque se discute cuál fue realmente el papel que desempeñó el timbre en la economía de la época, no hay duda de que durante poco más de medio siglo fue una moneda sòlida, y ocupó un lugar importante en la circulación monetaria. El documento por el que se determinó la acuñación de los timbres de Valencia se fecha el día 27 de septiembre de 1426. La nueva moneda se llamó

inclinades i com a tipus de revers les armes valencianes, amb orla lobulada al voltant (*quatre migs compassos entorn*). Estos dissenys no eren totalment nous, car n'hi havia precedents tipològics en monedes d'or (timbre) i de billó (coronat i doble coronat) del rei Joan I (1387-1396). El nom de timbre, usualment més utilitzat que no el de rals d'or de València, es deu al disseny del timbre reial que hi apareix en l'anvers. L'or amb què s'encunyà era de llei de 20 quirats (83,33%) i d'un marc (el de Perpinyà) se n'encunyaren 96 peces. El seu valor va ser de 10 sous. S'encunyaren també migs timbres, que tenien un valor de 5 sous i d'un marc d'or se'n treien 192 peces.

La valoració inicialment establida del timbre va experimentar oscil·lacions. Segons la documentació, el 1437 consta que es valorà en 8 sous i 6 diners; el 1462 seguia valent 10 sous, mentre que el 1480 la cathedral de València en va canviar un per 11 sous i 4 diners.

Timbre encunyat per Alfons el Magnànim a València. La marca puig correspon al tesorero general Mateu Pujades i la lletra B al mestre de seca Çaburgada. (Museo Arqueológico Nacional) (x 4).

Timbre, acuñado por Alfons el Magnànim en València. La marca puig corresponde al tesorero general Mateu Pujades y la letra B al mestre de seca Çaburgada. (Museo Arqueológico Nacional) (x 4).

reals d'or de València y tuvo un divisor el mig real; estuvo pensada para circular por el Reino y por la ciudad de Valencia, sin que pudiera ser alterada.

El timbre adoptó como tipo de anverso un casco con dragón sobre armas reales inclinadas y como tipo de reverso las armas valencianas, con orla lobulada alrededor (*quatre migs compassos entorn*). Estos diseños no eran totalmente nuevos, pues existían precedentes tipológicos en monedas de oro (timbre) y de vellón (coronat y doble coronat) del rey Joan I (1387-1396). El nombre de timbre, usualmente más utilizado que el de rals d'or de València, se debe al diseño del timbre real que aparece en el anverso. El oro con el que se acuñó era de ley de 20 quilates (83,33 %) y de un marco (el de Perpiñán) se acuñaron 96 piezas. Su valor fue de 10 sueldos. Se acuñaron también medios timbres, que tenían un valor de 5 sueldos y de un marco de oro se sacaban 192 piezas.

La valoración inicialmente establecida del timbre experimentó oscilaciones. Según

El batlle general del Regne de València contempla com es dipositen dins d'una arca els diners dels impostos. 1338-1339 (ARV, Reial, Registre 677).

El batlle general de Reino de Valencia contempla como se depositan dentro de un arca el dinero de los impuestos. 1338-1339 (ARV, Reial, Registre 677).

Es desconeix en quins anys exactament es van encunyar timbres, encara que tenim documentació de la seua fabricació els anys 1426-28, el 1445 i el 1451. Als primers anys deuen correspondre els que no duïen marques i es degueren encunyar quan F. Ferrer era mestre de seca; a dates posteriors deuen correspondre els que duen les marques puig i B. El timbre i el mig timbre amb les marques marc i card són, de moment, desconeguts.

La producció de rals durant el regnat d'Alfons el Magnànim va ser important. El ral va mantenir la seua valoració en 18 diners i tingué una talla de 72 monedes per cada marc de metall; tanmateix, pareix que la llei en va ser lleugerament diferent, encara que amb una diferència quasi inapreciable. Estos anys es va encunyar per primera vegada el mig ral. Els seus tipus són similars als del ral,

encara que el contingut de la llegenda, per raons d'espai, s'hi va reduir. L'ordenació cronològica dels rals també és bastant incerta, perquè la major part d'ells no tenen marques, com sol ocórrer amb la moneda d'argent. No obstant això, se'n coneixen alguns amb el puig, corresponent al tresorer general Mateu Pujades,

la documentación, en 1437 consta que se valoró en 8 sueldos y 6 dineros; en 1462 seguía valiendo 10 sueldos, mientras que en 1480 la catedral de Valencia cambió uno por 11 sueldos y 4 dineros.

Se desconoce exactamente en qué años se acuñaron timbres, aunque se tiene documentación de su fabricación

en los años 1426-28, 1445 y 1451. A los primeros años deben corresponder los que no llevan marcas y se debieron acuñar cuando F. Ferrer era mestre de ceca, a fechas posteriores deben corresponder los que llevan las marcas puig y B. El timbre y el medio timbre con las marcas marco y cardo son por el momento desconocidos.

La producción de reales durante el reinado de Alfons el Magnànim fue importante. El real mantuvo su valoración en 18 dineros y tuvo una talla de 72 monedas por cada marco de metal; sin embargo, parece que la ley fue ligeramente diferente, aunque casi inapreciable. En estos años se acuñó por primera vez el medio real. Los tipos son similares a los del real, aunque el contenido de la leyenda, por razones de espacio se redujo. La ordenación cronológica de los reales también es bastante incierta, ya que la mayor parte no tienen marcas,

Tresor del carrer Llibertat, València.

Tesoro de la calle Libertad, Valencia.

i amb la lletra B, del mestre de seca Çaburgada, que testimonien que es van encunyar en la mateixa època en què s'emeteren els timbres i els florins que porten les mateixes marques. Així mateix, les encunyacions dels seus successors Perot Mercader (tresorer general) duen com a marca personal un marc, i Francesc Cardona (mestre de seca) és representat per un card.

Durant el regnat d'Alfons el Magnànim es van tornar a encunyar diners de billó, que no s'havien emés des de Jaume I. El nom amb què solen aparèixer en la documentació és el de rals menuts de València. La seua encunyació es va deure segurament a la urgent necessitat que hi havia d'este tipus de moneda, per tal com els rals de Jaume I devien ser pràcticament absents de la circulació o ja massa gastats. La raresa d'estes peces al regne afavorí la introducció de monedes similars encunyades a Sardenya, segons es dedueix de la lectura d'una Crida del 18 de desembre de 1449 on s'advertia de l'infinit i irreparable dany que la circulació d'estes produïa al Regne, i d'una altra del 27 de desembre de 1449 que comminava a rebutjar a qualsevol preu l'acceptació d'estes monedes.

Els tipus dels diners foren idèntics als que establí Jaume I per a estes monedes: el retrat del rei en l'anvers i l'arbre *ad modum floris* en el revers. No obstant això, el temps transcorregut va propiciar que els dissenys tingueren un art i un estil diferents.

Ceràmica verda i morada de Paterna. Segle XIV.
Figura que sosté un besant. (Museu Nacional de Ceràmica González Martí. Depòsit de l'Ajuntament de València).

Ceràmica verda i morada de Paterna. Siglo XIV.
Figura sosteniendo un besante. (Museo Nacional de Ceràmica González Martí. Depósito del Ayuntamiento de Valencia).

como suele ocurrir con la moneda de plata. No obstante, se conocen algunas con el puig, correspondiente al tesorero general Mateu Pujades y con la letra B, del mestre de ceca Çaburgada, que testimonian que se acuñaron en la misma época en la que se emitieron los timbres y florines que portan las mismas marcas. Asimismo las acuñaciones de sus sucesores Perot Mercader (tesorero general) llevan como marca personal un marco y Francesch Cardona (mestre de ceca) está representado por un cardo.

Durante el reinado de Alfons el Magnànim se volvieron a acuñar dineros de vellón, los cuales no se habían emitido desde Jaume I. El nombre con el que suelen aparecer en la documentación es el de rals menuts de València. Su acuñación se debió seguramente a la urgente necesidad que se tenía de este tipo de moneda, pues los rals de Jaume I debían estar prácticamente ausentes de la circulación o ya demasiado gastados. La rareza de estas piezas en el reino favoreció la introducción de monedas similares acuñadas en Cerdeña, según se refleja de la lectura de una Crida del 18 de diciembre de 1449 en donde se advertía del infinito e irreparable daño que su circulación estaba produciendo en el Reino y otra del 27 de diciembre de 1449 que conminaba a rechazar a cualquier precio la aceptación de estas monedas.

Los tipos de los dineros fueron idénticos a los que estableció Jaume I para estas monedas: el retrato del rey en el anverso y el árbol *ad modum floris* en el reverso.

Ceràmica verda i morada de Paterna. Segle XIV.
Figura que sosté un besant a l'esquerra. Museu Nacional de Ceràmica González Martí. Depòsit de l'Ajuntament de València.

Ceràmica verda i morada de Paterna. Siglo XIV.
Figura sosteniendo un besante a la izquierda. Museo Nacional de Ceràmica González Martí. Depósito del Ayuntamiento de Valencia.

Hi ha escassa informació sobre la moneda de billó d'esta època. Mateu i Llopis assenyala que el rei Alfons el Magnànim va autoritzar l'encunyació de moneda de billó el 1421, però esta documentació no s'ha pogut localitzar. Només a partir de les disposicions existents sobre el billó de Perpinyà (1427) es poden establir algunes hipòtesis. A Perpinyà s'encunyaren diners que imitaven els de València, amb una talla de 24 sous per marc i amb la llei que s'«ha atorgat novament a la ciutat de València». Per tant, tal com va assenyalar Mateu i Llopis, és probable que els diners de València s'encunyaren amb una llei de 2 diners i amb una talla de 24 sous per marc, equivalent a 288 peces. Hamilton, discrepant de Mateu i Llopis, assenyala que en la documentació de la seca se'n donen altres xifres, car s'indica que en l'encunyació de moneda de billó d'un marc se'n feien 22 sous i 6 diners (= 270 peces) i la llei era d'1 diner i 20 grans d'argent (15,28%).

Real, encunyat per Alfons el Magnànim a València, sense marques (Museo Arqueológico Nacional) (x 3).

Real, acuñado por Alfons el Magnànim en Valencia, sin marcas (Museo Arqueológico Nacional) (x 3)

so. No obstante, el tiempo transcurrido propició que los diseños tuvieran un arte y un estilo diferente.

Existe escasa información sobre la moneda de vellón de esta época. Mateu y Llopis señaló que el rey Alfons el Magnànim autorizó la acuñación de moneda de vellón en 1421, pero esta documentación no ha sido localizada. Sólo a partir de las disposiciones existentes sobre el vellón de Perpiñán (1427) se pueden establecer algunas hipótesis. En Perpiñán se acuñaron dineros que imitaron a los de Valencia, con una talla de 24 sueldos por marco y con la ley que se 'ha otorgado nuevamente a la ciudad de Valencia'. Por lo tanto, tal como señaló Mateu y Llopis, es probable que los dineros de Valencia se acuñaran con una ley de 2 dineros y con una talla de 24 sueldos por marco, equivalente a 288 piezas. Hamilton, discrepando de Mateu y Llopis, señaló que en la documentación de la ceca se dan otras cifras, pues se indica que en la acuñación de moneda de

Sant Guerau l'almoier oferint una almoina a un pelegrí. Mestre de Xàtiva. Cap a 1490-1505. 80 x 67 cm. (Església Parroquial de Sant Pere, Xàtiva).

Sant Guerau l'almoier ofreciendo una limosna a un peregrino. Maestro de Xàtiva. Hacia 1490-1505. 80 x 67 cm. (Iglesia Parroquial de Sant Pere, Xàtiva).

Mig florí, encunyat per Alfons el Magnànim a València. La marca corona correspon a la seca de València, el marc al tesorero general Perot Mercader i el card al mestre de seca Francesc Cardona (MNAC. Calveras, Mérida, Sagristà) (x 2).

Medio florín, acuñado por Alfons el Magnànim en València. La marca corona corresponde a la ceca de Valencia, el marco al tesorero general Perot Mercader y el cardo al mestre de ceca Francesch Cardona (MNAC. Calveras, Mérida, Sagristà) (x 2).

Fins al moment no s'han documentat malles o òbols (mig diner) del regnat d'Alfons el Magnànim, encara que probablement se'n degueren encunyar. En efecte, este tipus de monedes apareix citat en un text de Jaume Roig i en la documentació sobre les despeses de la construcció del Portal dels Jueus, on s'esmenten pagaments de malles el 1425, 1426 i 1430.

Les marques que porten els diners permeten datar-los abans i després de 1447, ja que n'hi ha que pertanyen al tesorero general Mateu Pujades (puig) i al mestre de seca Çaburgada (lletra B). Unes altres, en canvi, són dels seus successors; les que porten un marc s'identifiquen amb Perot Mercader (tesorero general) i les que porten un card amb Francesc Cardona (mestre de seca).

En esta època també es fabriquen a València monedes d'altres regnes i ciutats. Les va manar encunyar el rei i constitueixen vertaderes falsificacions. No es tractava d'encunyacions fraudulentas per als usuaris, puix que el rei no en va rebaixar ni la llei ni el pes; l'únic benefici que n'obtenia era el que havia d'haver ingressat l'autoritat emissora corresponent.

Del regnat d'Alfons el Magnànim es coneixen dues falsificacions: la primera és de moneda àrab i la segona de ducats genovesos i de guillats d'argent napolitans. L'1 de desembre de 1428, el rei va ordenar a F. Ferrer que encunyara 500 marcs de moneda que tinguera la forma, la llei i el pes com les que emetien al regne de Granada. L'ordre del rei no especificava per a què necessitava esta moneda, però és probable que es destinara al pagament dels intercanvis realitzats amb el regne de Granada, puix que dins la Corona d'Aragó, al segle XV, van ser els mercaders

vellón de un marco se hacían 22 sueldos y 6 dineros (= 270 piezas) y la ley era de 1 dinero y 20 granos de plata (15,28 %).

Hasta el momento no se han documentado mallas u óbolos (medio dinero) del reinado del Alfons el Magnànim, aunque probablemente se debieron acuñar. En efecto, este tipo de monedas aparece citado en un texto de Jaume Roig y en la documentación sobre los gastos de la construcción del Portal del Jueus, donde se mencionan pagos de mallas en 1425, 1426 y 1430.

Las marcas que llevan los dineros permiten datarlos antes y después de 1447, ya que las hay que pertenecen al tesorero general Mateu Pujades (puig) y al mestre de ceca Çaburgada (letra B). Otras en cambio son de sus sucesores, las que llevan un marco se identifican con Perot Mercader (tesorero general) y las que llevan un cardo con Francesch Cardona (mestre de ceca).

En esta época también se fabricaron en Valencia monedas de otros reinos y ciudades. Las mandó acuñar el rey y constituyen verdaderas falsificaciones. No se trataba de acuñaciones fraudulentas para los usuarios, ya que el rey no rebajó ni la ley ni el peso; el único beneficio que obtenía era el que debía haber ingresado la autoridad emisora correspondiente.

Del reinado de Alfons el Magnànim se conocen dos falsificaciones: la primera es de moneda árabe y la segunda de ducados genoveses y de gillats de plata napolitanos. El 1 de diciembre de 1428 el rey ordenó a F. Ferrer que acuñara 500 marcos de moneda que tuviera la forma, la ley y el peso como las que se emitían en el reino de Granada. La orden del rey no especificaba para qué necesitaba esta moneda, pero es probable que se destinara al pago de los intercambios realiza-

valencians els qui controlaren el comerç amb eixe regne, no debades hi havia a Almeria una nodrida colònia de comerciants valencians. L'altra falsificació es data el 1435. En esta ocasió, el rei ordenà al batle de València que fonguera els 59.466 florins, 7 sous i 3 diners recaptats en concepte de subsidis i en una exacció sobre el clero i que encunyara ducats genovesos. El rei assenyala que s'havien de fer amb el pes i la llei que els corresponia. Preveient que no es poguera obtenir tota l'esmentada suma íntegrament en or, va deixar disposat que en tal cas es comprara argent i que s'encunyaren guillats napolitans, per a la qual cosa el comerciant Juan de Marroma portava una peça que havia de servir com a model. El regnat de Joan II (1458-1479) és de gran importància per al coneixement de la seca valenciana, perquè es dictaren diverses disposicions sobre la seua organització interna i, a més a més, disposem d'una gran quantitat de documentació per a conèixer els arrendaments i la producció monetària valenciana. El 1461 s'iniciaren les encunyacions a la seca de València, en la qual es concentraren gran part de les activitats monetàries del regnat de Joan II. El florí experimentà estos anys algun canvi en el seu valor, que el 1460 era de 12 sous i 6 diners. El timbre, en canvi, continuà valent 10 sous. Es continuaren encunyant rals i migs rals. La gran novetat del regnat, en allò que fa a la política monetària, va ser l'encunyació del ducat joaní. Es tractava d'una moneda d'or inspirada, en certa mesura, en el pacífic de Pere de Portugal. A l'anvers es representa l'efígie del rei amb corona i ceptre, i al revers les armes dels reis d'Aragó coronades, entre les lletres V i A.

dos con el reino de Granada, ya que dentro de la Corona de Aragón, en el siglo xv, fueron los mercaderes valencianos quienes controlaron el comercio con ese reino, no en vano existía en Almería una nutrida colonia de comerciantes valencianos. La otra falsificación se fecha en 1435. En esta ocasión el rey ordenó al batlle de Valencia que fundiera los 59.466 florines, 7 sueldos y 3 dineros, recaudados en concepto de subsidios y en una exacción sobre el clero y que acuñara ducados genoveses. El rey señaló que debían hacerse con el peso y la ley que les correspondía. Preveyendo que no se pudiera obtener toda la mencionada suma íntegramente en oro, dejó dispuesto que en ese caso se comprara plata y que se acuñaran gillats napolitanos, para lo cual el comerciante Juan de Marroma llevaba una pieza que debía servir como modelo.

El reinado de Joan II (1458-1479) es de gran importancia para el conocimiento de la ceca valenciana, pues se dictaron varias disposiciones sobre su organización interna y, además, se dispone de una gran cantidad de documentación para conocer los arriendos y la producción monetaria valenciana. En 1461 se iniciaron las acuñaciones en la ceca de Valencia, en la que se concentraron gran parte de las actividades monetarias del reinado de Joan II. El florín en estos años experimentó algún cambio en su valor siendo, en 1460, de 12 sueldos y 6 dineros. El timbre, en cambio, continuó valiendo 10 sueldos. Se siguieron acuñando reales y medios reales. La gran novedad del reinado, en lo que a política monetaria se refiere fue la acuñación del *ducat johani*. Se trata de una moneda de oro inspirada, en cierta medida, en el *pacífic* de Pedro de Portugal. En el anverso se representa la efigie del rey con corona y cetro y en el reverso las armas de los

Per acabar, convé destacar que es desconeix el lloc exacte on es produïren les monedes anteriorment descrites, ja que l'encunyació se'n dugué a terme en diferents llocs de la ciutat de València, segons les disponibilitats i les preferències dels distints arrendadors de la seca. De fet, en esta època, la seca no tingué un lloc estable que fóra propietat del rei o de la ciutat, i són nombrosos els testimonis referits al lloguer que es pagava per la casa en què es realitzaven les tasques de fosa del metall i encunyació de les monedes.

L'ús de la moneda i les institucions financeres valencianes

Caixa de cabals. Segle XV. (Museu de Belles Arts de València).

Caja de caudales. Siglo XV. (Museo de Bellas Artes de Valencia).

La docu-

mentació dels segles XII al XV indica que la moneda va circular i es va utilitzar amb molta freqüència en la vida quotidiana valenciana, puix que hi ha atestats els pagaments en moneda per la compra de pràcticament qualsevol producte, incloent-hi els més insignificants. Els grans pagaments que ocasionaven els nombrosos conflictes bèl·lics o els negocis importants es degueren fer, en bastants ocasions, amb moneda d'or, ja que apunts comptables especifiquen que va ser amb este tipus de metall que es van fer efectius. La

reyes de Aragón coronadas, entre las letras V y A.

Para acabar conviene destacar que se desconoce la ubicación del lugar exacto donde se produjeron las monedas anteriormente descritas, ya que su acuñación se llevó a cabo en diferentes lugares de la ciudad de Valencia, según

las disponibilidades y preferencias de los distintos arrendadores de la ceca. De hecho, en esta época, la ceca no tuvo un lugar estable que fuera propiedad del rey o de la ciudad y son numerosos los testimonios referidos al alquiler que se pagaba por la casa en la que se realizaban las tareas de fundición del metal y acuñación de las monedas.

El uso de la moneda y las instituciones financieras valencianes

La documentación de los siglos XII al XV indica que la moneda circuló y se utilizó de forma muy frecuente en la vida cotidiana valenciana, pues se atestiguan los pagos en moneda por la compra de prácticamente cualquier producto, hasta los más insignificantes. Los grandes pagos que ocasionaban los numerosos conflictos bélicos o los negocios importantes debieron realizarse, en bastantes ocasiones, con moneda de oro, pues apunts contables especifican que fue con este

moneda d'argent va ser, no obstant això, la que es va utilitzar en la majoria dels pagaments i transaccions; només en aquells casos en què les quantitats són menudes, de vegades es desconeix el tipus de moneda que s'hi utilitzà.

En esta època era bastant habitual acceptar les monedes d'acord amb el seu valor facial, encara que això no va evitar que en determinades operacions monetàries es pesara el conjunt de monedes per tal de comprovar que les possibles desviacions de pes s'ajustaven al preu determinat, puix que en cas contrari s'incrementava la quantitat de monedes a pagar.

Amb el temps, la banca es va desenvolupar fins atènyer tres nivells diferents d'activitat bancària i creditícia: els préstecs, la banca de canvi i dipòsit i les cases de mercaders-banquers especialitzats en el gir.

El perjudici que van causar les freqüents fallides dels canvistes i la seua tardança a tornar els crèdits dugué els Jurats de la ciutat de València a la creació d'una

El mestre racional, dret a l'esquerra, fiscalitza els comptes de l'administració. *Leges Palatinae Jacobi III*. Cod. núm. 9169 de la Bibliothèque Royale Albert, Brusel·les. Primeries del segle XIV.

tipo de metal con los que se hicieron efectivos. La moneda de plata fue, no obstante, la que se utilizó en la mayor parte de los pagos y transacciones, tan sólo en aquellos casos en los que las cantidades son pequeñas, a veces se desconoce el tipo de moneda que se utilizó.

En esta época era bastante habitual aceptar las monedas de acuerdo con su valor facial, aunque ello no evitó que en determinadas operaciones monetarias se pesara el conjunto de monedas para comprobar que las posibles desviaciones de peso se ajustaran al precio determinado, pues en caso contrario se incrementaba la cantidad de monedas a pagar.

Con el tiempo la banca fue desarrollándose hasta alcanzar tres niveles diferentes de actividad bancaria y crediticia: los préstamos, la banca de cambio y depósito y las casas de mercaderes-banqueros especializados en el giro. El perjuicio que causaron las frecuentes quiebras de los cambistas y su tardanza

El mestre racional, de pie a la izquierda fiscaliza las cuentas de la administración. *Leges Palatinae Jacobi III*. Cod. n.º 9169 de la Bibliothèque Royale Albert, Bruselas. Principios siglo XIV.

institució que operara com un banc de dipòsit, facilitara el canvi de moneda i servira també com a dipòsit d'objectes de valor. Amb eixe objectiu s'establí la creació de la Taula de Canvis el 15 d'octubre de 1407, constituïda definitivament el 31 de juny de 1408. Com a capital inicial, la Taula va rebre 10.000 florins d'or d'Aragó per a iniciar les seues operacions. La Taula era una mera caixa de dipòsit i no un vertader banc, puix que no establia crèdits; era, doncs, bàsicament una institució municipal al servici de la ciutat. Els dipòsits es conservaven en dues caixes, l'una anomenada de *menut*, que es duia diàriament, amb els fons necessaris per a les operacions del dia, des de la casa d'un dels regidors fins a la Llotja vella o de l'oli, on es constituïa la Taula. L'altra caixa s'anomenava de *gros* i contenia la resta dels fons de la Taula. A causa de l'alt cost que suposava el manteniment de la Taula i els pocs beneficis que reportava a la ciutat, va ser suprimida el 6 de juliol de 1416, encara que es va reobrir al segle següent.

Segell de Sarçola. Tesorerer reial. 1429 (ARV).

Segell de la seca de València. 1428 (ARV).

Sello de Sarçola. Tesorero real. 1429 (ARV).

Sello de la ceca de Valencia. 1428 (ARV).

en devolver los créditos llevó a los Jurados de la ciudad de Valencia a la creación de una institución que operara como un banco de depósito, facilitase el cambio de moneda y sirviera también como depósito de objetos de valor. Con este objetivo se estableció la creación de la *Taula de Canvis* el 15 de octubre de 1407, constituída definitivamente el 31 de junio de 1408. Como capital inicial la Taula recibió 10.000 florines de oro de Aragón para iniciar sus operaciones. La Taula era una mera caja de depósito y no un verdadero banco ya que no establecía créditos; era, pues, básicamente una institución municipal al servicio de la ciudad. Los depósitos se conservaban en dos cajas, una llamada *de minut*, que se llevaba diariamente con los fondos necesarios para las operaciones del día, desde la casa de uno de los regidores hasta la Lonja vieja o de l'oli donde se constituía la Taula. La otra caja se llamaba *de gros* y contenía el resto de los fondos de la Taula. Dado el alto coste que suponía el mantenimiento de la Taula y los pocos beneficios que reportaba a la ciudad fue suprimida el 6 de julio de 1416, aunque se reabrió en el siglo siguiente.

El mercat monetari valencià a la Baixa Edat Mitjana

E. Cruselles

València va viure amb retard els canvis monetaris experimentats durant els segles XIII al XV per les principals economies europees. El 1247, quan havien passat alguns decennis des de l'emissió de les primeres monedes grans d'argent de Florència, els grossi, Jaume I feia encunyar els primers rals de València, una moneda de tern, que s'igualava en llei i en pes a les altres peces de billó elaborades a la resta de la Corona. L'emissió d'esta moneda va ser represa per Alfons el Magnànim al segle XV, conservant el tipus creat pel Conqueridor. El primer intent de creació d'una moneda d'argent de majors dimensions, ocor-

regut cap al 1310, va fracassar. Les necessitats de moneda van ser cobertes per la circulació del croat barceloní, moneda d'argent que sustentava l'envol comercial de la ciutat comtal. València no entraria en el cicle del gros de plata fins a les acaballes del segle XIV, amb la definitiva encunyació del dihuité. De la mateixa manera, l'encunyació de monedes d'or, més adequades a la intensificació dels intercanvis comercials, va ser tardana. El 1346, Pere II havia adoptat per als seus estats la moneda d'or, imitant el tipus del florí florentí, encunyat el 1252. El florí, valorat en 11 sous, es mantingué fins al 1438, any en què Ferran II creà el ducat, adoptant el model venecià, equivalent a 21 sous. Per tant, des de les acaballes del segle XIV, València disposava d'un sistema monetari basat en l'ús de tres tipus de moneda diferents que, durant el segle següent, es va veure afectat pels desequilibris que sotragaren Europa.

El mercado monetario valenciano en la Baja Edad Media

E. Cruselles

Valencia vivió con retraso los cambios monetarios experimentados durante los siglos XIII al XV por las principales economías europeas. En 1247, cuando habían pasado varias décadas desde la emisión de las primeras monedas grandes de plata en Florencia, los grossi, Jaume I hacía acuñar los primeros rals de València, una moneda de terno, que se igualaba en ley y peso a las otras piezas de vellón labradas en el resto de la Corona. La emisión de esta moneda fue retomada por Alfons el Magnànim en el siglo XV, conservando el tipo creado por el Conquistador. El primer intento de creación de una moneda de plata de mayores dimen-

siones, ocurrido hacia 1310, fracasó. Las necesidades de moneda fueron cubiertas por la circulación del croat barcelonés, moneda de plata que sustentaba el despegue comercial de la ciudad condal. Valencia no entraría en el ciclo del gros de plata hasta finales del siglo XIV, con la definitiva acuñación del dihuité. De la misma manera, la acuñación de monedas de oro, más adecuadas a la intensificación de los intercambios comerciales, fue tardía. En 1346, Pere II había adoptado para sus estados la moneda de oro, imitando el tipo del florín florentino, acuñado en 1252. El florín, valorado en 11 sueldos, se mantuvo hasta 1483, año en que Fernando II creó el ducado, adoptando el modelo veneciano, equivalente a 21 sueldos.

Por tanto, desde finales del XIV, Valencia disponía de un sistema monetario basado en el uso de tres tipos de moneda diferentes que,

Diner de billó, encunyat per Alfons el Magnànim, a València. La marca puig correspon al tresorer general Mateu Pujades i la lletra B al mestre de seca Çaburgada (Museo Arqueológico Nacional) (x 3).

Diner de vellón, acunado por Alfons el Magnànim, en Valencia. La marca puig corresponde al tesorero general Mateu Pujades y la letra B al mestre de ceca Çaburgada (Museo Arqueológico Nacional) (x 3).

L'argent escassejava cada vegada més, fins a quasi desaparèixer al començament del segle xv, arrossegant amb ell les monedes de billó, l'aliatge de les quals es va empobrir fins convertir-se en moneda negra. Pel contrari, la Corona d'Aragó va viure de manera diferent les contínues onades de devaluacions practicades en altres territoris, puix que, des de Jaume I, la monarquia s'havia compromès a no modificar el tipus, l'aliatge i el pes de la moneda a canvi de la creació d'un impost ordinari, el morabatí. El progressiu desgast de les monedes en circulació impedia mantenir-les inalterades de manera perpètua, per la qual cosa es van produir algunes devaluacions. Així i tot, el florí va gaudir d'una llarga estabilitat, representant la aventura mercantil valenciana del segle xv.

L'escassetesa de metalls i la necessitat d'agilitzar els pagaments financers i polítics van provocar la difusió de

durante el siglo siguiente, se vio afectado por los desequilibrios que sacudieron Europa. La plata fue escaseando hasta casi desaparecer a principios del xv, arrastrando con ella a las monedas de vellón, cuyo aleación fue empobreciéndose hasta convertirse en moneda negra. Por el contrario, la Corona de Aragón vivió de manera diferente las continuas oleadas de devaluaciones practicadas en otros territorios, puesto que desde Jaume I la monarquía se había comprometido a no modificar el tipo, la aleación y el peso de la moneda a cambio de la creación de un impuesto ordinario, el morabatí. El progresivo desgaste de las monedas en circulación impedía mantenerlas inalteradas de manera perpetua, por lo que se produjeron algunas devaluaciones. Aun así, el florín gozó de una larga estabilidad, representando la aventura mercantil valenciana del siglo xv.

La escasez de metales y la necesidad

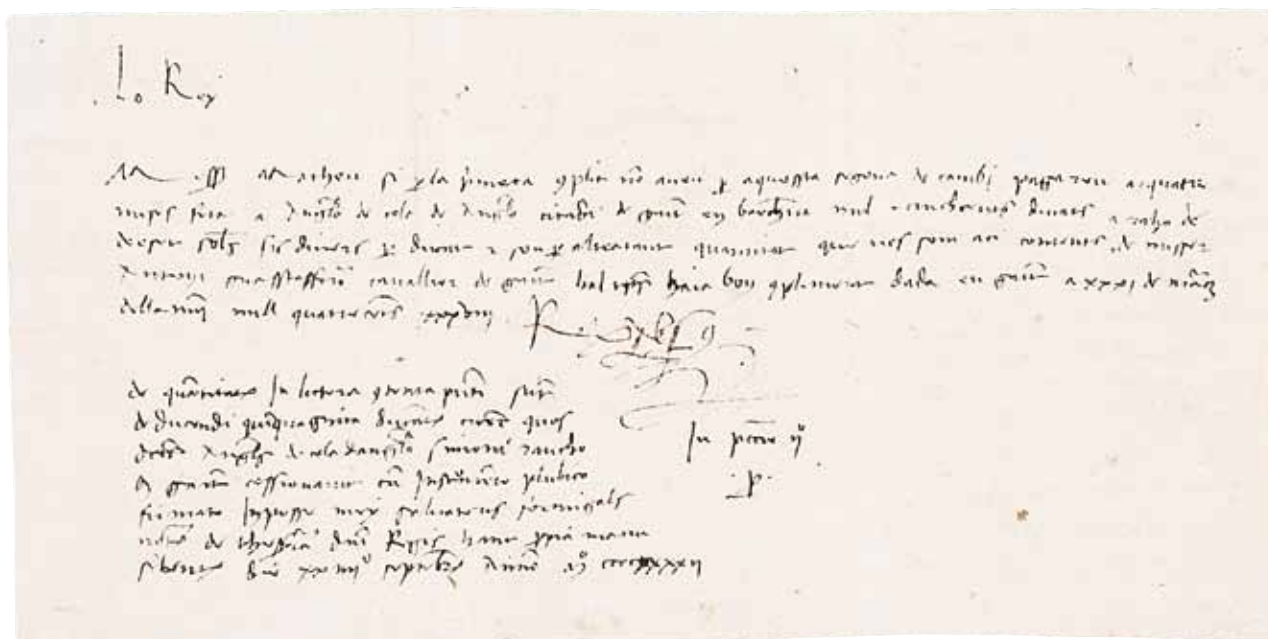
pràctiques creditícies i comptables aplicades anteriorment en les ciutats italianes. En la primera legislació foral es va regular el funcionament de les taules de canvi de moneda que, si més no, des de la fi del xiii, funcionaven com a bancs de dipòsit i de transferència entre comptes. Tanmateix, la dimensió de la banca privada no va ser important, excepte en el cas, potser, dels bancs relacionats amb institucions públiques. Per exemple, l'intent de creació d'una taula de canvis municipal el 1408, fracassat el 1416; la banca de Tomàs Pujades, receptora des del 1446 dels ingressos del General i de la cúria reial, on el seu oncle, Mateu Pujades, ocupava el càrrec de tresorer general; o la banca de Baltasar Forés, dipositària de l'erari municipal a les acaballes del segle i declarada en fallida el 1511. Pel contrari, els valencians van recórrer a empreses foranes per a transferir capitals a l'estranger. Primer, a

de agilizar los pagos financieros y políticos provocaron la difusión de prácticas crediticias y contables aplicadas con anterioridad en las ciudades italianas. En la primera legislación foral se reguló el funcionamiento de las mesas de cambio de moneda que, por lo menos, desde finales del xiii, funcionaban como bancos de depósito y de transferencia entre cuentas. Sin embargo, la dimensión de la banca privada no fue importante, salvo quizá en el caso de los bancos relacionados con instituciones públicas. Por ejemplo, el intento de creación de una *taula de canvis* municipal en 1408, fracasado en 1416; la banca de Tomàs Pujades, receptora desde 1446 de los ingresos del General y de la curia real, donde su tío, Mateu Pujades, ocupaba el cargo de tresorer general; o la banca de Baltasar Fores, depositaria del erario municipal a finales de siglo y declarada en quiebra en 1511. Por el contrario, los valencianos recurrieron a

través de canvis marítims; després, de lletres de canvi. En les primeres dècades del xv, s'acabaren de configurar els mecanismes d'un mercat financer. A l'antiga llotja, part del que és en l'actualitat la plaça del Doctor Collado, circulaven lletres de canvi procedents de tot Europa pagades als beneficiaris o presentades en les taules dels notaris davant la presència de corredors especialitzats, que atestaven la cotització oficial del canvi amb altres places per a un dia determinat a fi que es realitzara un recanvi. Així mateix, es van difondre alguns elements de la comptabilitat per partida

doble i dels sistemes de balanç i compensació que facilitaven el crèdit. En última instància, estes tècniques se sintetitzaren en la reaparició de la permuta, mitjançant el qual els operadors econòmics bescanviaven mercaderies, el preu de les quals era marcat pel mercat, utilitzant-se els diners en tot cas només per a cobrir el finiment dels comptes.

Lletra de canvi per un import de 1.500 ducats. El tenidor és el rei Alfons el Magnànim, el qual la firma, i la paga el tesorero reial Mateu Pujades, 1438 (ARV).

empresas foráneas para transferir capitales al extranjero. Primero, a través de cambios marítimos; más tarde, de letras de cambio. En las primeras décadas del xv, acabaron de configurarse los mecanismos de un mercado financiero. En la antigua lonja, parte de lo que es en la actualidad la plaza del Doctor Collado, circulaban letras de cambio procedentes de toda Europa pagadas a los beneficiarios o presentadas en las mesas de los notarios ante la presencia de corredores especializados, que atestiguaban la cotización oficial del cambio con otras plazas en un día deter-

minado con el fin de que se realizase un recambio. Asimismo, se difundieron algunos elementos de la contabilidad por partida doble y de los sistemas de balance y compensación que facilitaban el crédito. En última instancia, estas técnicas se sintetizaron en la reaparición del trueque, por el que los operadores económicos intercambiaban mercancías, cuyo precio era marcado por el mercado, utilizándose dinero en todo caso sólo para cubrir el finiquito de las cuentas.

Lletra de cambio por un importe de 1.500 ducados. El tomador es el rey Alfons el Magnànim, quien la firma, y la paga el tesorero real Mateu Pujades 1438 (ARV).

Una economia dinàmica i orientada al mercat

A. Furió

A la València medieval, la font de la riquesa i del poder residia fonamentalment en la terra. Ser ric i poderós consistia sobretot a acumular grans propietats agràries, especialment a les comarques del litoral, on, gràcies al regadiu, els sòls eren més fèrtils. I les terres estaven en la seua major part en mans de l'aristocràcia, laica i eclesiàstica, entre la qual el monarca havia repartit el regne arran de la conquesta cristiana del segle XIII. Encara que després, al seu torn, els senyors les cedien en emfiteusi als seus camperols, que no sols les conreaven sinó que disposaven d'amplis drets sobre elles –podien vendre-les, permutar-les, establir-les a tercers, llegar-les als

seus fills o a qui vulgueren–, a canvi del pagament dels censos estipulats, bé en espècie o bé en metàl·lic.

Nobles i eclesiàstics posseïen dominis territorials d'extensió molt desigual, des de petits senyories limitats a l'àmbit d'una torre, un castell o una alqueria fins a comarques i valls senceres a l'interior del país, amb les rendes dels quals mantenien els seus opulents palaus urbans. Però en l'interior de les ciutats la noblesa feudal, propietària, havia de compartir el poder amb un altre tipus d'aristocràcia, la dels diners, formada per mercaders enriquits en el món dels negocis i també per juristes, notaris i altres grups professionals que nodrien els rengles del patriciat urbà. I van ser aquests mercaders, tant els locals com els estrangers –francesos, alemanys i sobretot italians: florentins, genovesos, venecians, llombards...–, els qui obriren l'economia valenciana als fluxos del gran comerç internacional.

Una economía dinámica y orientada al mercado

A. Furió

En la Valencia medieval la fuente de la riqueza y del poder residía fundamentalmente en la tierra. Ser rico y poderoso consistía sobre todo en acumular grandes propiedades agrarias, especialmente en las comarcas del litoral, donde gracias al regadío los suelos eran más fértiles. Y las tierras estaban en su mayor parte en manos de la aristocracia, laica y eclesiástica, entre la que el monarca había repartido el reino tras la conquista cristiana del siglo XIII. Aunque luego, a su vez, los señores las cedían en enfiteusis a sus campesinos, quienes no sólo las cultivaban sino que disponían de amplios derechos sobre ellas –podían venderlas, permutarlas, establecerlas

a terceros, legarlas a sus hijos o a quienes quisieran–, a cambio del pago de los censos estipulados, ya fuesen en especie o en metálico.

Nobles y eclesiásticos poseían dominios territoriales de extensión muy desigual, desde pequeños señoríos limitados al ámbito de una torre, un castillo o una alquería hasta comarcas y valles enteros en el interior del país, con cuyas rentas mantenían sus opulentos palacios urbanos. Pero en el interior de las ciudades la nobleza feudal, propietaria, debía compartir el poder con otro tipo de aristocracia, la del dinero, formada por mercaderes enriquecidos en el mundo de los negocios y también por juristas, notarios y otros grupos profesionales que nutrían las filas del patriciado urbano. Y fueron estos mercaderes, tanto locales como extranjeros –franceses, alemanes y sobre todo italianos: florentinos, genoveses, venecianos, lombardos...–, los que abrieron la

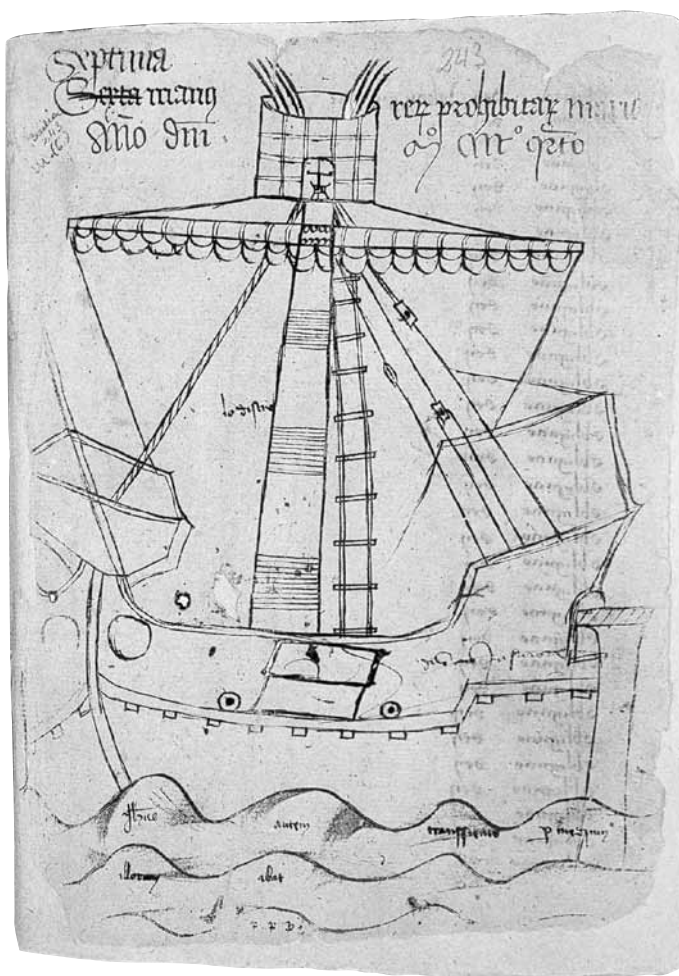
En realitat, l'economia valenciana mai no havia estat autàrquica, tanca- da en ella mateixa. És cert que en bastants zones del país encara imperava la trilogia mediterrània: el conreu de cereals –dels quals s'obtenia el pa, base de l'alimentació–, vinya i oliverar. Però en moltes altres, i singularment a les més riques i dinàmiques, es preferia dedicar la terra a altres cultius més lucratiu i orientats en bona mesura a l'exportació. Com ara l'arròs i el sucre, a les marjals de la Plana, de l'Horta, de la Ribera i de la Safor, o més endavant la morera –sobre la qual s'edificaria la indústria de la seda a l'edat moderna–, el lli i el cànem, la grana i altres colorants tèxtils, o la llana del Maestrat, productes la major part dels quals es dirigien cap a les ciutats del nord d'Itàlia. Tot això era possible perquè, al seu torn, el dèficit frumentari es cobria amb la importació de forment d'Aragó, de Castella, de Sicília i del nord d'Àfrica,

economía valenciana a los flujos del gran comercio internacional. En realidad, la economía valenciana nunca había sido autárquica, cerrada en ella misma. Es cierto que en bastantes zonas del país todavía imperaba la trilogía mediterránea: el cultivo de cereales –de los que se obtenía el pan, base de la alimentación–, viña y olivar. Pero en muchas otras, y singularmente en las más ricas y dinámicas, se prefería dedicar la tierra a otros cultivos más lucrativos y orientados en buena medida a la exportación. Como el arroz y el azúcar, en las marjales de la Plana, de la Huerta, de la Ribera y de la Safor, o más tarde la morera –sobre la que se edificaría la industria de la seda en la edad moderna–, el lino y el cáñamo, la grana y otros colorantes textiles, o la lana del Maestrazgo, productos que en su mayor parte se dirigían hacia las ciudades del norte de Italia. Todo ello era posible porque, a su vez, el

els grans graners de l'Europa mediterrània.

La riquesa, doncs, procedia de la terra. Però aquesta beneficiava més els qui sabien negociar amb els seus fruits, els qui especulaven amb els cultius i els preus, que no aquells que es limitaven tan sols a posseir-la i a percebre'n unes rendes cada vegada més devaluades.

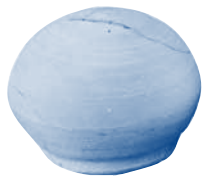
Llibre de coses vedades, 1404. Esta sèrie documental es caracteritza pel costum dels escriptors de representar naus al principi de cada quadern, la qual cosa suposa el coneixement dels distints tipus d'embarcacions de l'època (ARV).

déficit frumentario se cubría con la importación de trigo de Aragón, Castilla, Sicilia y el norte de África, los grandes graneros de la Europa mediterránea.

La riquesa, pues, procedía de la tierra. Pero ésta beneficiaba más a quienes sabían negociar con sus frutos, a quienes especulaban con los cultivos y los precios, que a quienes se limitaban tan sólo a poseerla y percibir unas rentas cada vez más devaluadas.

Llibre de coses vedades, 1404. Esta sèrie documental se caracteriza por la costumbre de los escribanos de representar naves al principio de cada cuaderno, lo cual supone el conocimiento de los distintos tipos de embarcaciones de la época (ARV).

5

**Continuïtat i
ruptura monetària:
els Àustria i els
Borbó (1479-1868)**

**Continuidad y
ruptura monetaria:
Austrias y Borbones
(1479-1868)**

Pàgina anterior:

Ducat de Ferran II (1479-1516). València (Bancaixa).

Ducado de Fernando II (1479-1516). Valencia (Bancaixa).

Continuïtat i ruptura monetària: els Àustria i els Borbó (1479-1868)

M. Gozalbes
N. Lledó

Els favors d'un període amb documentació abundant

El període comprés entre el regnat dels Reis Catòlics i el d'Isabel II resulta atractiu en el pla numismàtic per diferents raons. En primer lloc perquè les emissions valencianes d'este període són abundants, com ho demostra el fet que des de 1480 fins a 1720 tots els monarques encunyaren moneda en la seca de València. Juntament amb esta funcionaren les seques de Dénia, Sogorb i possiblement Xàtiva, tot i que únicament durant la Guerra de Germanies (1519-1522). Després de les emissions valencianes dels Àustria, l'interés es concentra en la important transformació que experimenta el sistema monetari després de la victòria borbònica de Felip V (1707-1746) en la Guerra de Successió. El canvi polític féu que desapareguera la moneda pròpia del regne de València, que seria substituïda per la moneda castellana. Únicament Ferran VII féu algunes emissions d'argent a la ciutat, però ja amb unes característiques diferents a les de la moneda valenciana foral. Un altre aspecte d'interés és que estos segles ens oferixen una documentació numismàtica molt més àmplia que

Dihuité de Felip III, València, 1619. El dihuité va ser la moneda d'argent característica del Regne de València durant el segle XIV i XVII (x 1,5).

Dihuité de Felipe III, Valencia, 1619. El dihuité fue la moneda de plata característica del Reino de Valencia durante los siglos XVI y XVII (x 1,5).

Continuidad y ruptura monetaria: Austrias y Borbones (1479-1868)

M. Gozalbes
N. Lledó

Los favores de un período con abundante documentación

El período comprendido entre el reinado de los Reyes Católicos y el de Isabel II resulta atractivo en el plano numismático por diferentes razones. En primer lugar porque las emisiones valencianas de este período son abundantes, como lo demuestra el hecho de que desde 1480 hasta 1720 todos los monarcas acuñasen moneda en la ceca de Valencia. Junto a ésta funcionaron las cecas de Denia, Segorbe y posiblemente Xàtiva, aunque únicamente durante la guerra de Germanías (1519-1522). Tras las emisiones valencianas de los Austrias, el interés se concentra en la importante transformación que sufre el sistema monetario después de la victoria borbónica de Felipe V (1707-1746) en la Guerra de Sucesión. El cambio político hizo que desapareciese la moneda propia del reino de Valencia, que sería sustituida por la moneda castellana. Únicamente Fernando VII realizó algunas emisiones de plata en la ciudad, pero ya con unas características diferentes a las de la moneda valenciana foral. Otro aspecto de interés es que estos siglos nos ofrecen una documentación numismática mucho más amplia que los precedentes. Los numerosos libros de cuentas de la ceca que se conservan son el ejemplo más destacado, pero además disponemos de una

Regnes de València i Múrcia. G. Cantelli, 1696. La seca més important del Regne fou València, encara que també es van fer emissions ocasionals a les ciutats de Dènia, Sogorb i Xàtiva (ARV).

Reinos de Valencia y Murcia. G. Cantelli, 1696. La seca más importante del Reino fue Valencia, aunque también se realizaron emisiones puntuales en las ciudades de Denia, Segorbe y Xàtiva (ARV).

els precedents. Els nombrosos llibres de comptes de la seca que es conserven en són l'exemple més destacat, però a més disposem d'una gran diversitat de documents que fan referència a moneda, entre els quals apareixen per primera vegada els impresos. Finalment i en un altre ordre de coses, l'aportació de més novetat del període la constitueix potser l'aparició en 1783 de la primera emissió de bitllets a Espanya.

Al costat de tot això té importància el canvi tècnic que tingué lloc en època moderna i que en la seca de València es produí en el trànsit dels segles XVII-XVIII. Des d'època ibèrica les emissions valencianes s'havien fet utilitzant la tècnica artesanal de l'encunyació a martell. En 1862, durant el regnat de Carles II es produí a València el primer intent d'encunyació mecanitzada amb molinet que

Detall del plànol del Pare. V. Tosca (1704), on es precisa la darrera localització de la seca de València, indicada amb el núm. 76. El carrer es denominava del Forn de la Seca i estava situat prop de la confluència dels actuals carrers de la Pau i de Sant Vicent.

gran diversidad de documentos que hacen referencia a moneda, entre los que aparecen por primera vez los impresos. Finalmente y en otro orden de cosas, el aporte más novedoso del período lo constituye quizás la aparición en 1783 de la primera emisión de billetes en España.

Junto a todo ello tiene importancia el cambio técnico que tuvo lugar en época moderna y que en la ceca de Valencia se produjo en el tránsito de los siglos XVII-XVIII. Desde época ibérica las emisiones valencianas habían sido realizadas utilizando la técnica artesanal de la acuñación a martillo. En 1682, durante el reinado de Carlos II se produjo en Valencia el primer intento de acuñación mecanizada con molinillo que no obtuvo el resultado esperado. El final de las emisiones valencianas coincidía con la aplicación de esta nueva técnica que sólo

Detalle del plano del Padre. V. Tosca (1704), donde se precisa la última localización de la ceca de Valencia, indicada con el nº 76. La calle se denominaba del Forn de la Seca y estaba situada próxima a la confluencia de las actuales calles de la Paz y San Vicente.

no obtingué el resultat esperat. El final de les emissions valencianes coincidia amb l'aplicació d'esta nova tècnica que només Felip V arribà a utilitzar amb èxit. La seca de Segòvia havia sigut a final del segle XVI la primera a adoptar el molinet. Durant els segles XVIII i XIX les millors prestacions de la premsa de volant feren que es convertira en la tècnica comuna. El resultat més visible del canvi tècnic fou l'obtenció de peces amb un contorn circular perfecte. Amb el nou acabat es dificultà i realment arribà a impedir-se (des de l'aparició del cordonet en el cantell) que es llimaren i es retallaren les monedes, cosa que posà fre a un mètode de frau habitual.

De la seca de València es conserven els llibres de comptes on es recollen els detalls de la seua activitat. El parador del seu instrumental es desconeix; l'última cosa que sabem és que després del tancament de la seca en 1748 els seus estris es traslladaren a la Casa de la Ciutat. El taller no arribà a tindre una ubicació fixa, es situava reiteradament en diferents cases de lloguer. Sabem que estigué localitzat en llocs com

Felipe V llegó a utilizar con éxito. La ceca de Segovia había sido a finales del siglo XVI la primera en adoptar el molinillo. Durante los siglos XVIII y XIX las mejores prestaciones de la prensa de volante hicieron que se convirtiese en la técnica común. El resultado más visible del cambio técnico fue la obtención de piezas con un contorno circular perfecto. Con el nuevo acabado se dificultó y realmente llegó a impedir (desde la aparición del cordoncillo en el canto) que se limasen y recortasen las monedas, poniendo freno a un método de fraude habitual.

De la ceca de Valencia se conservan únicamente los libros de cuentas en los que se detallan los pormenores de su actividad. El paradero de su instrumental se desconoce; lo último que sabemos es que tras el cierre de la ceca en 1748 sus enseres se trasladaron a la Casa de la Ciudad. El taller no llegó a tener una ubicación fija, situándose reiteradamente en diferentes casas de alquiler. Sabemos

el carrer de Calatrava, la plaça de Vilarrasa, el carrer de Saragossa o, en l'última etapa, al carrer del Forn de la Seca, tal com apareix en el plànol del pare Vicent Tosca. Els treballadors de la seca s'especialitzaven en diferents tasques. Al cap se situava el mestre de seca el qual tenia al seu comandament el treball dels mestres de fosa, de blanquejament, de balança i de gravar els encunys, els guardes, l'assajador, els escrivans i els moneders.

Escena d'encunyació. A València s'utilitzà la tècnica tradicional a martell fins a començament del segle XVIII. Encara que la il·lustració correspon a un taller alemany de segle XVII, les limitacions tècniques de l'època no permeten pensar en diferències significatives respecte al treball que es realitzaria a la seca de València (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

Escena de acuñación. En Valencia se utilizó la técnica tradicional de acuñación a martillo hasta comienzos del siglo XVIII. Aunque la ilustración corresponde a un taller alemán del siglo XVII, las limitaciones técnicas de la época no permiten pensar en diferencias significativas respecto al trabajo que se realizaría en la ceca de Valencia (Germanisches Nationalmuseum Nürnberg).

que estuvo localizado en lugares como la calle Calatrava, la plaza de Villarasa, la calle Çaragoça, o en su última etapa en la calle del Forn de la Seca tal y como aparece en el plano del Padre V. Tosca. Los trabajadores de la ceca se especializaban en diferentes tareas. A la cabeza se situaba el maestro de ceca bajo cuyo mando trabajaban los maestros de fundición, de blanqueamiento, de balanza y de grabar los cuños, los guardas, el ensayador, los escribanos y los monederos.

El continuisme dels Àustria

Durant el govern dels Àustria (1517-1700) València mantingué el sistema monetari foral, propi del Regne de València, que posava en circulació monedes emeses en tres metalls diferents: ducats i escuts en or, dihuitens d'argent i diners de billó. Al costat d'estes peces circulaven moltes monedes d'altres territoris peninsulars (de Castella i Catalunya fonamentalment) i fins i tot estrangeres que tenien diferents pesos i qualitats metàl·liques, circumstància que dificultava el càlcul de les equivalències entre totes elles. Per a simplificar les operacions hi havia el que es coneix com a moneda de compte, és a dir, unitats que servixen com a expressió de valor però que no s'encunyen, i que des d'època medieval eren a València la lliura, el sou i el diner (una lliura equivalia a vint sous, i un sou a dotze diners). El diner era l'única d'estes unitats que a més de servir com a moneda de compte, s'encunyava i circulava com a moneda base del sistema monetari.

Estes foren les mesures de valor utilitzades habitualment en tot tipus de transaccions; els llibres de comptes d'època moderna en consignen les sumes de les

El continuismo de los Austrias

Bajo el gobierno de los Austrias (1517-1700) Valencia mantuvo el sistema monetario foral, propio del Reino de Valencia, que ponía en circulación monedas emitidas en tres metales diferentes: ducados y escudos de oro, *dihuités* de plata y *diners* de vellón. Junto a estas piezas circulaban numerosas monedas de otros territorios peninsulares (de Castilla y Cataluña fundamentalmente) e incluso extranjeras que tenían diferentes pesos y

calidades metálicas, circunstancia que dificultaba el cálculo de las equivalencias entre todas ellas. Para simplificar las operaciones existía lo que se conoce como moneda de cuenta, es decir unidades que sirven como expresión de valor pero que no se acuñan, y que desde época medieval eran en Valencia la libra, el sueldo y el dinero (una libra equivalía a veinte sueldos y un sueldo a doce dineros). El *diner* era la única de estas unidades que además de servir como moneda de cuenta, se acuñaba y circulaba como moneda base del sistema monetario. Éstas fueron las medidas de valor utilizadas habitualmente en todo tipo de transacciones; los libros de cuentas de época moderna consignan los montos de sus

J. Ribalta. Retrat d'Honorat Juan (Museu de Belles Arts de València). Honorat Juan va ser un personatge important a la cort de Carles I. Va exercir el càrrec de mestre de la seca de València entre 1552 i 1564.

J. Ribalta. Retrato de Honorato Juan (Museo de Bellas Artes de Valencia). Honorato Juan fue un personaje importante en la corte de Carlos I. Ejerció el cargo de maestro de la ceca de Valencia entre 1552 y 1564.

Ducat dels Reis Catòlics (1474-1504). València.
(Bancaixa) (x 3,5).

Ducado de los Reyes Católicos (1474-1504).
València. (Bancaixa) (x 3,5).

Ducat de Ferran II (1479-1516). València
(Bancaixa) (x 3,5).

Ducado de Fernando II (1479-1516). València.
(Bancaixa) (x 3,5).

Ral dels Reis Catòlics (1474-1504).
Encunyat a Toledo (x 1,5).

Real de los Reyes Católicos (1474-1504).
Acuñaado en Toledo (x 1,5).

Diner del Tesoro de Santa Anna. Este tipus de peces es podrien haver encunyat a Xàtiva durant el regnat de Carles I (1516-1556).

Diner del Tesoro de Santa Ana. Este tipo de piezas podrian haber sido acuñadas en Xàtiva durante el reinado de Carlos I (1516-1556).

operacions per mitjà d'este sistema, i anoten les quantitats en números romans o aràbics i precisant tot seguit la unitat de compte de forma abreujada (per mitjà de la seua consonant inicial). Les monedes emeses en or i argent podien augmentar-ne o disminuir-ne la cotització en funció del preu del metall i d'altres circumstàncies; en este context la moneda de compte era una referència fixa per a establir-ne el valor. Com a exemple podem mencionar una de les tarifes utilitzades durant el regnat de Carles I, que situava el valor d'un ducat en 21 sous, o el que és el mateix, 252 diners. Les dificultats en els canvis foren també solucionades durant tota l'època moderna per mitjà de la utilització de taules que establien les equivalències entre les monedes dels diferents regnes. De totes formes cal tindre en compte que les monedes d'or i argent circulaven habitualment llimades o retallades, és a dir, amb un pes inferior al teòric, per la qual cosa era normal que s'intercanviaren al pes utilitzant balances.

Les encunyacions valencianes en or dels Àustria experimentaren canvis importants respecte del període precedent. El timbre ja no es tornà a encunyar i l'última emissió de florins tingué lloc al començament del regnat dels Reis Catòlics. Amb això desapareixien les dues denominacions àuries característiques dels segles XIV i XV. El seu lloc va a ser ocupat per dues noves peces, el ducat i l'escut o la corona. El ducat, d'origen venecià, havia sigut introduït al Regne de València per Joan II (1458-1479) dos anys abans del final del seu regnat, i s'encunyà posteriorment pels Reis Catòlics, Ferran II i Carles I. Estes peces presenten generalment el retrat reial en l'anvers i l'escut de la ciutat en el revers,

operaciones mediante este sistema, anotando las cantidades en números romanos o arábigos y precisando a continuación la unidad de cuenta de forma abreviada (mediante su consonante inicial). Las monedas emitidas en oro y plata podían aumentar o disminuir su cotización en función del precio del metal y de otras circunstancias; en este contexto la moneda de cuenta era una referencia fija para establecer su valor. Como ejemplo podemos mencionar una de las tarifas utilizadas durante el reinado de Carlos I, que situaba el valor de un ducado en 21 sueldos, o lo que es lo mismo, 252 dineros. Las dificultades en los cambios fueron también solventadas durante toda la época moderna mediante la utilización de tablas que establecían las equivalencias entre las monedas de los diferentes reinos. De todas formas hay que tener en cuenta que las monedas de oro y plata circulaban habitualmente limadas o recortadas, es decir con un peso inferior al teórico, por lo que era normal que se intercambiasen al peso utilizando balanzas.

Las acuñaciones valencianas en oro de los Austrias experimentaron cambios importantes respecto al período precedente. El timbre ya no se volvió a acuñar y la última emisión de florines tuvo lugar al comienzo del reinado de los Reyes Católicos. Con ello desaparecían las dos denominaciones áureas características de los siglos XIV y XV. Su lugar vino a ser ocupado por dos nuevas piezas, el ducado y el escudo o corona. El ducado, de origen veneciano, había sido introducido en el Reino de Valencia por Juan II (1458-1479) dos años antes del final de su reinado, siendo acuñado posteriormente por los Reyes Católicos,

Jan Uytenbogaert, 1639. Gravats de Rembrandt que representa el recaptador general d'impostos holandès Jan Uytenbogaert pesant or.

Jan Uytenbogaert. 1639. Grabado de Rembrandt que representa al recaudador general de impuestos holandès Jan Uytenbogaert pesando oro.

llevat de les peces dels Reis Catòlics en les quals s'utilitzava l'escut dels excel·lents castellans. A pesar de la seua relativament breu existència, fou encunyat en quantitats molt significatives en els seus diferents valors (quàdruple ducat, doble ducat, ducat i mig ducat). De fet, durant el regnat de Ferran II (1504-1516) esta fou l'única denominació encunyada per la seca de València. S'ha de tindre present que València inicia el regnat dels Reis Catòlics sent la capital financera de la monarquia hispànica i que finançarà com la seua ciutat més pròspera les empreses bèl·liques d'Isabel i Ferran: les campanyes a la Península Itàlica i la reconquesta de Granada en la seua totalitat, i en gran part les campanyes del nord d'Àfrica i l'inici de l'empresa d'Amèrica. L'abundància d'emissions d'or valencianes durant la primera meitat del segle XVI és una bona prova d'esta prosperitat.

Corona de Carles I (1516-1556). Encunyat a València (Bancaixa) (x 3).

Corona de Carlos I (1516-1556). Acuñaada en Valencia. (Bancaixa) (x 3).

Fernando II y Carlos I. Estas piezas presentan generalmente el retrato real en el anverso y el escudo de la ciudad en el reverso, salvo en las piezas de los Reyes Católicos en las que se utiliza el escudo de los excelentes castellanos. A pesar de su relativamente breve existencia, fue acuñado en cantidades muy significativas en sus diferentes valores (cuadruple ducado, doble ducado, ducado y medio ducado). De hecho, durante el reinado de Fernando II (1504-1516) ésta fue la única denominación acuñada por la ceca de Valencia. Se debe tener presente que Valencia inicia el reinado de los Reyes Católicos siendo la capital financiera de la monarquía hispánica y que financiará como su ciudad más próspera las empresas bélicas de Isabel y Fernando: las campañas en la Península Itálica y la reconquista de Granada en su totalidad, y en gran parte las campañas del Norte de África y el inicio de la empresa de América. La abundancia de emisiones de oro valencianas durante la primera mitad del siglo XVI es una buena prueba de esta prosperidad.

Las coronas de oro fueron acuñadas en Valencia por primera vez en 1544 bajo Carlos I, conviviendo durante este reinado con el ducado. Las nuevas monedas eran de una ley más baja y de menor peso que los ducados, que poco tiempo después dejarían de acuñarse. El diseño de estas piezas presenta en el anverso

Les corones d'or foren encunyades a València per primera vegada en 1544 amb Carles I, i conviuen durant este regnat amb el ducat. Les noves monedes eren d'una llei més baixa i de menor pes que els ducats, que poc de temps després deixarien d'encunyar-se. El disseny d'estes peces presenta a l'anvers la creu de Jerusalem rodejada per quatre semicercles i al revés les armes de València en losange, l'encunyació en valors de 4, 2, 1 i 1/2 escut. Les emissions de corones de la seca de València continuaren fins a l'inici de la dinastia borbònica amb Felip V, i amb este monarca es feren les últimes emissions d'or a la ciutat, tot i que estes ja foren treballades segons les característiques de la moneda castellana.

La moneda d'argent característica del període foral és el dihuité o ral, que tal com indica el seu nom valencià tenia un valor de dihuit diners (o un sou i

Taula de Canvis de València (Ajuntament de València). La institució de la Taula de Canvis, creada al segle XV, tingué durant l'època moderna un important paper en l'activitat econòmica de la ciutat.

la cruz de Jerusalén rodeada por cuatro semicírculos y en el reverso las armas de Valencia en losange, acuñándose en valores de 4, 2, 1 y 1/2 escudo. Las emisiones de coronas de la ceca de Valencia continuaron hasta el inicio de la dinastía borbónica con Felipe V, monarca bajo el que se realizaron las últimas emisiones de oro en la ciudad, aunque estas últimas ya fueron labradas según las características de la moneda castellana.

La moneda de plata característica del período foral es el *dihuité* o real, que tal y como indica su nombre valenciano tenía un valor de dieciocho *diners* (o un sueldo y medio). Su origen se remonta al reinado de Juan I (1387-1396), siendo el archiduque Carlos el último en acuñarlos. Su tipología fue siempre la misma, presentando en el anverso una visión frontal del busto real y en el

Taula de Canvis de València (Ayuntamiento de Valencia). La institución de la Taula de Canvis, creada en el siglo XV desempeñó durante la época moderna un importante papel en la actividad económica de la ciudad.

Quàdruple reial de Felip II (1556-1598). València. (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 1,5).

Cuàdruple real de Felipe II (1556-1598). Valencia. (MNAC, Calveras, Mérida, Sagristà) (x 1,5).

Ral de molinet de Carles II, València (Museo Arqueológico Nacional). Peça que correspon al primer intent d'encunyació mecanitzada fet a la ciutat (x 2).

Real de molinillo de Carlos II, Valencia (Museo Arqueológico Nacional). Pieza que corresponde al primer intento de acuñación mecanizada realizado en la ciudad (x 2).

mig). El seu origen es remunta al regnat de Joan I (1387-1396), i és l'arxiduc Carles l'últim a encunyar-los. La seua tipologia fou sempre la mateixa, presentant a l'anvers una visió frontal del bust reial i al revés les armes de València en losange. Una novetat important en estes peces és l'aparició en 1592 de la data d'emissió a l'anvers, que es traslladaria al revés amb caràcter definitiu en el regnat de Felip III (1598-1621). Més tard, la data fou inclosa també com a part de la llegenda de revés de les emissions d'escuts i de diners. Esta nova dada es convertiria en un element distintiu dels diuitens del segle XVIII. En ser una xifra situada en l'interior del camp, quedava més protegida enfront de la irregularitat dels cospells, errors d'encunyació o posteriors retallades i manipulacions de la peça.

Però no tota la moneda que circulava a València era valenciana. El cas de l'argent és potser el més significatiu. La conquesta d'Amèrica tingué repercussions transcendents en l'economia europea des del segle XVI. Fou durant este segle quan començà un fort increment dels preus a causa de l'abundància de metalls provinents del continent americà, es provocà el lògic procés inflacionista, que afectà Castella en primer lloc i que s'estengué, posteriorment, a altres territoris com el valencià. En este context jugaren un paper de primer ordre les abundants emissions d'argent castellà realitzades amb metall americà. Els rals castellans circularen en grans quantitats en el nostre regne durant els segles XVI i XVII, i en ser de millor qualitat que els diuitens valencians (que pesaven menys i eren de llei més baixa) tenien una cotització superior al mercat, situada entre 22 i 23 diners

reverso las armas de Valencia en losange. Una novedad importante en estas piezas es la aparición en 1592 de la fecha de emisión en el anverso, que se trasladaría al reverso con carácter definitivo en el reinado de Felipe III (1598-1621). Más tarde, la fecha fue incluida también como parte de la leyenda de reverso de las emisiones de escudos y de *diners*. Este nuevo dato, se convertiría en un elemento distintivo de los *dihuités* del siglo XVIII. Al ser una cifra situada en el interior del campo, quedaba más protegida frente a la irregularidad de los cospeles, errores de acuñación o posteriores recortes y manipulaciones de la pieza.

Pero no toda la moneda que circulaba en Valencia era valenciana. El caso de la plata es quizá el más significativo. La conquista de América tuvo repercusiones trascendentales en la economía europea desde el siglo XVI. Fue durante este siglo cuando comenzó un fuerte incremento de los precios debido a la abundancia de metales provenientes del continente americano, provocando el lógico proceso inflacionista, que afectó a Castilla en primer lugar y que se extendió posteriormente a otros territorios como el valenciano. En este contexto jugaron un papel de primer orden las abundantes emisiones de plata castellana realizadas con metal americano. Los reales castellanos circularon en grandes cantidades en nuestro reino durante los siglos XVI y XVII, y al ser de mejor calidad que los *dihuités* valencianos (que pesaban menos y eran de ley más baja) tenían una cotización superior en el mercado, situada entre 22 y 23 *diners* (4-5 *diners* por encima de los *dihuités*). Durante el reinado de Felipe IV (1621-

	MONARQUIA HISPÀNICA	OR										PLATA					BILLÓ/COURE					MONARQUES DEL REGNE DE VALÈNCIA		
		Flori	4 ducats	2 ducats	Ducat	Mig ducat	8 escuts	4 escuts	2 escuts	Escut	Mig escut	8 rals	4 rals	2 rals	Ral	Mig ral	Diner	Sisena	Treseta	Quart	Xavo		Maravedís	
SISTEMA FORAL VALÈNCIÀ	REYES CATÓLICOS (1479-1504)	X	X	X	X									X		X								REIS CATÒLICS
	FERNANDO II (1504-1516)		X	X	X																			FERRAN II
	CARLOS I (1517-1556)	X	X	X			X	X	X		X	X	X	X	X	X								CARLES I
	FELIPE II (1556-1598)						X		o		X	X	X			X								FELIP I
	FELIPE III (1598-1621)								o				X	o		X								FELIP II
	FELIPE IV (1621-1665)						o	o	X			X				X								FELIP III
	CARLOS II (1665-1700)						o	o	o	X	X	X	X	X	X	X								CARLES II
	Archiducque CARLOS (1706-1714)													X										CARLES III (1705-1707)
SISTEMA CASTELLÀ	FELIPE V (1700-1746)						X	X	X		X	X				X	X	X	X	X			FELIP IV (1700-1707)	
	FERNANDO VII										X	X	X											

Amb un cercle (o) s'indiquen les denominacions conegudes només per la documentació.

Con un círculo (o) se indican las denominaciones conocidas sólo a través de la documentación.

Crida del marquès de Caracena de 1609 per la qual s'establixen penes contra els falsificadors de moneda.

Crida del Marquès de Caracena de 1609 per la que se establecen penas contra los falsificadores de moneda.

Dihuité de l'arxiduc Carles, València, 1706. A este monarca corresponen les últimes emissions d'estes monedes valencianes d'argent (x 3).

Dihuité del Archiducque Carlos. Valencia. 1706. A este monarca corresponden las últimas emisiones de estas monedas valencianas de plata (x 3).

Miquel March (1633-1670). *L'avar* (Museu de Belles Arts de València). El quadre transmet la idea d'avarícia; l'afany del personatge d'atresorar riquesa en forma de moneda. Un instrument associat és l'agulla de la balança que permet calibrar la bondat dels exemplars.

(4-5 diners per damunt dels dihuitens). Durant el regnat de Felip IV (1621-1665) la seca de València arribà a l'extrem de fondre estos rals castellans de qualitat i utilitzar-los com a font de metall per a encunyar els dihuitens valencians, i obtingué així un benefici considerable.

El tercer metall en circulació era el billó, amb el qual s'encunyaven els tradicionals diners o menuts valencians. Estes menudes peces introduïdes a València per Jaume I amb un 24% d'argent, disminuïren progressivament la dita proporció, que a final del segle XVII era només d'un 3%. Es tracta doncs d'una moneda fiduciària, és a dir, aquella que representa un valor que intrínsecament no té i,

Miquel March (1633-1670). *El avaro*. (Museo de Bellas Artes de Valencia). El lienzo transmite la idea de avaricia; el afán del personaje por atesorar riqueza en forma de moneda. Un instrumento asociado es la "fiel" balanza que permite calibrar la bondad de los ejemplares.

1665) la ceca de Valencia llegó al extremo de fundir estos reales castellanos de calidad y utilizarlos como fuente de metal para acuñar los *dihuités* valencianos, obteniendo así un considerable beneficio.

El tercer metal en circulación era el vellón, con el que se acuñaban los tradicionales *diners* o *menuts* valencianos. Estas pequeñas piezas introducidas en Valencia por Jaime I con un 24% de plata, fueron disminuyendo progresivamente dicha proporción, que a fines del siglo XVII era sólo de un 3%. Se trata pues de una moneda fiduciaria, es decir, aquella que representa un valor que intrínsecamente no tiene y, por ello, la más susceptible de ser falsificada por el mayor

per això, la més susceptible de ser falsificada pel major benefici que reporta als infractors. Les activitats de falsaris són conegudes en diferents moments, però el fenomen cobrà una publicitat especialment notòria al començament del segle XVII, quan s'acusà els moriscos de fer emissions irregulars de diners. En 1609-1610 s'establiren importants penes (pecuniàries i de galeres) contra els falsificadors de moneda, i es promulga al seu torn una arplegada massiva dels diners en circulació (entre els quals es trobarien els falsos), que serien canviats per peces de nou encuny. Com en este canvi els antics es valoraven a la baixa, la gent fou reticent a realitzar els canvis, fet que impedí calibrar l'efectivitat real

Taula de càlcul dels segles XVI-XVIII (Museu Històric de Basilea). Les divisions de la taula permeten realitzar càlculs de taxes i impostos en lliures (L), sous (S) i diners (D), amb els corresponents múltiples de la lliura (10, 100 i 1.000). Per a realitzar les operacions s'utilitzaven els antics principis de l'àbac.

Mesa de cálculo de los siglos XVI-XVIII (Museo Histórico de Basilea). Las divisiones de la mesa permiten realizar cálculos de tasas e impuestos en libras (L), sueldos (S) y dineros (D), con los correspondientes múltiplos de la libra (10, 100 y 1000). Para realizar las operaciones se utilizaban los antiguos principios del ábaco.

beneficio que reporta a los infractores. Las actividades de falsarios son conocidas en diferentes momentos, pero el fenómeno cobró una publicidad especialmente notoria a comienzos del siglo XVII, cuando se acusó a los moriscos de realizar emisiones irregulares de *diners*. En 1609-1610 se establecieron importantes penas (pecuniarias y de galeras) contra los falsificadores de moneda, promulgándose a su vez una recogida masiva de los *diners* en circulación (entre los que se encontrarían los falsos), que serían cambiados por piezas de nuevo cuño. Como en este canje los antiguos se valoraban a la baja, la gente fue reticente a realizar los cambios, hecho que impide calibrar la efectividad real de la

Ral de 8. Carles II. Encunyat a la seca de Potosí el 1697. Pertany al tresor del carrer Fos, València (x 2).

Real de a 8. Carlos II. Acuñaado en la ceca de Potosí, en 1697. Pertenece al tesoro de la calle Fos, Valencia (x 2).

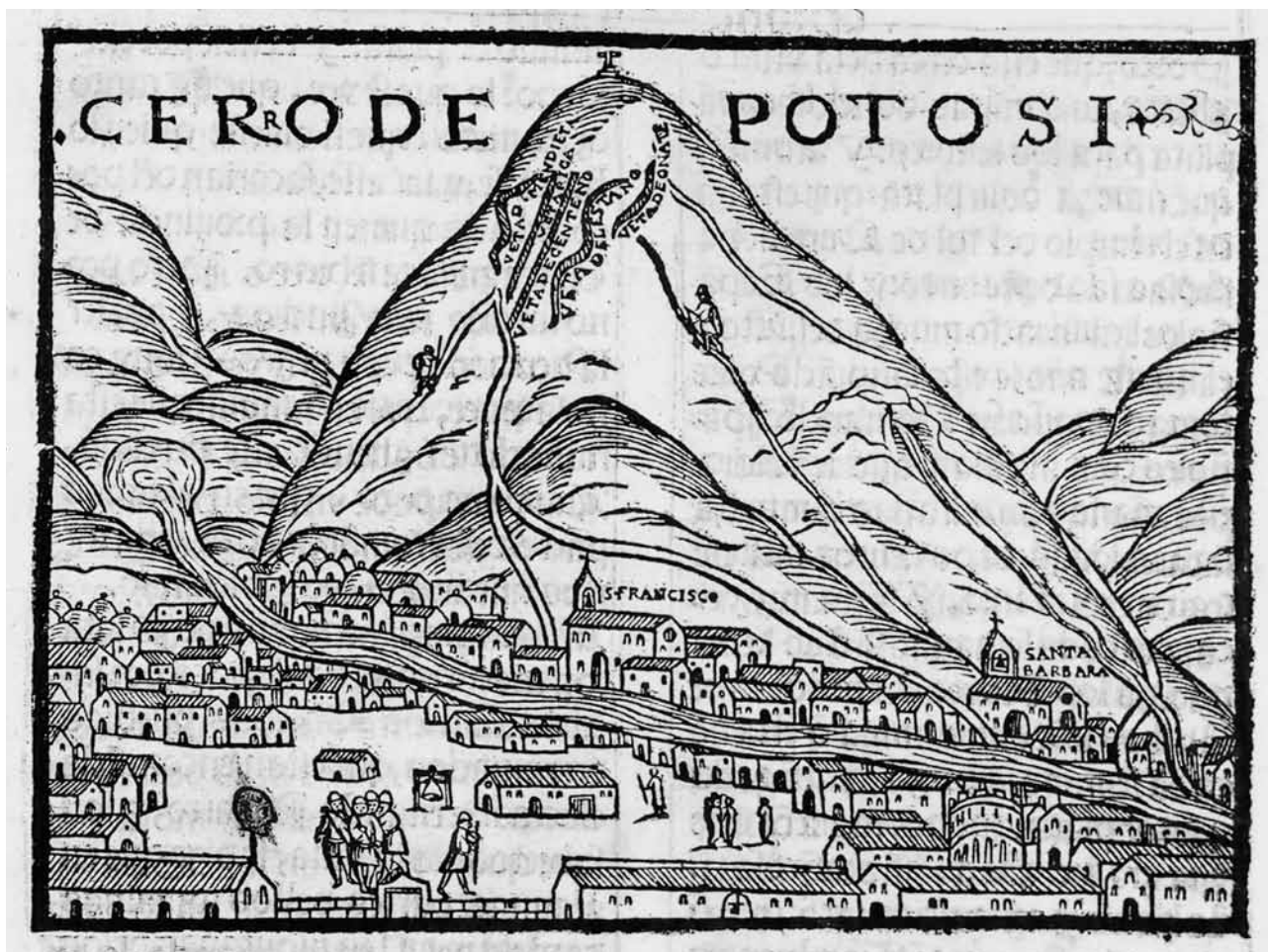
4 maravedis de Felip V. València, 1719. La marca de seca utilitzada en esta ocasió és un rat penat (x 3).

4 maravedís de Felipe V. Valencia. 1719. La marca de ceca utilizada en esta ocasión es un murciélag (x 3).

de la mesura. La massiva encunyació de billó durant estos anys i la inflació subsegüent contribuïren a la fallida de la Taula de Canvis en 1613.

Durant el govern dels Àustria, els diners es treballaren en general amb poca cura, fet que unit a la seua intensa circulació dificulta la identificació precisa d'elements com les llegendes, que normalment excedixen els límits del cospell. Un retrat real molt esquematitzat ocupa l'anvers d'estes monedes, mentre que en el seu revés apareix el tradicional arbre introduït per Jaume I. Era una moneda menuda i poc vistosa que ocupava el valor més baix entre el circulant. En ser els diners monedes de molt baix pes (un poc més d'un gram) i escàs valor, resultaven incòmodes de comptar en pagaments de certa envergadura. Tenim

Mines de Potosí. Els metalls procedents de les mines americanes incidiren de forma determinant en l'evolució de l'economia europea a partir del segle XVI. La disponibilitat de metall va incrementar desmesuradament el volum de les encunyacions castellanes, que gaudiren d'un gran prestigi a l'Europa de l'època.

medida. La masiva acuñación de vellón durante estos años y la inflación subsiguiente contribuyeron a la bancarrota de la *Taula de Canvis* en 1613.

Durante el gobierno de los Austrias, los *diners* se labraron en general con poco esmero, hecho que unido a su intensa circulación dificulta la identificación precisa de elementos como las leyendas, que normalmente exceden los límites del cospell. Un retrato real muy esquematizado ocupa el anverso de estas monedas, mientras en su reverso aparece el tradicional árbol introducido por Jaime I. Era una moneda pequeña y poco vistosa que ocupaba el valor más bajo entre el circulante. Al ser los *diners* monedas de muy bajo peso (algo más de 1 g) y

Minas de Potosí. Los metales procedentes de las minas americanas incidieron de forma determinante en la evolución de la economía europea desde el siglo XVI. La disponibilidad de metal incrementó desmesuradamente el volumen de las acuñaciones castellanas que disfrutaron de un gran prestigio en la Europa de la época.

constància que freqüentment circulaven embolicats en papers que els reunien en quantitats indeterminades i que eren intercanviats al pes. Un paquet d'una lliura de valor podia reunir uns 1.000 diners, amb un pes total aproximat de 100 grams. Les expressions *papers de menuts* o *menuts empaperats* es referixen a esta forma d'agrupar-los en les transaccions.

Com a institució financera destaca durant esta època la Taula de Canvis, que després d'un tancament de més d'un segle reprenia la seua activitat en 1519. La Taula era la caixa municipal instal·lada a la Llotja de València on es realitzaven cobraments i pagaments en metàl·lic, així com giris o transaccions en què no intervenia l'efectiu. Junt amb ella funcionaven bancs privats de menor envergadura i exposats més freqüentment a fallides pels descoberts que, a diferència de la Taula, permetien als seus clients.

Tesoro de Sant Joan (Alacant). Conjunt de 501 monedas encunadas entre els anys 1708 i 1823. Va aparéixer l'any 1963.

Tesoro de San Juan (Alicante). Conjunto de 501 monedas acuñadas entre los años 1708 y 1823. Apareció en el año 1963.

escaso valor, resultaban incómodos de contar en pagos de cierta envergadura. Tenemos constancia de que frecuentemente circulaban envueltos en papeles que los reunían en cantidades indeterminadas y que eran intercambiados al peso. Un paquete de una libra de valor podía reunir unos 1.000 diners, con un peso total aproximado de 100 g. Las expresiones *papers de menuts* o *menuts empaperats* se refieren a esta forma de agruparlos en las transacciones.

Como institución financiera destaca durante esta época la *Taula de Canvis* que tras un cierre de más de un siglo reanudaba su actividad en 1519. La *Taula* era la caja municipal instalada en la Lonja de Valencia donde se realizaban cobranzas y pagos en metálico, así como giris o transacciones en los que no intervenía el efectivo. Junto a ella funcionaban bancos privados de menor envergadura y expuestos más frecuentemente a quiebras por los descubiertos que, a diferencia de la *Taula*, permitían a sus clientes.

Els canvis dels Borbó

Una nova etapa comença amb l'adveniment de la dinastia borbònica després del triomf de Felip V (1707-1746) en la Guerra de Successió. Esta victòria comportà el triomf del centralisme i de l'absolutisme, amb la consegüent unificació política, legislativa i econòmica (fiscal i monetària) de tots els regnes que componien la monarquia hispànica. La unificació fiscal féu desaparèixer els impostos que gravaven l'eixida i l'entrada de productes comercials del Regne de València, i introduí noves càrregues com les alcabales, els cents i els milions o l'encapçalament i l'equivalent.

En el pla monetari el canvi dinàstic significà la imposició del sistema monetari castellà com una conseqüència més del Decret de Nova Planta. No era cap novetat important el fet que s'utilitzaren tres tipus de moneda de metalls diferents, l'escut d'or, el ral de plata i el maravedís de coure. El canvi fonamental residia en el fet que estes monedes tenien pesos i qualitats metàl·liques diferents a les monedes valencianes que ja no tornarien a ser encunyades com a monedes d'un sistema independent. També desapareixeria el tradicional sistema valencià de moneda

Carlos III (1759-1788). Encuny de revers de rals de 4. Seca de Mèxic (FNMT). A partir del segle XVIII, la utilització de maquinàries diverses va permetre que es pogueren fabricar encunys idèntics en la quantitat que exigira l'emissió.

Carlos III (1759-1788). Cuño de reverso de reales de a 4. Ceca de Méjico (FMNT). A partir del siglo XVIII, la utilización de maquinarias diversas permitió que se pudiesen fabricar cuños idénticos en la cantidad que exigiese la emisión.

Los cambios de los Borbones

Una nueva etapa comienza con el advenimiento de la dinastía borbónica tras el triunfo de Felipe V (1707-1746) en la Guerra de Sucesión. Esta victoria supuso el triunfo del centralismo y del absolutismo, con la consiguiente unificación política, legislativa y económica (fiscal y monetaria) de todos los reinos que componían la monarquía hispánica. La unificación fiscal hizo desaparecer los impuestos que gravaban la salida y entrada de productos comerciales del Reino de Valencia, introduciendo nuevas cargas como las alcabalas, cientos y millones o el encabezamiento y el equivalente.

En el plano monetario el cambio dinástico significó la imposición del sistema monetario castellano como una consecuencia más del Decreto de Nueva Planta. No era ninguna novedad importante el hecho de que se utilizan tres tipos de moneda de metales diferentes, el escudo de oro, el real de plata y el maravedí de cobre. El cambio fundamental residía en que estas monedas tenían pesos y calidades metálicas diferentes a las monedas valencianas que ya no volverían a ser acuñadas como monedas de un sistema independiente. También desaparecería el

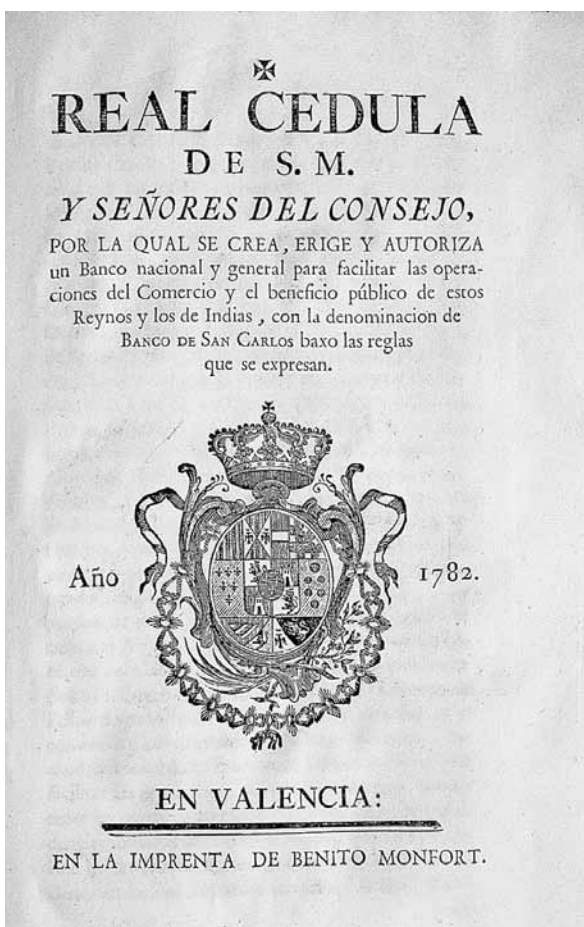
Punxons per al disseny d'un escut (FNMT). Mitjançant la utilització de punxons, els gravadors aconseguiren estalviar un temps considerable en la fabricació dels encunys.

Punzones para el diseño de un escudo (FMNT). Mediante la utilización de punzones, los grabadores lograban ahorrar un tiempo considerable en la fabricación de los cuños.

Val real per valor de 300 pesos. Emissió de 1780. Renovació de 1797. Els vals reials es van emetre des del 1780 i són el precedent immediat del paper moneda a Espanya. El seu valor nominal era molt elevat, però presentaven l'avantatge de generar interessos anuals als seus posseïdors (Calcografía Nacional, Madrid).

Vale real por valor de 300 pesos. Emisión de 1780. Renovación de 1797. Los vales reales fueron emitidos desde 1780 y son el precedente inmediato del papel moneda en España. Su valor nominal era muy elevado, pero presentaban la ventaja de generar intereses anuales a sus poseedores (Calcografía Nacional, Madrid).

Cèdula de 1782 per la qual es crea el Banco Nacional de San Carlos. Més endavant es convertí en l'actual Banco de España.

Cédula de 1782 por la que se crea el Banco Nacional de San Carlos. Más tarde se convertirá en el actual Banco de España.

de compte (lliures, sous i diners), que seria amb el temps substituït pel ral de billó. Esta nova moneda imaginària, utilitzada per a mesurar el valor de les coses, equivalia a 34 maravedisos.

La transició d'un sistema a un altre es produí durant els primers anys del regnat de Felip V. Este monarca encunyà moneda d'or i argent en la seca de València en 1707-1708, adoptant les característiques de la moneda de Castella (pes, llei, valor i tipus). Es tracta doncs de moneda castellana, que únicament es diferencia de la resta de seques per incloure una menudeta V al camp com a símbol del taller de València. Amb el billó es produí una transició en dues etapes. En la primera (1709-1713) s'encunyaren sisenes i tresetes, noves monedes equivalents a sis i tres diners respectivament, que pretenien equiparar-se a

tradicional sistema valenciano de moneda de cuenta (libras, sueldos y diners), que sería con el tiempo sustituido por el real de vellón. Esta nueva moneda imaginaria, utilizada para medir el valor de las cosas, equivalía a 34 maravedís.

La transición de un sistema a otro se produjo durante los primeros años del reinado de Felipe V. Este monarca acuñó moneda de oro y plata en la ceca de Valencia en 1707-1708, adoptando las características de la moneda de Castilla (peso, ley, valor y tipos). Se trata pues de moneda castellana, que únicamente se diferencia del resto de cecas por incluir una pequeña V en el campo como símbolo del taller de Valencia. Con el vellón se produjo una transición en dos eta-

Acció del Banco Nacional de San Carlos, 1782. La creació del Banco Nacional de San Carlos el 1782 va ser un fet transcendent que comportà la corresponent emissió d'accions que, amb un valor de 2.000 rals de billó, van ser subscrietes per diferents localitats valencianes (Arxiu de la Diputació de València).

Acción del Banco Nacional de San Carlos. 1782. La creación del Banco Nacional de San Carlos en 1782 fue un hecho trascendente que llevó aparejada la correspondiente emisión de acciones, que con un valor de 2.000 reales de vellón fueron suscritas por diferentes localidades valencianas (Archivo de la Diputación de Valencia).

8 escuts de Ferran VI. Encunyats a Santiago de Xile, el 1755 (x 2).

8 escudos de Fernando VI. Acufiada en Santiago de Chile, en 1755 (x 2).

8 rals de Carles III. 1775. Potosí (x 2).

8 reales de Carlos III. 1775. Potosí (x 2).

l'antic sistema valencià. Però la necessitat d'adaptar-se també en este metall al sistema castellà féu que es posaren en circulació entre 1718 i 1720 peces d'1, 2 i 4 maravedisos encunyades per la seca de València, en esta ocasió amb una menudeta rata penada com a marca de taller. Amb estes emissions cessava la producció regular de moneda en la seca de la ciutat, que únicament tornaria a funcionar puntualment, per necessitats de la guerra sota Ferran VII qui realitzà emissions de 8, 4 i 2 rals.

Les bases del sistema monetari borbònic són senzilles de comprendre en les seues directrius principals. Per això cal obviar els detalls i prescindir entre altres qüestions dels canvis de valor que experimentaren les monedes d'or i de plata durant els segles XVIII-XIX. Durant este període les seques peninsulars funcionaven simultàniament a les americanes, i emeteren abundant or i argent. Encara que la diversitat de tallers utilitzada pels Borbó és notable, poden destacar-se per la importància de la seua producció les seques de Madrid, Sevilla, Lima, Guatemala, Potosí, Mèxic, Popayán, Santiago i Nuevo Reino.

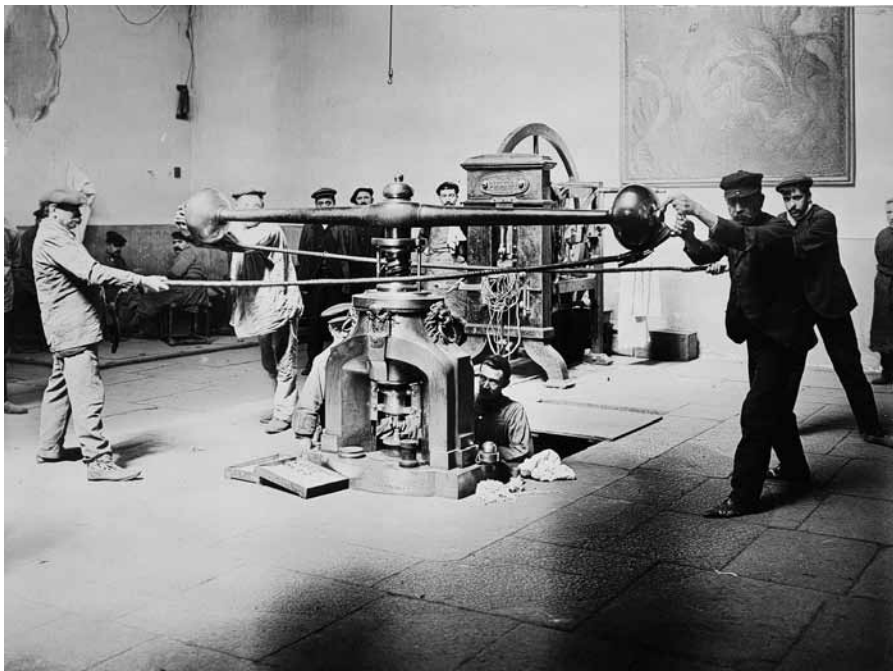
4 rals de Ferran VII. 1810. València. Van ser encunyats per tal de finançar la guerra contra els francesos (x 2,5).

pas. En la primera (1709-1713) se acuñaron seisenas y tresetas, nuevas monedas equivalentes a seis y tres *diners* respectivamente, que pretendían amoldarse al antiguo sistema valenciano. Pero la necesidad de adaptarse también en este metal al sistema castellano hizo que se pusieran en circulación entre 1718 y 1720 piezas de 1, 2 y 4 maravedís acuñadas por la ceca de Valencia, en esta ocasión con un pequeño murciélago como marca de taller. Con estas emisiones cesaba la producción regular de moneda en la ceca de la ciudad, que únicamente volvería a funcionar puntualmente, por necesidades de la guerra bajo Fernando VII quien realizó emisiones de 8, 4 y 2 reales.

Las bases del sistema monetario borbónico son sencillas de comprender en sus directrices principales. Para ello hay que obviar los detalles y prescindir entre otras cuestiones de los cambios de valor que experimentaron las monedas de oro y de plata durante los siglos XVIII-XIX. Durante este período las cecas peninsulares funcionaban simultáneamente a las americanas, emitiendo abundante oro y plata.

4 reales de Fernando VII. 1810. Valencia. Fueron acuñados para financiar la guerra contra los franceses (x 2,5).

Prensa de volant. Segle XX.
Fábrica Nacional de Moneda y Timbre.

Prensa de volante. Siglo XX.
Fábrica Nacional de Moneda y Timbre.

L'or s'encunyava en valors de 8, 4, 2, 1 i $\frac{1}{2}$ escut, els mateixos que els utilitzats per als rals d'argent. Una diferència important és que les monedes de 2, 1 i $\frac{1}{2}$ rals encunyades a la península (argent provincial) eren de talla i llei inferiors a les emissions americanes i a les peces de 8 i 4 rals de la mateixa península (argent

Prensa de volant. Segle XVI.
Museo de Navarra.

Prensa de volante. Siglo XVI.
Museo de Navarra.

Aunque la diversidad de talleres utilizada por los Borbones es notable, pueden destacarse por la importancia de su producción las cecas de Madrid, Sevilla, Lima, Guatemala, Potosí, Méjico, Popayán, Santiago y Nuevo Reino.

El oro se acuñaba en valores de 8, 4, 2, 1 y $\frac{1}{2}$ escudo, los mismos que los utilizados para los reales de plata. Una diferencia importante es que las monedas de 2, 1 y $\frac{1}{2}$ real acuñadas en la península (plata provincial) eran de talla y ley inferiores a las emisiones americanas y a las piezas de 8 y 4 reales de la propia península (plata nacional). Esta dualidad debe ser entendida como una medida derivada del prestigio de la plata española en el mundo durante el siglo XVIII y que pretendía limitar su extracción de la península mediante la peor calidad de algunas de sus piezas. El valor de las monedas se calculaba en reales de vellón (1 real de vellón equivalía a 34 maravedís) y así, a mediados del siglo XVIII, 1 escudo de oro equivalía a 1258 maravedís y un real de plata nacional a 85 maravedís (2 reales y medio de vellón). Los valores de 1, 2,

nacional). Esta dualitat ha de ser entesa com una mesura derivada del prestigi de l'argent espanyol en el món durant el segle XVIII i que pretenia limitar la seua extracció de la península mitjançant la pitjor qualitat d'algunes de les seues peces. El valor de les monedes es calculava en rals de billó (1 ral de billó equivalia a 34 maravedis) i així, a mitjan del segle XVIII, un escut d'or equivalia a 1.258 maravedis i un ral d'argent nacional a 85 maravedis (2 rals i mig de billó). Els valors d'1, 2, 4 i 8 foren els elegits habitualment en les emissions de maravedis de coure, base del sistema i necessaris per a les transaccions quotidianes. Una novetat molt important d'este període és la creació dels vals reals en 1780 sota el regnat de Carles III. Estos vals, que són el precedent immediat del paper moneda, eren emissions estatals d'elevat valor (el major equivalia a 307.200

Prensa de volante. La prensa de volante destaca pel paper que va fer en les emissions dels borbons. La introducció de la virola va ser una millora de la màquina que permeté a Carles III fabricar monedes amb el cantell gravat, mesura que posava fre a fenòmens com ara les falsificacions o la llimada de les peces.

4 y 8 fueron los elegidos habitualmente en las emisiones de maravedis de cobre, base del sistema y necesarios para las transacciones cotidianas.

Una novedad muy importante de este período es la creación de los vales reales en 1780 bajo el reinado de Carlos III. Estos vales, que son el precedente inmediato del papel moneda, eran emisiones estatales de elevado valor (el mayor equivalía a 307.200 maravedis) que generaban intereses anuales a sus poseedores. Dos años más tarde se creó el Banco Nacional de San Carlos, futuro Banco de España, que realizó su primera emisión de billetes en 1783. Éstos tenían menor valor nominal que los vales reales, y a diferencia de los últimos, no producían intereses. El desarrollo del capitalismo valenciano durante el siglo XIX

Prensa de volante. La prensa de volante destaca por el papel que jugó en las emisiones de los borbones. La introducción de la virola fue una mejora de la máquina que permitió a Carlos III fabricar monedas con el canto grabado, medida que ponía freno a fenómenos como las falsificaciones o el limado de las piezas.

maravedis) que generaven interessos anuals als seus poseïdors. Dos anys més tard es creà el Banco Nacional de San Carlos, futur Banco de España, que realitzà la seua primera emissió de bitllets en 1783. Estos tenien menor valor nominal que els vals reals i, a diferència dels últims, no produïen interessos. El desenvolupament del capitalisme valencià durant el segle XIX té un clar reflex en la creació de les societats bancàries i de préstec, com la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat en 1842 i la Societat Valenciana de Foment en 1846.

El sistema monetari borbònic sofrí transformacions importants al llarg del segle XIX. Durant el període de la invasió napoleònica (1808-1814), Josep Bonaparte ordenà que les monedes d'or i argent indicaren el seu valor en rals de billó, mesura unificadora que pretenia facilitar el seu ús. Encara que algunes emissions continuaren utilitzant l'antic sistema, Ferran VII i Isabel II se serviren també d'esta nova forma. El Trienni Constitucional (1820-1823) aportà com a novetat fonamental l'aparició en les monedes de llegendes en castellà.

El regnat d'Isabel II (1833-1868) comportà el final definitiu de l'absolutisme i

20 rals d'Isabel II. 1858 (x 2).

20 reales de Isabel II. 1858 (x 2).

tiene un claro reflejo en la creación de las sociedades bancarias y de préstamo, como la Caja de Ahorros y Monte de Piedad en 1842 y la Sociedad Valenciana de Fomento en 1846.

El sistema monetario borbónico sufrió transformaciones importantes a lo largo del siglo XIX. Durante el período de la invasión napoleónica (1808-1814), José Bonaparte ordenó que las monedas de oro y plata indicasen su valor en reales de vellón, medida unificadora que pretendía facilitar su uso. Aunque algunas emisiones continuaron utilizando el antiguo sistema, Fernando VII e Isabel II se sirvieron también de esta nueva forma. El Trienio Constitucional (1820-1823) aportó como novedad fundamental la aparición en las monedas de leyendas en castellano.

El reinado de Isabel II (1833-1868) supuso el final definitivo del absolutismo y de la propiedad feudal, estableciéndose el Estado liberal y la propiedad privada, así como las bases del capitalismo. La modernización tuvo repercusiones inmediatas en el sistema monetario, que fue modificado mediante las reformas de 1848 y 1864. La finalidad de la primera de ellas era el establecimiento de un sistema decimal, y para ello desaparecía el maravedí, que era sustituido por las

de la propietat feudal, y s'establí l'estat liberal i la propietat privada, així com les bases del capitalisme. La modernització tingué repercussions immediates en el sistema monetari, que fou modificat mitjançant les reformes de 1848 i 1864. La finalitat de la primera d'elles era l'establiment d'un sistema decimal, i per a això desapareixia el maravedís, que era substituït per les desenes de ral (un ral estava format per 10 desenes). La segona reforma fou més profunda en crear l'escut d'argent com a nova unitat (en substitució del ral), que es dividia al seu torn en 100 parts (cèntims), i s'establí les correspondències oportunes amb les anteriors denominacions per a agilitar la seua posada en vigor.

L'etapa borbònica havia conegut l'ús de les expressions duro i pesseta, que identificaven els rals de 8 i els rals de 2 provincials, respectivament, així com els seus equivalents posteriors. Els canvis iniciats per Isabel II desembocarien en 1868 en la reforma del sistema monetari nacional que adoptaria la pesseta com a unitat. Començava així una nova etapa que solucionava definitivament les dificultats derivades dels complicats sistemes monetaris utilitzats durant les centúries precedents.

Caixa amb balança i peses. J. Planes. Segle XVIII.

Caja con balanza y pesas. J. Planes. Siglo XVIII.

décimas de real (un real estaba formado por 10 décimas). La segunda reforma fue más profunda al crear el escudo de plata como nueva unidad (en sustitución del real) que se dividía a su vez en 100 partes (céntimos), estableciéndose las correspondencias oportunas con las anteriores denominaciones para agilizar su puesta en vigor.

La etapa borbónica había conocido el uso de las expresiones duro y peseta, que identificaban a los reales de a 8 y a los reales de a 2 provinciales respectivamente, así como a sus equivalentes posteriores. Los cambios iniciados por Isabel II, desembocarían en 1868 en la reforma del sistema monetario nacional que adoptaría la peseta como unidad. Comenzaba así una nueva etapa que solucionaba definitivamente las dificultades derivadas de los complicados sistemas monetarios utilizados durante las centurias precedentes.

L'economia valenciana en època moderna

R. Franch Benavent

40 cèntims d'escut d'Isabel II.
Madrid, 1866. Les reformes d'Isabel II adoptaren el sistema decimal per als valors monetaris (x 2).

40 céntimos de escudo de Isabel II.
Madrid, 1866. Las reformas de Isabel II adoptaron el sistema decimal para los valores monetarios (x 2).

Durant l'Edat Moderna, l'economia valenciana seguia sent fonamentalment agrícola. No obstant això, este sector experimentà un procés gradual d'intensificació i diversificació de la producció, la qual cosa afavorí la seua creixent orientació comercial. Encara que esta evolució ja es percep clarament en el segle XVI, és en el XVII quan es produïxen els canvis més importants (sobretot pel que fa a la diversificació de cultius), que assenten les bases de l'enorme dinamisme que caracteritzà l'agricultura dihuitesca. Progressivament, el blat va anar cedint terreny a altres produccions, o bé s'inserí, a les zones

La economía valenciana en época moderna

R. Franch Benavent

Durante la Edad Moderna, la economía valenciana seguía siendo fundamentalmente agrícola. No obstante, este sector experimentó un paulatino proceso de intensificación y diversificación de la producción, lo que favoreció su creciente orientación comercial. Aunque esta evolución ya se aprecia claramente en el siglo XVI, es en el XVII cuando se producen los cambios más importantes (sobre todo en lo que respecta a la diversificación de cultivos), sentando las bases del enorme dinamismo que caracterizó a la agricultura dieciochesca. Progresivamente, el trigo fue cediendo terreno a otras producciones, o bien se insertó, en las zonas más fér-

més fèrtils, en cicles de rotació complexos que incloïen altres cereals, com la dacsca americana, els llegums, el cànem, les hortalisses, etc. La canya de sucre, que s'havia difós prou a la comarca de la Safor, desaparegué completament en el segle XVII, i ocupà una superfície superior a les 200.000 fanecades que produïen prop de 300.000 cafissos (de 201,04 litres), que es comercialitzaven pel port de Cullera cap a altres zones del litoral espanyol. A les zones de secà, la vinya fou el cultiu que més es difongué, a partir d'ella s'elaborava vi, aiguardent i panses que s'exportaven al nord d'Europa no sols pels ports de València i Alacant, sinó també per les restants localitats marítimes més importants (Vinaròs, Benicarló, Sagunt, Dénia, Xàbia i Altea, sobretot). Una cosa semblant ocorria amb les garrofes,

tiles, en ciclos de rotación complejos que incluían otros cereales, como el maíz americano, las legumbres, el cáñamo, las hortalizas, etc. La caña de azúcar, que se había difundido bastante en la comarca de la Safor, desapareció completamente en el siglo XVII, ocupando una superficie superior a las 200.000 hanegadas que producían en tono a los 300.000 cahices (de 201,04 litros), que se comercializaban por el puerto de Cullera hacia otras zonas del litoral español. En las zonas de secano, la vid fue el cultivo que más se difundió, elaborándose a partir de ella vino, aguardiente y pasas que se exportaban al norte de Europa no sólo por los puertos de Valencia y Alicante, sino también por las restantes localidades marítimas más importantes (Vinaròs, Benicarló, Sagunt, Dénia, Xàbia y Altea, sobre todo). Algo parecido ocurría con las algarro-

que derivaven de l'intens procés de rompuda que es dugué a cap en el segle XVIII. Finalment, les ametles es produïen majoritàriament en les terres meridionals, canalitzant-se la seua exportació pels ports del litoral alacantí.

Encara que tenia un pes molt menor sobre l'activitat econòmica, la indústria també experimentà un creixe-

ment considerable durant l'Edat Moderna, i culminà la seua expansió en el segle XVIII. Este últim és el període de més esplendor de la manufactura sedera, que s'ubicava en diverses localitats de l'interior, entre les quals destacava Alcoi, on arribà a experimentar un procés de mecanització. En la dita ciutat es desenvolupà també la indústria paperera. Finalment, la

Bitlet per al transport d'una persona en diligència, des de València a Barcelona. 1862. Compañía Diligencias del Ebro. El preu fou de 600 rals.

Administraciones.

VALENCIA,
Fonda del Gid, plaza del Arzobispo.

CASTELLON,
Fonda del Leon.

VINAROSZ,
frente la Fonda de los Tros Reyes.

TORTOSA,
Fonda del Ebro.

DILIGENCIAS DEL EBRO.

Administraciones.

BARCELONA,
Rambla, Fonda de Oriente.

VILLAFRANCA,
Administracion de Correos.

TARRAGONA,
Fonda de Europa y Cuatro Naciones.

REUS,
Fonda del Hospital.

Administracion de Valencia a 28 de Agosto de 1862

D. Manuel Giner ha satisfecho los 600 Rs. un por el asiento n° 123 de Bent que ha tomado para ir desde Valencia a Bent en el carruaje que saldrá de ésta el 28 de 1 mesimo a las 12 de la tarde en punto.

EQUIPAJE.

Baules.	una
Maletas.	una
Sacos de noche.	una
Sombrereras.	una
Cajas.	
Bultos.	

ADVERTENCIA.

El equipaje con el nombre y marca del interesado se presentará en la Administracion dos horas antes de la señalada para la salida; despues no se admite.

Tiene de exceso de peso @ lib.
por el que ha satisfecho Rs. un.

El encargado de despacho de Billetes,

bas, que derivaban del intenso proceso de roturación que se llevó a cabo en el siglo XVIII. Finalmente, las almendras se producian mayoritariamente en las tierras meridionales, canalizándose su exportación por los puertos del litoral alicantino.

Aunque tenía un peso mucho menor sobre la actividad económica, la industria también experimentó un considerable crecimiento durante la

Edad Moderna, culminando su expansión en el siglo XVIII. Este último es el período de mayor esplendor de la manufactura sedera, que se ubicaba en diversas localidades del interior, entre las que destacaba Alcoi, donde llegó a experimentar un proceso de mecanización. En dicha ciudad se desarrolló también la industria papelera. Finalmente, la creación de la manufactura de Alcora por el

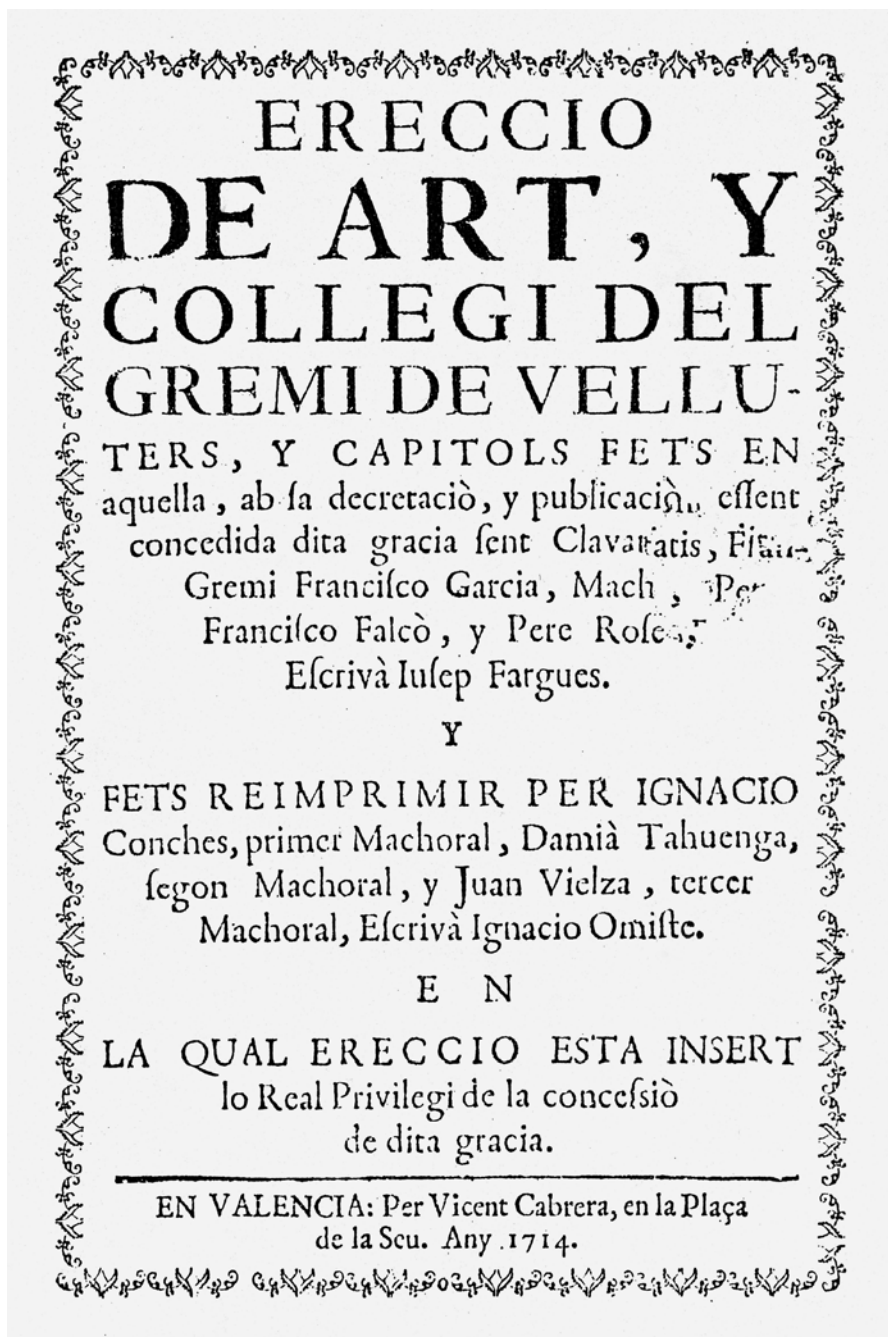
Billete para el transporte de una persona en diligencia, desde Valencia a Barcelona. 1862. Compañía Diligencias del Ebro. El precio fue de 600 reales.

creació de la manufactura de l'Alcora pel comte d'Aranda estimulà la difusió de la indústria ceràmica pel sud de Castelló; hi havia també altres

centres productors que elaboraven articles de menor qualitat als voltants de València, entre els quals destacava Manises.

Portada de l'edició de 1714 del privilegi concedit el 1686 per Carles II al gremi de velluters de la ciutat de València, en el qual s'autoritza la seua conversió en «Colegio del Arte Mayor de la Seda». El segle XVIII va ser l'època de major esplendor de la sederia valenciana.

Portada de la edició de 1714 del privilegio concedido en 1686 por Carlos II al gremio de "Velluters" de la ciudad de Valencia, en el que se autorizaba su conversión en Colegio d'Art Mayor de la Seda. El siglo XVIII fue la época de mayor esplendor de la sedería valenciana.

conde de Aranda estimuló la difusión de la industria cerámica por el sur de Castellón, existiendo también otros centros productores que elaboraban

artículos de menor calidad en los alrededores de Valencia, entre los que destacaba Manises.

La documentació sobre la seca de València

J. Alonso

Els regents de la seca estaven obligats, com tots els funcionaris que manejaven i administraven els diners

i les rendes de la Corona, a retre comptes davant del mestre racional. Este oficial, a qui corresponia exercir el control financer del patrimoni real, arxivava la documentació que intervenia i, per això, els comptes de la seca es troben en l'actualitat a l'Arxiu del Regne de València, on es conser-

Caixa de cabals de ferro.
Segle XVII (Museu de Belles
Arts de València).

Caja de caudales de hierro.
Siglo XVII (Museo de Bellas
Artes de Valencia).

La documentación sobre la ceca de Valencia

J. Alonso

Los regentes de la ceca estaban obligados, como todos los funcionarios que manejaban y administraban el

dinero y las rentas de la Corona, a rendir cuentas ante el maestro racional. Este oficial, a quien correspondía ejercer el control financiero del Patrimonio Real, archivaba la documentación que intervenía y, por ello, las cuentas de la Ceca se encuentran en la actualidad en el Archivo del Reino de Valencia, donde se conser-

✠
PRAGMATICA
SANCION
DE S. M.

EN FUERZA DE LEY,

POR LA QUAL SE MANDA EXTINGUIR
la actual Moneda de Plata, y Oro de todas clases, y
que se selle à expensas de el Real Erario otra de
mayor perfeccion, con las declaraciones
que contiene.

Año

1772.

EN MADRID:

EN LA IMPRENTA DE PEDRO MARIN.

ven els arxius de les antigues institucions de govern del poble valencià. Des de 1374, cinc anys després que Pere II instal·lara a València la Casa Reial de la Moneda, i fins a l'abolició del règim foral valencià en 1707, els llibres de comptes de la seca arpleguen la gestió dels diferents mestres que se succeïren en el càrrec i la seua posterior supervisió per part del personal del mestre racional, però al mateix temps reflectixen l'activitat diària dels moneders, els guardes de l'or, els fonedors, els entalladors, els mestres de la balança i tota la resta d'oficials. En ells, es pot seguir amb detall el procés d'encunyació des de la compra dels metalls fins a l'entrega de les monedes, a més d'altres operacions com les comprovacions de pes i talla efectuades per a garantir la seua llei. D'esta manera, és possible

conèixer la quantitat i el cost de la moneda emesa en un període concret, així com el nom de les persones que intervingueren en la seua fabricació. Altres fons de l'Arxiu del Regne també oferixen notícies d'interès. És el cas dels processos incoats davant dels alcaldes de la seca que es conserven en la secció Batlia. Estos magistrats eren competents en les causes civils i criminals on es veïen implicats els obrers i els oficials d'esta institució, en deixar exempts els seus col·legiats dels tribunals ordinaris de justícia i dependre exclusivament de la jurisdicció del batle general de València. Finalment, cal mencionar els privilegis, les ordenances, els edictes i altres tipologies documentals que per la seua naturalesa formen part dels registres de la Cancelleria.

van los archivos de las antiguas instituciones de gobierno del pueblo valenciano.

Desde 1374, cinco años después de que Pere II instalara en Valencia la Casa Real de la Moneda, y hasta la abolición del régimen foral valenciano en 1707, los libros de cuentas de la Ceca recogen la gestión de los diferentes maestros que se sucedieron en el cargo y su posterior supervisión por parte del personal del maestro racional, pero al mismo tiempo reflejan la actividad diaria de los monederos, guardas del oro, fundidores, entalladores, maestros de la balanza y demás oficiales. En ellos, se puede seguir con detalle el proceso de acuñación desde la compra de los metales hasta la entrega de las monedas, además de otras operaciones como las comprobaciones de peso y talla efectuadas para garantizar su ley. De

esta manera, es posible conocer la cantidad y el coste de la moneda emitida en un período concreto, así como el nombre de las personas que intervinieron en su fabricación.

Otros fondos del Archivo del Reino también ofrecen noticias de interés. Es el caso de los procesos incoados ante los alcaldes de la Ceca que se conservan en la sección Bailía. Estos magistrados eran competentes en las causas civiles y criminales donde se veían implicados los obreros y oficiales de esta institución, al dejar exentos sus colegiados de los tribunales ordinaris de justicia y depender exclusivamente de la jurisdicción del baile general de Valencia. Finalmente, hay que mencionar los privilegios, las ordenanzas, los edictos y otras tipologías documentales que por su naturaleza forman parte de los registros de cancillería.

6

**De pessetes
a targetes**

**De pesetas
a tarjetas**

Pàgina anterior:

Certificat d'argent del Banc d'Espanya. Valor 5 pesetes. Emissió de 1935.

Certificado de plata del Banco de España. Valor 5 pesetas. Emisión de 1935.

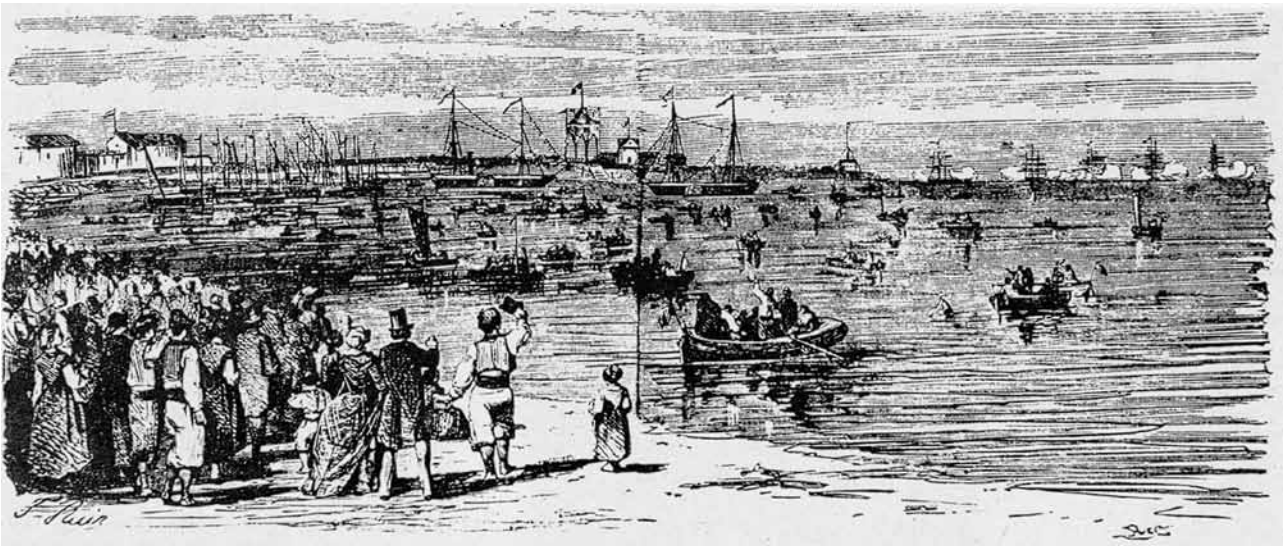
De pesettes a targetes

M. Gomis Justo

D'or i argent

Amb la sublevació d'una part de l'exèrcit espanyol el 18 de setembre de 1868 i el desembarcament del general Prim al Grau de València, assistim al triomf de la revolució coneguda amb el nom de la Gloriosa. En ella convergiren factors no sols polítics, amb l'ànim d'un canvi del poder monàrquic, sinó també econòmics i sobretot socials. La crítica situació econòmica viscuda tant a la ciutat com al camp, sobretot durant els últims anys del regnat d'Isabel II, es materialitzà en una important crisi de la banca, en el tancament d'empreses, en pèrdues de llocs de treball... Esta situació donà lloc a unes solucions per part del govern monàrquic, clarament impopulars, que no feren més que augmentar el malestar social. Amb el triomf de la sublevació, el general Serrano s'encarregà de la constitució d'un govern provisional.

Gravat de l'arribada del general Prim a València. El desembarcament del general Prim al port de València el 2 de setembre de 1868 significà la culminació de la revolució, coneguda pel nom de La Gloriosa. Este fet significà la caiguda de la monarquia, la marxa d'Isabel II d'Espanya i l'establiment del nou Govern Provisional.

De pesetas a tarjetas

M. Gomis Justo

De oro y plata

Con la sublevación de una parte del ejército español el 18 de septiembre de 1868 y el desembarco del general Prim en el Grao de Valencia, asistimos al triunfo de la revolución conocida con el nombre de la "Gloriosa". En ella convergieron factores no sólo políticos, con el ánimo de un cambio del poder monárquico, sino también económicos y sobre todo sociales. La crítica situación económica vivida tanto en la ciudad como en el campo, sobre todo durante los últimos años del reinado de Isabel II, se materializó en una importante crisis de la banca, en el cierre de empresas, en pérdidas de puestos de trabajo... Esta situación dio lugar a unas soluciones por parte del gobierno monárquico, claramente impopulares, que no hicieron más que aumentar el malestar social.

Grabado de la llegada del General Prim a Valencia El desembarco del General Prim en el puerto de Valencia el 2 de septiembre de 1868, significó la culminación de la revolución conocida por el nombre de la "Gloriosa". Este hecho significó la caída de la monarquía, la marcha de Isabel II de España y el establecimiento del nuevo Gobierno Provisional.

En este ordre de coses, el 19 d'octubre del mateix any el ministre d'Hisenda del nou govern provisional, el senyor Laureano Figuerola, decreta la creació d'un nou sistema monetari en el qual s'establix la pesseta, moneda efectiva equivalent a 100 cèntims, com a unitat monetària nacional. Este nou sistema monetari es basava en els acords establits pel conveni internacional de la Unió Monetària Llatina. Esta unió monetària, constituïda a París el 23 de desembre de 1865 per França, Bèlgica, Itàlia i Suïssa, unificava el pes, la llei, el mòdul i el curs de les seues encunyacions d'or i argent. Amb això s'aconseguia mantindre el sistema bimetal·lic (or i argent) davant del patró or que utilitzaven altres països. D'esta manera cada país integrant hauria de mantindre el sistema de doble patró amb una relació fixa entre ambdós metalls, i no es deixà circular monedes amb llei inferior a l'establida. Així, cada país mantenia la seua pròpia moneda, els seus tipus monetals, les seues llegendes, però quedava unificat el pes, la llei i el mòdul. En realitat, la Unió fou estimulada per França que assegurava així el seu sistema monetari decimal iniciat ja anys abans, durant el govern revolucionari de la Convenció, i imposat més tard per Napoleó en el seu

Peça de 5 pessetes del Govern Provisional, encunyada a Madrid, 1870. El sistema monetari nou, basat en la Unió Monetària Llatina, establí l'encunyació de monedes d'or, argent i coure. Mentre que d'or només s'encunyà el valor de 100 pessetes, en canvi d'argent s'emeteren els valors de 5, 2 i 1 pesseta, a més de 50 i 20 cèntims. En coure es bateren peces de 10, 5, 2 i 1 cèntim (x 2).

Pieza de 5 pesetas del Gobierno Provisional, acuñada en Madrid. 1870. El nuevo sistema monetario, basado en el de la Unión Monetaria Latina, estableció la acuñación de monedas en oro, plata y cobre. De oro sólo se acuñó el valor de 100 pesetas, mientras que de plata se emitieron los valores de 5, 2, 1 pesetas, además de 50 y 20 céntimos. En cobre se batieron piezas de 10, 5, 2 y 1 céntimo (x 2).

Con el triunfo de la sublevación, el general Serrano se encargó de la constitución de un Gobierno Provisional.

En este orden de cosas, el 19 de octubre del mismo año el ministro de Hacienda del nuevo Gobierno Provisional, D. Laureano Figuerola decreta la creación de un nuevo sistema monetario en el que se establece a la PESETA, moneda efectiva equivalente a 100 céntimos, como unidad monetaria nacional. Este nuevo sistema monetario se basaba en los acuerdos establecidos por el convenio internacional de la Unión Monetaria Latina. Esta unión monetaria constituida en París el 23 de diciembre de 1865 por Francia, Bélgica, Italia y Suiza unificaba el peso, la ley, el módulo y el curso de sus acuñaciones de oro y plata. Con ello se conseguía mantener el sistema bimetalico (oro y plata) frente al patrón oro que utilizaban otros países. De esta manera cada país integrante debería mantener el sistema de doble patrón con una relación fija entre ambos metales, no dejando circular monedas con ley inferior a la establecida. Así, cada país mantenía su propia moneda, sus tipos monetales, sus leyendas pero quedaba unificado el peso, la ley y el módulo. En realidad, la Unión fue estimulada por Francia quien

propi país i als territoris conquistats. Els països integrants acordaren emetre les espècies monetàries següents:

En or: 100 francs amb pes 32,258 grams. Amb una llei de 900 mil·lèsimes i un mòdul de 35 mil·límetres. Per als divisors peces de 50, 20, 10 i 5 francs, este últim d'1,612 g.

En argent: 5 francs amb pes de 25 grams. Una llei de 900 mil·lèsimes. Amb divisors de 2, 1, 1/2, 1/5, tots ells amb llei de 835 mil·lèsimes.

Tot i que esta unió estava oberta a qualsevol país, només s'afegí Grècia. No obstant això, altres estats adoptaren este sistema sense adherir-se a la Unió. Este fou el cas d'Espanya, Sèrbia, els Estats Pontificis, Romania, etc. Amb l'adopció del nou sistema monetari el nou govern espanyol buscava tres objectius bàsics. En primer lloc evitar amb això l'eixida especulativa de l'argent del país, en segon lloc gaudir dels avantatges econòmics que poguera comportar este acord internacional, i en tercer lloc l'obertura a l'exterior d'Espanya, per esborrar així el passat monàrquic d'Espanya. Per a això el govern portà a terme dues mesures efectives, la reencunyació, utilitzant com a suport la nova moneda, l'antiga, i la utilització de dissenys nous. Per a la tria dels nous tipus monetals el govern encarregà a la Reial Acadèmia de la Història un informe sobre els tipus més adequats a les noves encunyacions, remarcant, això sí, la idea d'esborrar qual-sevol emblema de caràcter patrimonial i buscar la imatge de la sobirania de la nació mateixa: la figura de la pàtria i l'escut d'armes de la nació.

Així, es decretà l'encunyació en moneda d'or de peces de 100, 50, 20, 10 i 5 pessetes de les quals finalment, durant el govern provisional només s'emeté

Moneda de 2 pessetes d'Alfons XII. 1879 (x 2).

Moneda de 2 pesetas de Alfonso XII. 1879 (x 2)

aseguraba así, su sistema monetario decimal iniciado ya años antes, durante el Gobierno revolucionario de la Convención, e impuesto más tarde por Napoleón en su propio país y en los territorios conquistados. Los países integrantes acordaron emitir las siguientes especies monetarias:

En oro: 100 francos con peso 32,258 g. Con una ley de 900 milésimas y un módulo de 35 milímetros. Para los divisores piezas de 50, 20, 10 y 5 francos, este último de 1,612 g.

En plata: 5 francos con peso de 25 g. Una ley de 900 milésimas. Con divisores de 2, 1, 1/2, 1/5, todos ellos con ley de 835 milésimas.

Aunque esta unión estaba abierta a cualquier país, sólo se añadió Grecia. Sin embargo, otros estados adoptaron este sistema sin adherirse a la Unión. Este fue el caso de España, Serbia, los Estados Pontificios, Rumania, ... Con la adopción del nuevo sistema monetario el nuevo gobierno español buscaba tres objetivos básicos. En primer lugar evitar con ello la salida especulativa de la plata del país, en segundo lugar disfrutar de las ventajas económicas que pudiera acarrear este acuerdo internacional, y en tercer lugar la apertura al exterior de España, borrando con ello el pasado monárquico de España. Para ello el gobierno llevó a término dos medidas efectivas, la reafluación, utilizando como soporte de la nueva moneda, la antigua, y el empleo de nuevos diseños. Para la elección de los nuevos tipos monetales el gobierno encargó a la Real Academia de la Historia un informe sobre los tipos más adecuados a las nuevas acuñaciones, remarcando, eso sí, la idea de borrar cualquier emblema de carácter patrimonial y buscar la imagen de la soberanía de la nación misma: la figura de la patria y el escudo de armas de la nación.

Caixa enregistradora National Cash Register, principi del segle XX (Torres Gastón).

Caja registradora National Cash Register, principios del siglo XX (Torres Gastón).

el valor més alt. D'argent s'encunyaren peces de 5 pessetes, 2 pessetes, 1 pesseta, 50 cèntims i 20 cèntims. Mentre que de bronze només es feren peces de 10, 5, 2 i 1 cèntim.

Este sistema monetari estigué vigent fins a la Segona República (1933); no obstant això, fins a eixe moment, durant els successius canvis de govern produïts, anaren incorporant-se algunes novetats tant en el disseny de la moneda com en l'encunyació de valors nous. Així, pel que respecta al disseny, en les noves monedes tornaren a aparèixer les inicials del responsable del gravat, dels responsables de la precisió del pes i de l'encarregat de supervisar la llei. Durant el regnat d'Amadeu I, les inicials de l'empresa privada Oeschger, Mesdach & Cia., que obtingué la contracta d'encunyació de bronze mitjançant el Decret de 7 de març de 1870, aparegueren com a marca, OM, al revés de les monedes. De la mateixa manera, encara que amb la reforma s'incorporà l'aparició al camp de la

Bitllet de 250 pessetes emés en 1878. El paper moneda emés pel nou sistema monetari no incorporà la denominació en pessetes fins a 1874. En esta mateixa data el Banco de España quedà com a únic emissor de paper moneda, i creà sucursals per tot el país. Els bitllets domiciliats en estes presentaren estampats en ambdues cares el nom de la sucursal.

Billete de 250 pesetas emitido en 1878. El papel moneda emitido bajo el nuevo sistema monetario no incorporó la denominación en pesetas hasta 1874. En esta misma fecha el Banco de España quedó como único emisor de papel moneda, creando sucursales por todo el país. Los billetes domiciliados en éstas presentaron estampados en ambas caras el nombre de la sucursal.

Así se decretó la acuñación en moneda de oro de piezas de 100, 50, 20, 10 y 5 pesetas de las cuales finalmente, durante el Gobierno Provisional sólo se emitió el valor más alto. De plata se acuñaron piezas de 5 pesetas, 2 pesetas, 1 peseta, 50 céntimos y 20 céntimos. Mientras que de bronce sólo se realizaron piezas de 10, 5, 2 y 1 céntimo.

Este sistema monetario estuvo vigente hasta la Segunda República (1933), sin embargo, hasta ese momento, durante los sucesivos cambios de gobierno producidos, se fueron incorporando algunas novedades tanto en el diseño de la moneda como en la acuñación de nuevos valores. Así, en lo que respecta al diseño, en las nuevas monedas volvieron a aparecer las iniciales del grabador, de los responsables de la precisión del peso y del encargado de supervisar la ley. Durante el reinado de Amadeo I, aparecieron como marca, OM, en el reverso de las monedas, las iniciales de la empresa privada Oeschger, Mesdach & cia, que obtuvo la contrata de acuñación de bronce mediante el decreto de 7 de marzo

moneda de dues dates, la de l'acceptació del model i la d'encunyació, no fou fins a la Primera República quan estes aparegueren sobre les monedes.

Pel que fa al paper moneda, este no presentà la nova denominació de la unitat monetària nacional fins al Govern del Poder Executiu (1874), amb data d'emissió 1 de juliol de 1874. Ara, la nova denominació deixarà de presentar la frase "El Banco de España pagará al portador en efectivo..." per a passar a exposar "El Banco de España pagará al portador...". Per les mateixes dates, el ministre d'Hisenda, J. Echegaray, concedí a més al Banco de España el privilegi d'emissió de paper moneda, fet que acabà la circulació provincial.

Fou a partir d'aleshores quan el Banco de España establí sucursals a les ciutats més importants, algunes de les quals nasqueren de la integració dels antics bancs emissors amb el Banco de España, mentre que altres ho foren de nova planta. Els bitllets domiciliats en sucursals portaren un segell ovalat amb el nom de la sucursal a l'anvers, mentre que, al revés, este apareixia emmarcat per un segell rectangular. La Comunitat Valenciana comptà amb la sucursal de València i la d'Alacant a les quals s'afegiren la sucursal d'Alcoi i la de Castelló.

Amb la restauració borbònica, a final de 1874, s'inicià una nova etapa denominada Restauració. Amb ella s'establí un règim liberal constitucional que es mantingué fins a 1923, caracteritzat políticament per la successió de dos partits polítics: liberals i conservadors. En el pla econòmic Espanya abandonà el sistema bimetàl·lic (or i argent), i començà una nova etapa en els mitjans de pagament, caracteritzada per l'aparició de la moneda fiduciària, sistema que anà consolidant-se a través dels anys.

Moneda de 25 cèntims, d'Alfons XIII, encunyada a Madrid, 1925 (x 1,5).

Moneda de 25 céntimos, de Alfonso XIII, acuñada en Madrid. 1925 (x 1,5).

de 1870. De la misma manera, aunque con la reforma se incorporó la aparición en el campo de la moneda de dos fechas, la de la aceptación del modelo y la de acuñación, no fue hasta la Primera República cuando éstas aparecieron sobre las monedas.

Por lo que respecta al papel moneda, este no presentó la nueva denominación de la unidad monetaria nacional hasta el gobierno del Poder Ejecutivo (1874), con fecha de emisión 1 de julio de 1874. Ahora, la nueva denominación dejará de presentar la frase "El Banco de España pagará al portador en efectivo..." para pasar a exponer "El Banco de España pagará al portador...". Por las mismas fechas, el ministro de Hacienda, D. J. Echegaray concedió además al Banco de España el privilegio de emisión de papel moneda, hecho que acabó con la circulación provincial.

Fue a partir de entonces cuando el Banco de España estableció sucursales en las ciudades más importantes, algunas de las cuales nacieron de la integración de los antiguos bancos emisores con el Banco de España, mientras que otras lo fueron de nueva planta. Los billetes domiciliados en sucursales llevaron un sello ovalado con el nombre de la sucursal en el anverso mientras que en el reverso, éste aparecía enmarcado por un sello rectangular. La Comunidad Valenciana contó con la sucursal de Valencia y la de Alicante a las que se añadieron las de Alcoi y Castellón.

Con la restauración borbónica a fines de 1874, se inició una nueva etapa denominada Restauración. Con ella se estableció un régimen liberal constitucional que se mantuvo hasta 1923, caracterizado políticamente por la sucesión de dos partidos políticos: liberales y conservadores. En el plano económico España

Durant este període assistim a l'encunyació de moneda d'or de valor 25 pessetes i a la restauració dels tipus monetals que anteriorment havien sigut substituïts: l'escut dels Borbó i la corona; i com a conseqüència lògica de la situació política, a la centralització de la producció monetària a la Casa de la Moneda de Madrid, tancant-se definitivament la fàbrica de Barcelona en 1881.

Paral·lelament a la centralització de la producció monetària, es produí una reactivació del sistema bancari. A València es crearen una sèrie d'entitats bancàries que nasqueren responnent a les necessitats de la primera activitat econòmica

d'aquell moment, el cultiu i la comercialització de la taronja. La Caixa d'Estalvis de València fou fundada en 1878, i es denominà aleshores Caixa d'Estalvis i Monte de Pietat de València. Una de les seues principals activitats fou la concessió de préstecs sobre joies, roba i propietats, així com la venda d'obligacions ferroviàries, com la societat del ferrocarril Almansa-València-Tarragona; accions i obligacions de la Societat Valenciana de Tramvies, obligacions del Port de València, etc. Uns anys més tard, en 1884, es creà la Caixa d'Estalvis

abandonó el sistema bimetálico (oro y plata), y comenzó una nueva etapa en los medios de pago, caracterizada por la aparición de la moneda fiduciaria, sistema que se fue consolidando a través de los años.

Durante este período asistimos a la acuñación de moneda de oro de valor 25 pesetas y a la restauración de los tipos monetales que anteriormente habían sido sustituidos: el escudo de los borbones y la corona; y como consecuencia lógica de la situación política, a la centralización de la producción monetaria en la Casa de la Moneda de Madrid, cerrándose definitivamente la fábrica de Barcelona en 1881.

Paralelamente a la centralización de la producción monetaria, se produjo una reactivación del sistema bancario. En Valencia se crearon una serie de entidades bancarias que nacieron respondiendo a las necesidades de la primera actividad económica de aquel momento, el cultivo y la comercialización de la naranja. La Caja de Ahorros de Valencia fue fundada en 1878, denominándose entonces Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia. Una de sus principales actividades fue la concesión de préstamos sobre joyas, ropa y propiedades, así como

Original del cartell de la Caixa d'Estalvis i Monte de Pietat de València pintat per Josep Renau. L'entitat fou fundada en 1878.

Original del cartel de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia, pintado por J. Renau. La entidad fue fundada en 1878.

d'Ontinyent. En el mateix any també es crea la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Sogorb que disposà d'un capital fundacional de 6.100 pessetes. La creació de caixes d'estalvis obee al fet que és ara quan l'estat assumix la protecció d'estes entitats per la llei de 29 juny de 1880, i les promou tot remarcant el seu caràcter benèfic i reconeixent-ne l'origen privat. En 1900 es creà el Banc de València. Constituit en els seus inicis per accionistes d'altres bancs espanyols, en 1927 les accions són comprades per capital valencià. En 1920 es funda el Banc de Castelló.

De níquel, paper, sabates, tabac...

Ja en el segle xx dos fets significatius evidencien una transformació dels mitjans de pagament: el Decret de 9 de gener de 1925 en què es disposà l'encunyació de monedes en cupro-níquel de 0,25 pessetes i la generalització de l'ús dels bitllets.

La moneda passarà de tindre un valor intrínsec a ser un mer instrument de pagament. Assistim doncs a un nou sistema de pagament on ara els països guarden els metalls preciosos, al mateix temps que posen en circulació paper i moneda-signe amb el mateix valor.

El 14 d'abril de 1931 fou proclamada la Segona República. En eixe moment el circulant es componia

la venta de obligaciones ferroviarias, como la sociedad del ferrocarril Almansa-Valencia-Tarragona; acciones y obligaciones de la Sociedad Valenciana de Tranvías, obligaciones del Puerto de Valencia, etc. Unos años más tarde en 1884, se creó la Caja de Ahorros de Onteniente.

En el mismo año también se crea la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Segorbe que contó con un capital fundacional de 6.100 pesetas. La creación de Cajas de Ahorros obedeció al hecho de que es ahora cuando el estado asume la protección de estas entidades por la ley de 29 junio de 1880, promocionándolas, remarcando su carácter benéfico y reconociendo su origen privado. En 1900 se creó el Banco de Valencia. Constituido en sus inicios por accionistas de otros Bancos españoles, en 1927 las acciones son compradas por capital valenciano. En 1920 se funda el Banco de Castellón.

De níquel, papel, zapatos, tabaco...

Ya en el siglo XX dos hechos significativos evidencian una transformación de los medios de pago: el decreto de 9 de enero de 1925 en el que se dispuso la acuñación de monedas en cupro-níquel de 0,25 pesetas y la generalización del uso de los billetes.

La moneda pasará de tener un valor intrínseco a ser un mero instrumento de pago. Asistimos pues a un nuevo sistema de pago donde ahora los países guar-

Certificat d'argent del Banc d'Espanya, per un valor de 10 pessetes. Emissió de 1935. Fabricat a Anglaterra, a la casa Bradbury Wilkinson & Co., 70 x 110 mm. Es posaren en circulació amb el propòsit de substituir les monedes d'argent que aleshores estaven sent acaparades.

Certificado de plata del Banco de España, por un valor de 10 ptas. Emisión de 1935. Fabricado en Inglaterra, en la casa Bradbury Wilkinson & Co. 70 x 110 mm. Se pusieron en circulación con el propósito de sustituir la monedas de plata que por entonces estaban siendo acaparadas.

dels bitllets emesos pel Banco de España, garantits per les reserves de metall de l'estat i per les monedes ara encunyades per la Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre, creada en 1893 de la fusió de la Casa de la Moneda i la Fàbrica Nacional de Timbre segons el Decret de 29 d'agost de 1893.

En estos moments l'argent sofrí un augment de preu, la qual cosa provocà que les peces de 5 pessetes foren objecte d'especulació, perquè el seu valor en argent depassava el seu valor nominal legal. Davant d'esta situació, l'estat junt amb el Banco de España realitzà diverses temptatives de substituir el circulat d'argent mitjançant l'emissió de paper moneda denominat "certificat d'argent" amb valor de 5 i 10 pessetes, les quals no es portaren a terme fins a anys més tard, ja en plena contesa.

L'inici de la Guerra Civil provocà amb ella la disgregació de l'estat en dues parts, la dispersió dels poders públics i la supressió dels ajuntaments, que foren substituïts per consells municipals i arriben a funcionar autònomament.

Fruit d'esta situació d'instabilitat política, una de les primeres conseqüències monetàries produïdes fou l'especulació i la progressiva desaparició de la moneda

d'argent, la de 5 pessetes (un duro), 2 pessetes, 1 pesseta, i 50 cèntims dels governs anteriors i posteriorment la de níquel de 25 cèntims. Aparegué la figura de l'"acaparador de moneda" ja que els metalls representaven una

dan los metales preciosos, al tiempo que ponen en circulación papel y moneda-signo con el mismo valor.

El 14 de abril de 1931 fue proclamada la Segunda República. En ese momento el circulante se componía de los billetes emitidos por el

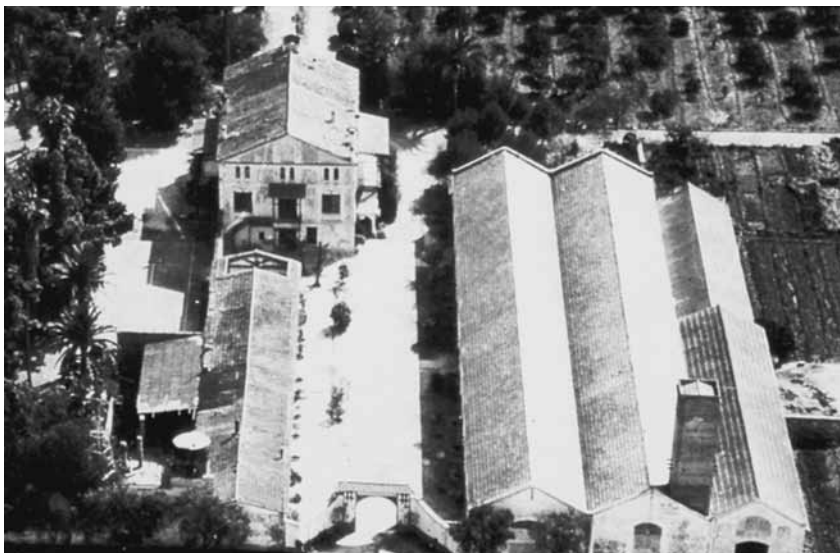
Banco de España, garantizados por las reservas de metal del estado y por las monedas ahora acuñadas por la Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre, creada en 1893 de la fusión de la Casa de la Moneda y la Fàbrica Nacional de Timbre según decreto del 29 agosto de 1893.

En estos momentos la plata sufrió un aumento de precio, lo que provocó que las piezas de 5 pesetas fueran objeto de especulación, pues su valor en plata sobrepasaba su valor nominal legal. Ante esta situación, el estado, junto al Banco de España, realizó varias tentativas de sustituir el circulante de plata mediante la emisión de papel moneda denominado "certificado de plata" con valor de 5 y 10 pesetas, las cuales no se llevaron a término hasta años más tarde, ya en plena contienda.

El inicio de la Guerra Civil llevó consigo la disgregación del estado en dos partes, la dispersión de los poderes públicos y la supresión de los ayuntamientos que fueron sustituidos por consejos municipales, llegando a funcionar autónomamente.

Fruto de esta situación de inestabilidad política, una de las primeras consecuen-

Fotografia aèria de les restes de la Factoria C de Castelló. En plena contesa, la FNMT establí a la ciutat de Castelló la Factoria C, que s'encarregà de l'encunyació de moneda. Sembla que en ella s'encunyaren les peces de 5, 50 cèntims i 1 pesseta fetes en ferro, coure i llautó, respectivament, a més de la de 25 cèntims de coure. Mas Vil·la Dolores, propietat de la família Boera Giménez.

Fotografía aérea de los restos de la Factoria C de Castellón. En plena contienda, la FNMT estableció en la ciudad de Castellón la Factoria C, que se encargó de la acuñación de moneda. Al parecer en ésta se acuñaron las piezas de 5, 50 céntimos y 1 peseta realizadas en hierro, cobre y latón respectivamente, además de la de 25 céntimos de cobre. Masía "Villa Dolores", propiedad de la familia Boera Giménez.

garantia material en esta nova situació d'incertesa i d'inseguretat econòmica. Així, es tendí a atresorar la moneda, ja no sols d'argent sinó tot tipus de moneda metàl·lica. Prompte els bancs començaren també a ressentir-se d'esta situació sofrint la cancel·lació de comptes, cosa que estimulà la reacció immediata de l'estat que decretà el 19 de juliol de 1936 la prohibició de la retirada de quantitats superiors a 2.000 pessetes dels comptes.

Així les coses, el 13 d'octubre de 1936 el govern republicà ordenà l'arreglada i la retirada de la circulació de les monedes d'argent que foren substituïdes, ara sí, pels "certificats d'argent" amb data de 1935, dels quals ja hem parlat. Amb això es buscava cobrir dos objectius: el manteniment de les reserves de metall preciós per al finançament de la guerra i, d'altra banda, evitar l'exportació fraudulenta de la moneda d'argent. El govern retirà també de la circulació la moneda de coure per a dedicar-la a la fabricació de material bèl·lic. La situació prompte es traduí en una falta de mitjans amb què poder afrontar els intercanvis quotidians i, per tant, en una falta de canvi per a poder utilitzar els mencionats certificats d'argent amb valors no inferiors a 5 pessetes. Si tenim en compte que a mitjan 1937 els preus dels articles de primera necessitat oscil·laven entre 1 i 2 pessetes (un quilo de pa costava 95 cèntims; un litre de llet, 1,10 pessetes; el sucre, 1,50 pessetes); la falta de canvi era evident. Açò provocà la recerca de solucions a escala local.

Efectivament, fou la crisi monetària viscuda en eixos moments la que provocà que els mateixos municipis crearen els seus propis sistemes d'economia.

Una de les solucions al problema fou l'emissió de moneda fraccionària. La gran

Segell de l'administrador delegat de la Factoria B de València. La Guerra Civil comportà el trasllat del govern legítim a València, ciutat que quedà convertida en capital de la República. També la FNMT fou duta a València on s'instal·là la Factoria B, que s'ocupà, pel que sembla, de la fabricació de bitllets amb valor de 50 cèntims, 1 i 2 pessetes a nom de la República Espanyola.

Sello del administrador delegado de la Factoría B de Valencia. La Guerra Civil significó el traslado del Gobierno legítimo a Valencia, ciudad que quedó convertida en capital de la República. También la FNMT fue llevada a Valencia donde se instaló la Factoría B, que se ocupó, al parecer, de la fabricación de billetes con valor de 50 céntimos, 1 y 2 pesetas a nombre de la República Española.

cias monetarias producidas fue la especulación y la progresiva desaparición de la moneda de plata, la de 5 pesetas (un duro), 2 pesetas, 1 peseta, y 50 céntimos de los gobiernos anteriores y posteriormente la de níquel de 25 céntimos. Apareció la figura del "acaparador de moneda" puesto que los metales representaban una garantía material en esta nueva situación de incertidumbre e inseguridad económica. Así, se tendió a atesorar la moneda, ya no sólo de plata sino todo tipo de moneda metálica. Pronto los bancos comenzaron también a resentirse de esta situación sufriendo la cancelación de cuentas, lo que estimuló la reacción inmediata del estado decretando el 19 de julio de 1936 la prohibición de la retirada de cantidades superiores a 2.000 pesetas de las cuentas.

Así las cosas, el 13 de octubre de 1936 el gobierno republicano ordenó la recogida y retirada de la circulación de las monedas de plata que fueron sustituidas, ahora sí, por los "certificados de plata" con fecha de 1935, de los que ya hemos hablado. Con ello se buscaba cubrir dos objetivos: el mantenimiento de las reservas de metal precioso para la financiación de la guerra y por otra parte, evitar la exportación fraudulenta de la moneda de plata. El gobierno retiró también de la circulación la moneda de cobre para dedicarla a la fabricación de material bélico. La situación pronto se tradujo en una falta de medios con que poder afrontar los intercambios cotidianos y, por lo tanto, en una carencia de cambio para poder utilizar los mencionados certificados de plata con valores no inferiores a 5 pesetas. Si tenemos en cuenta que a mediados de 1937 los precios de los artículos de primera necesidad oscilaban entre 1 y 2 pesetas (1 kilo de pan costaba 95 cm; 1 litro de leche 1,10 pts; el azúcar 1,50 pts) la falta de cambio era evidente. Esto provocó la búsqueda de soluciones a nivel local.

Moneda d'una pesseta, encunyada a la Factoria C de Castelló, 1937 (x 1,5).

Moneda de una peseta, acuñada en la factoria C de Castellón. 1937 (x 1,5).

Banda de coure laminada i tallada, cospells i monedas procedentes de la fàbrica de moneda de Castelló, 1937. Propietat de la família Boera Giménez.

Banda de cobre laminada y cortada, cospeles y monedas procedentes de la fàbrica de moneda de Castellón. 1937. Propiedad de la familia Boera Giménez.

majoria de municipis de les terres valencianes emeteren esta nova espècie de moneda divisionària (llevat dels municipis de València i Castelló, entre altres), il·legal als ulls de l'estat. Esta es realitzà tant a escala municipal, mitjançant emissions monetàries garantides per depòsits compostos per bitllets emesos pel Banc d'Espanya i conservats en una sucursal bancària local; com a nivell privat, on comerços, empreses, etc. començaren a emetre vals, o bons de xicotet valor facial. En els dos casos descrits la moneda emesa només era reconeguda pels propis emissors.

Este tipus de moneda local estava feta sobre diferents materials com ara paper, cartolina, cartó, pergami, metall i cel·luloide, encara que els més generalitzats foren els fets sobre el paper. El metall, òbviament a causa de l'escassetat de la matèria primera, el veiem utilitzat en molt pocs municipis: Asp, Betxí, Ibi, Lliria, Polinyà de Xúquer, amb ferro, llautó o coure. Mentre que el cel·luloide només fou emprat a Alcoi i fet a la fàbrica de paper Bambú.

Els valors que s'emeteren foren generalment de baix valor, ja que havien de cobrir les necessitats bàsiques diàries: 1 pesseta, 50 cèntims, 25 cèntims, 10 i 5 cèntims. Encara que trobem valors de 25, 10, 5, 3, 2,50 i 2 pessetes, així com de 75, 35, 30, 20 i 15 cèntims.

Estos bitllets reberen segons la voluntat de l'emissor diferents denominacions. Els trobem definits com a bons, certificats, certificat de paper moneda, certificat de moneda legal, cupó comercial, cupó, moneda paper, moneda local, paper moneda, tiquet, val, val provisional, etc. El seu aspecte variava. La majoria presentaven el nom de la ciutat i el seu valor, amb disseny o sense. Podien presentar una sola cara o dues. Un dels dissenys més comuns fou l'escut de la

Efectivamente, fue la crisis monetaria vivida en esos momentos la que provocó que los mismos municipios creasen sus propios sistemas de economía.

Una de las soluciones al problema fue la emisión de moneda fraccionaria. La gran mayoría de municipios de las tierras valencianas emitieron esta nueva especie de moneda divisionaria (a excepción entre otros de los municipios de Valencia y Castellón), ilegal a los ojos del estado. Ésta se realizó tanto a nivel municipal, mediante emisiones monetarias garantizadas por depósitos compostos por billetes emitidos por el Banco de España y conservados en una

sucursal bancaria local, como a nivel privado, donde comercios, empresas, etc. comenzaron a emitir vales, o bonos de pequeño valor facial. En los dos casos descritos la moneda emitida sólo era reconocida por los propios emisores.

Este tipo de moneda local estaba realizada sobre diferentes materiales como el papel, cartulina, cartón, pergamino, metal y celuloide, aunque los más generalizados fueron los realizados sobre el papel. El metal, debido obvia-

República Espanyola, així com l'escut local. També s'utilitzaren amb freqüència temes tan recurrents com les taronges, els paisatges de la població emissora, els monuments característics, o algun dirigent local.

Davant d'esta situació de caos monetari, l'estat disposà per Decret de 6 de gener de 1938 l'arreglada, en el termini d'un mes, de la circulació de tots els bitllets o les monedes que no hagueren sigut emesos o encunyats amb el consentiment del Tresor Públic.

Paral·lelament a l'emissió de moneda fraccionària, es practicaren un altre tipus de solucions. Alguns municipis convertiren els seus excedents en mercaderies valuoses, arribant-les a convertir en monedes mercaderia amb què poder adquirir aquells productes que mancaven. Per exemple, la ciutat d'Elda emprà la producció de sabates per a aconseguir productes de primera necessitat. També la barata es generalitzà com a sistema habitual d'intercanvi. Molts productes arribaren a tindre un valor consensuat i reconegut per tots. D'esta manera, el sabó, el paper de fumar, les caixes de mistos o el tabac arribaren a utilitzar-se com a moneda de canvi per a aconseguir el que es buscava.

mente a la escasez de la materia prima, lo vemos utilizado en muy pocos municipios: Asp, Betxí, Ibi, Lliria, Polinyà de Xúquer con hierro, latón o cobre. Mientras que el celuloide sólo fue empleado en Alcoi y realizado en la fábrica de papel Bambú.

Los valores que se emitieron fueron generalmente de bajo valor, puesto que debían cubrir las necesidades básicas diarias: 1 peseta, 50 céntimos, 25 céntimos, 10 y 5 céntimos. Aunque encontramos valores de 25, 10, 5, 3 2,50 y 2 pesetas, así como de 75, 35, 30, 20 y 15 céntimos.

Estos billetes recibieron según la voluntad del emisor diferentes denominaciones. Los encontramos definidos como bonos, certificados, certificado de papel moneda, certificado de moneda legal, cupón comercial, cupón, moneda papel, moneda local, papel moneda, ticket, vale, vale provisional, etc. Su aspecto variaba. La mayoría presentaban el nombre de la ciudad y su valor, con o sin un diseño. Podían presentar impresa una sola cara o las dos. Los diseños más comunes fue el escudo de la República Española y el escudo local. También se utilizaron con frecuencia temas tan recurrentes como las naranjas, paisajes de la población emisora, monumentos característicos, o algún dirigente local.

Ante esta situación de caos monetario, el estado dispuso por decreto de 6 de enero de 1938, la retirada de la circulación, en el plazo de un mes, de todos los billetes o monedas que no hubiesen sido emitidos o acuñados con el consentimiento del Tesoro Público.

Paralelamente a la emisión de moneda fraccionaria, se practicaron otro tipo de

Val emés per la Colectividad Agrícola de Requena, controlada per la CNT. L'esclat de la Guerra Civil provocà l'acaparament de moneda metàl·lica per part dels particulars i la retirada de la circulació, per part de l'estat, de les monedes d'argent i coure. Això es traduí en una falta de circulant que dugué tant als municipis com als comerços a encunyar la seua pròpia moneda.

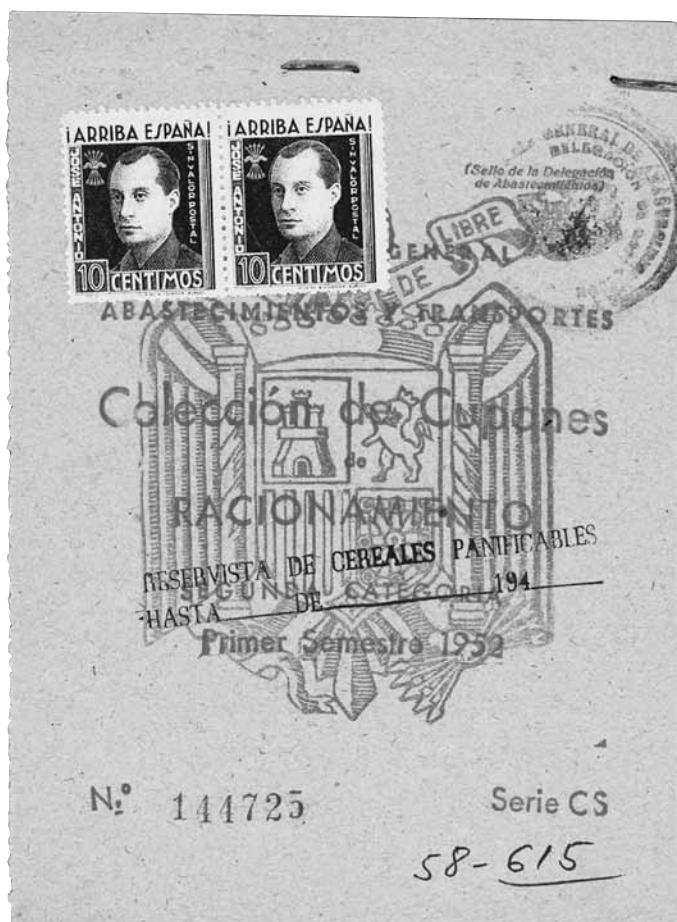
Vale emitido por la Colectividad Agrícola de Requena, controlada por la CNT. El estallido de la Guerra Civil provocó el acaparamiento de moneda metálica por parte de los particulares y la retirada de la circulación, por parte del estado, de las monedas de plata y cobre. Esto se tradujo en una falta de circulante que llevó tanto a los municipios como a los comercios a acuñar su propia moneda.

Disc de cartó, realitzat a Asp. L'avanç del front des del nord provocà la creació de la Factoria D a la població d'Asp (Alacant), on es continuà encunyant moneda. Ací mateix s'elaboraren els discos de cartó que presentaven per una cara la impressió de l'escut d'Espanya i, per l'altra, s'enganxava un segell de correus. Estos circulaven com a moneda fraccionària.

Disco de cartón, realizado en Aspe. El avance del frente desde el norte, provocó la creación de la Factoria D en la población de Aspe (Alicante), en donde se siguió acuñando moneda. Aquí mismo se elaboraron los discos de cartón que presentaban por una cara la impresión del escudo de España y por la otra se pegaba un sello de correos. Estos circularon como moneda fraccionaria.

Libreta de racionament. El període de la postguerra es caracteritzà per una gran penúria econòmica que comportà, entre altres coses, una falta d'aliments bàsics. Davant d'esta situació l'estat instaurà el racionament dels productes de primera necessitat i amb això la utilització de la llibreta de racionament fins a 1952.

Cartilla de racionamiento. El período de la postguerra se caracterizó por una gran penuria económica que se tradujo, entre otras cosas, en una falta de alimentos básicos. Ante esta situación el estado instauró el racionamiento de los productos de primera necesidad y con ello la utilización de la cartilla de racionamiento hasta 1952.

Del cupó al plàstic

Acabada la guerra, la Comunitat Valenciana, així com la resta de l'Espanya republicana, quedà sumida en un període de penúria econòmica provocada, entre altres factors, per l'aïllament exterior i per la intervenció estatal en el mercat interior, període que es coneix com Autarquia. L'assalariat sofrí una pèrdua de poder adquisitiu com a conseqüència del desequilibri que hi havia entre el cost de la vida i els salaris, i prompte es produí una falta de productes de primera necessitat. L'estat solucionà el problema amb el racionament dels aliments bàsics. La llibreta de racionament es convertia llavors en moneda de primera mà. Amb ella es podien adquirir els productes racionats: la carn, la cansalada, els ous, l'arròs, els llegums, la mantega, el café, el sucre, el pa...; tot i que hi havia també productes

de venda lliure com la llet, el peix, el marisc, la fruita, les hortalisses... No obstant això, les quantitats dels aliments disposats pel racionament no cobrien les necessitats bàsiques d'una família. La consecució d'aliments passava doncs per la compra dels productes bàsics al mercat negre i l'estraperlo. El risc que comportava la pràctica de l'estraperlo i la posterior comercialització dels productes motivà una pujada desmesurada dels preus la qual enriquí uns pocs. A títol d'exemple, un quilo de sucre oficialment podia costar 1,90 pessetes, mentre que al mercat negre costava aproximadament unes 20 pessetes.

soluciones. Algunos municipios convirtieron sus excedentes en mercancías valiosas llegándolas a convertir en monedas mercancía con las que poder adquirir aquellos productos que carecían. Por ejemplo, la ciudad de Elda empleó la producción de zapatos para conseguir productos de primera necesidad. También el trueque se generalizó como sistema habitual de intercambio. Muchos productos llegaron a tener un valor consensuado y reconocido por todos. De esta manera, el jabón, el papel de fumar, las cajas de cerillas, el tabaco llegaron a utilizarse como moneda de cambio para conseguir lo que se buscaba.

Del cupón al plástico

Finalizada la guerra, la Comunidad Valenciana, así como el resto de la España republicana, quedó sumida en un período de penuria económica provocada, entre otros factores, por el aislamiento exterior y por la intervención estatal en el mercado interior, período al que se le conoce como Autarquía. El asalariado sufrió una pérdida de poder adquisitivo como consecuencia del desequilibrio existente entre el coste de la vida y los salarios, y pronto se produjo una falta de productos de primera necesidad. El estado solucionó el problema con el racionamiento de los alimentos básicos. La cartilla de racionamiento se convertía entonces en moneda de primera mano. Con ella se podían adquirir los produc-

Este estat de coses féu que la major part de la població visquera uns llargísimos anys en una economia de subsistència, en la qual en molts municipis se seguien utilitzant els mitjans d'intercanvi emprats durant la contesa civil, la barata, generalitzant-se l'estraperlo. En este moment els menjadors de l'Auxili Social, la caritat governamental, es convertiren en locals freqüentats per una part de la població.

Però la situació començà a canviar en la dècada dels anys 50. Econòmicament parlant, assistim a una tímida liberalització del mercat. La possibilitat d'inversions estrangeres a Espanya, l'emigració (Alemanya) i amb això les reserves de divises, així com el boom turístic que viu Espanya en estos moments i en concret l'oferta que oferix el levante español, foren alguns dels factors que afavoriren l'arrancada industrial de les nostres terres i el creixement de l'economia espanyola. En este ordre de coses, la Comunitat Valenciana superà la mitjana estatal del creixement de la renda, on per primera vegada el sector de la indústria superava el de l'agrícola. El calçat, el tèxtil i la ceràmica, entre altres, foren

Lletra de canvi. Els anys 50 es coneixen com els anys del ressorgiment econòmic espanyol. L'obertura d'Espanya a l'exterior, la lleu recuperació econòmica i amb això el turisme i la publicitat provocaren un canvi en la mentalitat de la societat espanyola. El consumisme i la lletra de canvi en són un clar exemple.

tos racionados: la carne, el tocino, los huevos, el arroz, las legumbres, la mantequilla, el café, el azúcar, el pan... ; mientras que existían también los productos de venta libre como la leche, el pescado, el marisco, la fruta, hortalizas... Sin embargo, las cantidades de los alimentos dispuestos por el racionamiento no cubrían las necesidades básicas de una familia. La consecución de alimentos pasaba pues por la compra de los productos básicos en el mercado negro y el estraperlo. El riesgo que conllevaba la práctica del estraperlo y la posterior comercialización de los productos motivó una subida desmesurada de los precios que enriqueció a unos pocos. A título de ejemplo, 1 kg de azúcar oficialmente podía costar 1,90 pts, mientras que en el mercado negro costaba aproximadamente unas 20 pts.

Este estado de cosas hizo que la mayor parte de la población viviera unos larguísimos años en una economía de subsistencia, en la que en muchos municipios se siguieron utilizando los medios de intercambio empleados durante la contienda civil, el trueque, generalizándose el estraperlo. En este momento los

Letra de cambio. Los años 50 se conocen como los años del resurgir económico español. La apertura de España al exterior, la leve recuperación económica y con ello el turismo y la publicidad provocaron un cambio en la mentalidad de la sociedad española. El consumismo y la letra de cambio son un claro ejemplo.

sectors que gaudiren d'un gran creixement en quantitat d'empreses i en exportacions com a conseqüència del propi creixement interior.

La recuperació econòmica i la tímida obertura a l'exterior provocaren el naixement del consumisme espanyol que féu de les lletres de canvi el mitjà de pagament més comú a tots els espanyols.

Tot just acabada la guerra el circulat consistí en encunyacions de bronze pertanyents als anteriors períodes, en especial las perras gordas i xicas que era com es denominaven les monedes encunyades amb el sistema de 1868. Fou en 1940 quan es començaren a encunyar les primeres monedes del nou règim utilitzant per a això l'alumini, encara que no foren posades en circulació fins a 1943. Estes presentaven el característic genet llancer i foren emeses amb valors de 10 i 5 cèntims. L'alumini prompte fou retirat de la circulació ja que les seues propietats resultaven idònies per al sector industrial, utilitzant-se també per a la fabricació de l'acer inoxidable, etc.

Dècim de loteria d'El Niño, de 1958, 100 x 180 mm. L'afició pels jocs d'atzar caracteritza el poble valencià, i és un dels que hi destina més diners.

Décimo de lotería de "El niño", de 1958. 100 x 180 mm. La afición por los juegos de azar caracteriza al pueblo valenciano, siendo uno de los que más dinero destina a ello.

comedores de El Auxilio Social, la caridad gubernamental, se convirtieron en locales frecuentados por una parte de la población.

Pero la situación comenzó a cambiar en la década de los años 50. Económicamente hablando, asistimos a una tímida liberalización del mercado. La posibilidad de inversiones extranjeras en España, la emigración (Alemania) y con ello las reservas de divisas, así como el *boom* turístico que vive España en estos momentos y en concreto la oferta que ofrece el "levante español", fueron algunos de los factores que favorecieron el despegue industrial de nuestras tierras y el crecimiento de la economía española. En este orden de cosas, la Comunidad Valenciana superó la media estatal del crecimiento de la renta, en donde por primera vez el sector de la industria superaba al agrícola. El calzado, el textil y la cerámica, entre otros, fueron sectores que gozaron de un gran crecimiento en número de empresas y en exportaciones como consecuencia del propio crecimiento interior.

No serà fins a 1947 amb la llei de successió, quan s'establisca la nova tipologia de les monedes. Efectivament, la Llei de 27 de desembre de 1947 establí el disseny de l'anvers de les noves monedes amb l'efigie de Franco i la llegenda corresponent.

Sorprenentment en 1966 s'implantà de nou l'encunyació de moneda d'argent amb la peça de 100 pessetes, encara que la pujada del valor del metall féu que fóra atresorada pels particulars, deixant-se d'encunyar en els 70.

La moneda encunyada durant tots estos anys seguí circulant amb el nou règim, als anys 80, però l'augment de preu dels metalls i l'augment del cost de fabricació plantejà la modificació del sistema monetari. Prompte s'utilitzaren altres alternatives, el coure, el manganés i el magnesi formaren part en els nous aliatges utilitzats per a la fabricació de moneda d'estos moments. S'introduïren noves monedes, la de 100 pessetes, fetes de coure-alumini-níquel-ferro-manga-

Bitllet del Banc d'Espanya de 1.000 pessetes. Emisió de 19 de novembre de 1965. Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre. Pel seu color se'l conegué popularment com a "verd" i fou utilitzat durant els anys del desenvolupament espanyol.

La recuperación económica y la tímida apertura al exterior, provocaron el nacimiento del consumismo español que hizo de las letras de cambio el medio de pago más común a todos los españoles.

Recién acabada la guerra el circulante consistió en acuñaciones de bronce pertenecientes a los períodos anteriores, en especial las "perras gordas" y "chicas" que era como se denominaban a las monedas acuñadas con el sistema de 1868. Fue en 1940 cuando se comenzaron a acuñar las primeras monedas del nuevo régimen utilizando para ello el aluminio, aunque no fueron puestas en circulación hasta 1943. Éstas presentaban el característico jinete lancero inspirado en las emisiones de época ibérica y fueron emitidas con valores de 10 y 5 céntimos. El aluminio pronto fue retirado de la circulación puesto que sus propiedades resultaban idóneas para el sector industrial, utilizándose también para la fabricación del acero inoxidable, etc.

Billete del Banco de España de 1.000 pesetas. Emisión de 19 de noviembre de 1965. Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre. Por su color se le conoció popularmente como "verde" y fue utilizado durante los años del desarrollo español.

nés, i els nous valors de 10, 200 i 500 pessetes i s'encunyà la moneda de 2 pessetes que es retirà de la circulació ràpidament. És en 1990 quan es dóna per finalitzada la reforma del sistema monetari i es presenten finalment les monedes que actualment circulen per les nostres butxaques.

És en este últim període quan els mitjans de pagament experimenten una veritable transformació fruit de l'impacte de les noves tecnologies. L'avanç tecnològic unit a les necessitats de la societat de consum en què vivim ha donat lloc al naixement de la monètica que no és més que el tractament dels diners per mètodes telemàtics (informàtica + telecomunicacions).

Les noves tecnologies han canviat i ampliat l'oferta de servicis que actualment ens ofereixen les institucions bancàries. La creació del caixer automàtic i amb ell l'instrument que ens hi permet accedir, la targeta, ha provocat uns canvis evidents en els hàbits de pagament. L'ús de la moneda, el bitllet, el xec, etc., ara és

Paper de fiances emés per l'Institut Nacional de l'Habitatge, en 1962, per a adjuntar als contractes immobiliaris, 176 x 96 mm.

Papel de fianzas emitido por el Instituto Nacional de la Vivienda, en 1962, para adjuntar a los contratos inmobiliarios. 176 x 96 mm.

No será hasta 1947 con la ley de sucesión, cuando se establezca la nueva tipología de las monedas. Efectivamente, la ley de 27 de diciembre de 1947 estableció el diseño del anverso de las nuevas monedas con la efigie de Franco y leyenda correspondiente.

Sorprendentemente en 1966 se implantó de nuevo la acuñación de moneda de plata con la pieza de 100 pesetas, aunque la subida del valor del metal hizo que fuese atesorada por los particulares, dejándose de acuñar en 1970.

La moneda acuñada durante todos estos años siguió circulando con el nuevo régimen, en los años 80, pero el aumento de precio de los metales y el aumento del coste de fabricación planteó la modificación del sistema monetario. Pronto se utilizaron otras alternativas, el cobre, el manganeso y el magnesio, formaron parte de las nuevas aleaciones utilizadas para la fabricación de moneda de estos momentos. Se introdujeron como nuevas monedas, las 100 pesetas realizadas, con cobre-aluminio-níquel-hierro-manganeso, y los nuevos valores de 10, 200

desplaçat pels diners electrònics, que ens oferix en canvi comoditat, seguretat i l'oportunitat d'aconseguir efectiu durant les 24 hores.

L'origen dels diners de plàstic es remunta a principi d'este segle als Estats Units. En els seus inicis la targeta fou emprada per grans cadenes hoteleres per a identificar els clients preferencials i permetent-los així pagar els seus comptes sense necessitat de diners metàl·lics. En eixe moment, la targeta establia la relació empresari-client. L'empresari emetia la targeta, oferia servicis i béns facilitant amb ella el seu finançament per part del client qui abonava els imports segons l'acord preestablit. Als anys 50 entra en joc un tercer element. L'emissor ja no és l'empresari sinó una companyia especialitzada en l'emissió de targetes; el subministrador és el que oferix els servicis o els béns al client i, finalment, el titular és qui obri un compte de crèdit i qui paga mensualment. La primera empresa emissora especialitzada en targetes fou els Diners Club, continuant més tard la companyia American Express.

A Espanya foren les institucions bancàries les que jugaren un paper principal en la introducció i la generalització de l'ús de la targeta als anys 70. La primera targeta que operà a Espanya vingué de la mà del Banco de Bilbao amb la compa-

Moneda d'argent de 100 pessetes. En 1966 s'implantà de nou l'encunyació de moneda d'argent, amb una peça de 100 pessetes, tot i que l'increment del valor del metall féu que fóra atesorada pels particulars. Deixà d'encunyar-se en 1970 (x 1,5).

Moneda de plata de 100 pesetas. En 1966 se implantó de nuevo la acuñación de moneda de plata, con una pieza de 100 pesetas, aunque el incremento del valor del metal hizo que fuera atesorada por los particulares. Se dejó de acuñar en 1970 (x 1,5).

y 500 pesetas y se acuñó la moneda de 2 pesetas retirándose de la circulación rápidamente. Es en 1990 cuando se da por finalizada la reforma del sistema monetario presentándose las monedas que actualmente circulan por nuestros bolsillos.

Es en este último período cuando los medios de pago sufren una verdadera transformación fruto del impacto de las nuevas tecnologías. El avance tecnológico unido a las necesidades de la sociedad de consumo en la que vivimos, han dando lugar al nacimiento de la monética que no es más que el tratamiento del dinero por métodos telemáticos (informática+telecomunicaciones).

Las nuevas tecnologías han cambiado y ampliado la oferta de servicios que actualmente nos ofrecen las instituciones bancarias. La creación del cajero automático y con él el instrumento que nos permite acceder al mismo, la tarjeta, ha provocado unos cambios evidentes en los hábitos de pago. El uso de la moneda, el billete, el cheque, etc., ahora es desplazado por el dinero electrónico, que nos ofrece a cambio comodidad, seguridad y la oportunidad de conseguir efectivo durante las 24 horas.

El origen del dinero de plàstic se remonta a principios de este siglo en EE.UU. En sus inicis la tarjeta fue empleada por grandes cadenas hoteleras para iden-

El diner de plàstic. La societat de consum i amb ella l'evolució tecnològica han generalitzat l'ús del diner de plàstic. La facilitat del seu ús i els avantatges que comporta la seua utilització han provocat la ràpida acceptació per una part molt important de la població.

El dinero de plástico. La sociedad de consumo y con ello la evolución tecnológica han generalizado el uso del dinero de plástico. La facilidad de su empleo y las ventajas que conlleva su utilización han provocado su rápida aceptación por una parte muy importante de la población.

nyia Visa. Més tard aparegué l'Eurocard del Banco de Vizcaya. No obstant això, la primera targeta espanyola fou creada en 1972 per la Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvis, la Targeta 6000. En 1972 el Banco Central, el Banco Español de Crédito, el Banco Hispano Americano, el Banco de Santander s'associaren i crearen la targeta 4B, encara que no tingué funció de targeta de dèbit fins a 1981, data en què es crea la xarxa Telebanco 4B.

Directament vinculada al desenvolupament tecnològic del caixer automàtic, la targeta ha experimentat un gran avanç. De les primeres targetes de metall perforades es passà a les targetes tal com actualment les coneixem de plàstic i amb un format consensuat internacionalment. Als anys 50 apareixien sobre el plàstic, en relleu, les dades del titular del compte i de la targeta. És a partir dels anys 60 quan s'introduïx la banda magnètica i en els 80 s'inclou un holograma que dificulta la seua falsificació.

Paral·lelament també evolucionen els lectors, que de les simples màquines impressores del relleu a través de paper carbó (bacallaneres), s'ha passat a les pràctiques màquines lectores de la banda magnètica.

L'última generació de targetes és la denominada "intel·ligent". Es tracta de targetes amb memòria, utilitzades bàsicament com a targetes de prepagament. Funcionen previ establiment d'una quantitat que s'extrau del compte del titular. Estes porten incorporat un xip que conté les dades del titular i l'import de les transaccions es va restant de la quantitat preestablida. Són conegudes com "moneders electrònics". Normalment s'utilitzen per a pagaments de quantitats menudes. En línies generals, la targeta de plàstic es caracteritza per la seua gran

tificar a los clientes preferenciales permitiéndoles así pagar sus cuentas sin necesidad de dinero metálico. En ese momento, la tarjeta establecía la relación empresario-cliente. El empresario emitía la tarjeta, ofrecía servicios y bienes, y facilitaba con ella la financiación por parte del cliente quien abonaba los importes según el acuerdo preestablecido. En los años 50 entra en juego un tercer elemento. El emisor ya no es el empresario sino una compañía especializada en la emisión de tarjetas; el suministrador es el que ofrece los servicios o los bienes al cliente y, finalmente, el titular es quien abre una cuenta de crédito y quien paga mensualmente. La primera empresa emisora especializada en tarjetas fue la Diners Club, continuando más tarde la compañía American Express.

En España fueron las instituciones bancarias las que jugaron un papel principal en la introducción y generalización del uso de la tarjeta en los años 70. La primera tarjeta que operó en España vino de la mano del Banco de Bilbao con la compañía Visa. Más tarde apareció la Eurocard del Banco de Vizcaya. Sin embargo, la primera tarjeta española fue creada en 1972 por la confederación Española de Cajas de Ahorros, la Tarjeta 6.000. En 1972 el Banco Central, el Banco Español de Crédito, el Banco Hispano Americano, el Banco de Santander se asociaron y crearon la tarjeta 4B, aunque no tuvo función de tarjeta de débito hasta 1981, fecha en que se crea la red telebanco 4B.

Directamente vinculada al desarrollo tecnológico del cajero automático, la tarjeta ha experimentado un gran avance. De las primeras tarjetas de metal perforadas, se pasó a las tarjetas tal y como actualmente las conocemos de plástico y con un formato consensuado internacionalmente. En los años 50 aparecían sobre el plástico, en relieve, los datos del titular de la cuenta y de la tarjeta. Es

varietat de funcions. Les més generalitzades són les targetes de pagament. Estes permeten, mitjançant la prèvia inclusió d'un codi numèric, retirar diners dels caixers i realitzar pagaments en establiments adherits a la companyia emissora: Visa, American Express, Màster Card... Entre estes cal destacar les de dèbit en què el càrrec es realitza automàticament en el compte, podent controlar més directament les despeses. En les de càrrec s'acumulen pagaments que són traspassats al compte del titular; oberta amb l'emissor o amb una empresa creditícia, és el sistema de les targetes comercials, com per exemple El Corte Inglés. Les de crèdit permeten al titular fer compres a terminis, ja que disposen d'un crèdit predeterminat en el contracte.

D'altra banda hi ha un altre tipus de targetes que tot i que es diferen-

a partir de los años 60 cuando se introduce la banda magnética y en los 80 se incluye un holograma que dificulta su falsificación.

Paralelamente también evolucionan los lectores que de las simples máquinas impresoras del relieve a través de papel carbón (bacaladeras), se ha pasado a las prácticas máquinas lectoras de la banda magnética.

La última generación de tarjetas es la denominada "inteligente". Se trata de tarjetas con memoria, utilizadas básicamente como tarjetas de prepago. Funcionan previo establecimiento de una cantidad que se extrae de la cuenta del titular. Éstas llevan incorporado un chip que contiene los datos del titular y el importe de las transacciones se va restando de la cantidad preestablecida. Son conocidas como "monederos electrónicos". Normalmente se utilizan para pagos de pequeñas cantidades.

En líneas generales, la tarjeta de plástico se caracteriza por su gran variedad de funciones. Las más generalizadas son las tarjetas de pago. Éstas permiten mediante la previa inclusión de un código numérico retirar dinero de los cajeros y realizar pagos en establecimientos adheridos a la compañía emisora: Visa, American Express, Master Card... Entre éstas hay que destacar las de débito en las que el cargo se realiza automáticamente en la cuenta, pudiendo controlar más directamente los gastos. En las de cargo se acumulan pagos que son traspasados a la cuenta del titular, abierta con el emisor o con una empresa crediticia; es el sistema de las tarjetas comerciales, como por ejemplo el Corte Inglés. Las de crédito permiten al titular realizar compras a plazos, puesto que disponen de un crédito predeterminado en el contrato. Por otra parte existe otro tipo de tarjetas que si bien se diferencian de las ante-

L'euro ja és la nostra nova unitat monetària, tot i que no circularà fins a l'1 de gener del 2002. A partir d'aleshores s'hauran de bescanviar els bitllets i les monedes amb valor en pessetes per la moneda nova.

El euro ya es nuestra nueva unidad monetaria, aunque no circulará hasta el 1 de enero del 2002. A partir de entonces deberemos canjear los billetes y monedas con valor en pesetas por la nueva moneda.

Euros en prova. Churriana (Málaga). 1998.

Euros en prueba. Churriana (Málaga). 1998.

cient de les anteriors perquè no funcionen com a instruments de pagament, servixen com a acreditació per a la possibilitat que el titular gaudisca de diversos servicis com ara descomptes, accés a establiments (aparcaments), com a clau de dormitoris...

Euròtics

El 1 de gener de 1999 entrem en la tercera i penúltima fase de la Unió Monetària Europea. Esta forma part del procés d'integració econòmica que tingué el seu origen en el Tractat de Roma en 1957 i al qual Espanya s'adherí en 1986 amb la firma de l'Acta Única Europea (AUE). L'objectiu de la firma fou aconseguir un gran mercat únic europeu perquè circularen lliurement productes i servicis. No obstant això, fou el Tractat de Maastricht, firmat al febrer de 1992, on es fixà l'objectiu de la Unió Econòmica i Monetària (UEM) i on es definiren els criteris de convergència del compliment dels quals dependria que un país poguera accedir o no a esta Unitat Econòmica i Monetària. Més tard, el Consell Europeu, celebrat a Madrid al desembre de 1995, adoptà les bases de la Unió Econòmica i Monetària (UEM). En ell s'establí l'inici de la Unió Monetària, que quedà fixat l'1 gener de 1999, i la creació d'una nova moneda i el seu nom, EURO. La nova moneda tindria curs legal en els estats que pertangeren al tractat, funcionant com a moneda única i divisa comuna amb una equivalència de 100 cèntims, és a dir dividida en cent unitats fraccionàries; també s'acordà el pla d'introducció de la nova moneda. Este pla s'establí a través de tres etapes: 1) període de prepa-

riores al no funcionar como instrumentos de pago, sirven como acreditación para la posibilidad de que su titular disfrute de diversos servicios como descuentos, acceso a establecimientos (aparcamientos), como llave de dormitorios...

Euroticos

El 1 de enero de 1999 entramos en la tercera y penúltima fase de la Unión Monetaria Europea. Ésta forma parte del proceso de integración económica que tuvo su origen en el tratado de Roma en 1957 y al que España se adhirió en 1986 con la firma del Acta Única Europea (AUE). El objetivo de la firma fue el de lograr un gran mercado único europeo por el que circularan libremente productos y servicios. Sin embargo, fue el tratado de Maastricht, firmado en febrero del 1992, en donde se fijó el objetivo de la Unión Económica y Monetaria (UEM) y en el que se definieron los criterios de convergencia de cuyo cumplimiento dependería que un país pudiera acceder o no a esta Unidad Económica y Monetaria. Más tarde, el Consejo Europeo, celebrado en Madrid en diciembre de 1995, adoptó las bases de la Unión Económica y Monetaria (UEM). En él se estableció el inicio de la Unión Monetaria, que quedó fijado en el 1 enero de 1999, y la creación de una nueva moneda y su nombre, EURO. La nueva moneda tendría curso legal en los Estados que pertenecieran al tratado, funcionando como moneda única y divisa común con una equivalencia de 100 céntimos, es decir dividida en cien unidades fraccionarias; también se acordó el plan de introducción de la nueva moneda. Este plan se estableció a través de tres etapas: 1) período de preparación 1998 /

ració 1998 / 1-1-1999, 2) període de transició 1-1-1999 / 31-12-2001 i 3) període de canvi 1-1-2002 / 30-6-2002.

Actualment ens trobem en plena fase transitòria, on l'euro ja ha sigut introduït com a moneda oficial dels països membres del tractat. Des de l'1 de gener de 1999, la moneda del sistema monetari nacional és l'euro. Durant esta fase, coexistiran l'euro i la pesseta com a unitat de compte i mitjà de pagament. No obstant això, l'euro només serà utilitzat de forma escriptural, no en metàl·lic. És a dir, es podrà utilitzar com a mitjà de pagament en les transaccions el pagament de les quals no es faça en efectiu. Ningú no estarà obligat a utilitzar l'EURO com a moneda en les seues transaccions, però de la mateixa manera a ningú no se li podrà prohibir el seu ús, segons l'anomenat principi de la "no obligació - no prohibició".

Tots estem sent testimonis de la modificació del nostre sistema monetari, on l'EURO passa a ser la nostra moneda nacional i l'equivalència del qual amb la pesseta està determinada pel tipus fix de conversió, decidit l'1 de gener de 1999, i que és de 166,386 pessetes.

No obstant això, la pesseta podrà i, com veiem, continua sent utilitzada com a unitat de compte del sistema monetari fins al 31 de desembre del 2001, ja que després d'esta data el sistema monetari emprarà exclusivament l'euro com a unitat de compte; i les monedes i bitllets amb denominació pesseta seran legals com a mitjà de pagament fins al 30 de juny del 2002. En este període de sis mesos haurem de fer el canvi de les noves monedes al Banco de España, bancs, caixes d'estalvis i cooperatives de crèdit, de manera totalment gratuïta.

Euros en prova 1999. Itàlia.

Euros en prueba 1999. Italia.

1-1-1999, 2) período de transición 1-1-1999 / 31-12-2001 y 3) período de canje 1-1-2002 / 30-6-2002.

Actualmente nos encontramos en plena fase transitoria, en donde el EURO ya ha sido introducido como moneda oficial de los países miembros del tratado. Desde el 1 de enero de 1999, la moneda del sistema monetario nacional es el EURO. Durante este fase, coexistirán el EURO y la PESETA como unidad de cuenta y medios de pago. Sin embargo, el EURO sólo será utilizado de forma escriptural, no en metálico. Es decir, se podrá utilizar como medio de pago en las transacciones cuyo pago no se realice en efectivo. Nadie estará obligado a utilizar el EURO como moneda en sus transacciones, pero de la misma manera a nadie se le podrá prohibir su uso, según el llamado principio de la "no obligación - no prohibición".

Todos estamos siendo testigos de la modificación de nuestro sistema monetario, en donde el EURO pasa a ser nuestra moneda nacional y cuya equivalencia con la PESETA está determinada por el tipo fijo de conversión, que decidido el 1 de enero de 1999, es de 166,386 pts.

No obstante, la PESETA podrá y, como vemos, continúa siendo utilizada como unidad de cuenta del sistema monetario hasta el 31 de diciembre del 2001, pues después de esta fecha el sistema monetario empleará exclusivamente el EURO como unidad de cuenta; siendo las monedas y billetes con denominación PESETA legales como medio de pago hasta el 30 de junio del 2002. En este período de seis meses tendremos que realizar el canje de las nuevas monedas en el Banco de España, Bancos, Cajas de Ahorros y Cooperativas de Crédito, de manera totalmente gratuita.

Serà a partir del 30 de juny del 2002 quan finalitze la tercera fase, la del període de canvi, quan la pesseta perdrà el seu curs legal. A partir d'aleshores, totes les transaccions que es porten a cap seran realitzades amb les noves monedes i bitllets. Efectivament, després de l'entrada en circulació de les noves monedes i bitllets, la pesseta deixarà de ser la unitat de compte del nostre sistema monetari i el 30 de juny deixarà de funcionar com a mitjà de pagament, conservant el seu valor de canvi al Banco de España. En aquell moment, l'euro passarà a ser l'única unitat de compte i l'únic mitjà de pagament legal en tots els països membres.

Per als valencians, així com per a la resta d'europèus que utilitzen la nova moneda, els avantatges seran del tot pràctics. Cal destacar que no haurem de canviar moneda quan viatgem a qualsevol país membre de la UEM i, per tant, ens estalviarem les comissions de canvi exigint pels bancs. D'igual manera, en compartir la mateixa moneda podrem comparar els preus tant dels productes com dels servicis que gaudim. En línies generals, la implantació d'una moneda única provocarà una estabilitat de preus de la qual gaudirem tots i molt especialment aquelles persones que tenen uns ingressos fixos, o d'estalvis, perquè són els que perden poder adquisitiu en moments d'inflació.

L'economia valenciana s'afavorirà amb estos avantatges, ja que l'eliminació dels costos de canvi beneficiarà de manera molt especial les empreses, tant les exportadores com les importadores, i el sector turístic.

Será a partir del 30 de junio del 2002 cuando finalice la tercera fase, la del período de canje, cuando la PESETA pierda su curso legal. A partir de entonces, todas las transacciones que se lleven a cabo serán realizadas con las nuevas monedas y billetes. Efectivamente, después de la entrada en circulación de las nuevas monedas y billetes, la PESETA dejará de ser la unidad de cuenta de nuestro sistema monetario y el 30 de junio dejará de funcionar como medio de pago, conservando su valor de canje en el Banco de España. Entonces, el EURO pasará a ser la única unidad de cuenta y el único medio de pago legal en todos los países miembros.

Para los valencianos, así como para el resto de europeos que utilicen la nueva moneda, las ventajas serán del todo prácticas. Destacar que no deberemos cambiar moneda cuando viajemos a cualquier país miembro de la UEM y, por lo tanto nos ahorraremos las comisiones de cambio exigidas por los bancos. De igual manera, al compartir la misma moneda podremos comparar los precios tanto de los productos como de los servicios que disfrutemos. En líneas generales, la implantación de una moneda única provocará una estabilidad de precios de la que disfrutaremos todos y muy especialmente aquellas personas que gocen de unos ingresos fijos, o de ahorros, pues son las que pierden poder adquisitivo en momentos de inflación.

La economía valenciana se favorecerá con estas ventajas, puesto que la eliminación de los costes de cambio beneficiará de manera muy especial a las empresas, tanto exportadoras como importadoras, y al sector turístico.

"El Levante feliz "

I. Saz

La imatge de l'economia valenciana contemporània, com una economia rica, agrària, identificada amb l'horta feraç que rodeja la seua capital i una agricultura pròspera d'exportació concretada en l'esclat de la taronja, ha sigut dominant per a propis i estranys durant moltes dècades. El corol·lari d'eixa imatge era l'estereotip del "Levante feliz". Expressió, que se'm perdone el sarcasme, poc de felicitat les hi haja, perquè ni Levante és un terme que agrade als habitants d'esta terra, ni la societat valenciana ha estat exempta de grans lluites i commocions socials, ni la riquesa del seu sòl és general, ni, molt menys, correspon a un do d'una naturalesa generosa i, per tant, aliena al treball humà. Però els estereotips tenen sempre una certa base, i en este sentit podem convin-

dre que l'economia valenciana està entre les més dinàmiques d'Espanya i que per a això la contribució de l'agricultura d'exportació ha sigut fonamental.

No obstant això, no sempre fou així, ni faltaren mai ombres al costat dels llums. A principi del segle XIX

Cartell editat per la Central d'Exportació d'Agres durant la Guerra Civil. "La guerra se gana con oro. No lo hay mejor que el de nuestra naranja exportada." Autor: A. Ballester (Universitat de València).

"El Levante feliz"

I. Saz

La imagen de la economía valenciana contemporánea, como una economía rica, agraria, identificada con la feraz huerta que rodea a su capital y una boyante agricultura de exportación concretada en el brillo de la naranja, ha sido dominante para propios y extraños durante muchas décadas. El corolario de esa imagen era el estereotipo del "Levante feliz". Expresión, permíteme el sarcasmo, poco feliz donde las haya, porque ni Levante es un término que guste a los habitantes de esta tierra, ni la sociedad valenciana ha estado exenta de grandes luchas y conmociones sociales, ni la riqueza de su suelo es general, ni, mucho menos, corresponde a un don de una naturaleza generosa y, por tanto, ajena al trabajo humano. Pero los estereotipos tienen siempre cierta

base, y en este sentido podemos convenir que la economía valenciana está entre las más dinámicas de España y que para ello la contribución de la agricultura de exportación ha sido fundamental.

Sin embargo, no siempre fue así, ni faltaron nunca sombras junto a las

Cartel editado por la Central de Exportación de Agrios, durante la Guerra Civil. "La guerra se gana con oro. No lo hay mejor que el de nuestra naranja exportada". Autor: A. Ballester (Universitat de València).

l'economia de la regió valenciana globalment considerada se situava en una posició prou retardada respecte de la mitjana nacional. Fou al llarg del segle XIX, després del període revolucionari liberal, quan esta economia començà a recuperar posicions. Es produí entre tant la crisi de la indústria sedera, però també la substitució de la morera per la producció vinícola, primer, i de la taronja després. Alguns nuclis industrials emergiren al voltant de València i a la zona d'Alcoi, especialment.

A l'entorn del canvi de segle la taronja i, en el seu sentit més ampli, l'agricultura comercial havien experimentat avanços notables. D'altra banda, el País Valencià tenia encara una economia bàsicament agrària i no havia conegut el

luzes. A principios del siglo XIX la economía de la región valenciana globalmente considerada se situaba en una posición bastante atrasada respecto de la media nacional. Fue a lo largo del siglo XIX, tras el período revolucionario liberal, cuando esta economía empezó a recuperar posiciones. Se produjo entre tanto la crisis de la industria sedera, pero también la sustitución de la morera por la producción vinícola, primero, y de la naranja después. Algunos núcleos industriales emergieron alrededor de Valencia y en la zona de Alcoi, especialmente.

En torno al cambio de siglo la naranja y, en su sentido más amplio, la agricultura comercial había experimentado notables avances. Por otra parte, el País Valenciano tenía todavía una eco-

ritme d'industrialització de Catalunya o el País Basc. Però estava ja, darrere d'ells, entre les zones més industrialitzades d'Espanya. La mateixa agricultura havia tingut un efecte dinamitzador sobre la indústria i induí la producció de maquinària i el desenvolupament de la indústria química. Una important indústria del moble es consolidava al voltant de la ciutat de València al mateix temps que emergien nous sectors industrials com els del calçat i el joguet a les comarques meridionals o el de la ceràmica en les septentrionals. Les primeres dècades del segle XX contemplaren un creixement extraordinari, almenys en termes relatius, que situaria la renda per capita dels valencians per damunt de la mitjana nacional, només superada per Catalunya, el País Basc i Madrid. Poc després la taronja viuria la seua "època daurada", tot i que també la indústria experimentà un creixement notable.

nomía básicamente agraria y no había conocido el ritmo de industrialización de Cataluña o el País Vasco. Pero estaba ya, tras éstos, entre las zonas más industrializadas de España. La propia agricultura había tenido un efecto dinamizador sobre la industria induciendo la producción de maquinaria y el desarrollo de la industria química. Una importante industria del mueble se consolidaba alrededor de la ciudad de Valencia al tiempo que emergían nuevos sectores industriales como los del calzado y juguete en las comarcas meridionales o el de la cerámica en las septentrionales. Las primeras décadas del siglo XX contemplaron un extraordinario crecimiento, al menos en términos relativos, que situaría la renta per capita de los valencianos por encima de la media nacional, sólo superada por Cataluña, País Vasco y Madrid. Poco después la naranja viviría su "época dorada", aunque también la industria experimentó un notable crecimiento.

La figura de l'acaparador de diners i productes es representa en este cartell de 1936 per mitjà d'una figura monstruosa. Litografia (88 x 64), S.R.I. (Socorro Rojo Internacional).

La figura del acaparador de moneda y productos se representa en este cartel de 1936, mediante una figura monstruosa. Litografía (88 x 64) S.R.I. (Socorro Rojo Internacional).

La crisi econòmica mundial dels anys trenta, la Guerra Civil i, sobretot, la postguerra constituïren un pesat llast per a l'economia valenciana. Entre 1939 i 1959 s'assistix a la paradoxa que les exportacions agrícoles valencianes constituïren un pulmó financer d'una política econòmica que penalitzava especialment la pròpia economia valenciana. L'autarquia, en efecte, per privilegiar la indústria pesada i bloquejar l'obertura a l'exterior de l'economia espanyola, pesà com una llosa sobre l'agricultura valenciana d'exportació i sobre una indústria majoritàriament orientada cap a la producció de béns de consum. Només després de la liberalització de 1959, l'economia valenciana recuperarà el pols per a entrar en uns ritmes de creixement que canviaran radicalment la seua fisonomia: encara mantenint la seua importància i dinamisme, l'agricultura comercial cedí el pas a un extraordinari creixement industrial que acabaria fent dels pro-

ductes industrials la principal partida de les exportacions valencianes. Tot això contribuï a dibuixar l'actual mapa econòmic de la Comunitat Valenciana. Un mapa en què, una vegada més, no falten ni els llums ni les ombres. De les primeres diu molt el fet que la Comunitat Valenciana haja sigut una de les poques receptoras netes d'emigrants quan s'havien esgotat ja els grans fluxos migratoris els anys seixanta i setanta. Entre les segones, cal assenyalar una pèrdua de posicions en el rànquing de la renda per habitant entre les regions espanyoles. Alguna relació hi ha entre ambdós aspectes, encara que amb tota seguretat els factors que expliquen tal disparitat són molt més amplis. En suma, grans èxits però també desequilibris persistents són els

Las acciones són, algunas vegades, vistosos ejemplos de participació en el capital d'una empresa. Banco de Valencia, 1930.

Las acciones son en algunos casos vistosos ejemplos de participación en el capital de una empresa. Banco de Valencia, 1930.

La crisis económica mundial de los años treinta, la Guerra Civil y, sobre todo, la postguerra constituyeron un pesado lastre para la economía valenciana. Entre 1939 y 1959 se asiste a la paradoja de que las exportaciones agrícolas valencianas constituyeran un pulmón financiero de una política económica que penalizaba especialmente a la propia economía valenciana. La autarquía, en efecto, por privilegiar a la industria pesada y bloquear la apertura al exterior de la economía española, pesó como una losa sobre la agricultura valenciana de exportación y sobre una industria mayoritariamente orientada hacia la producción de bienes de consumo. Sólo tras la liberalización de 1959, la economía valenciana recuperará el pulso para entrar en unos ritmos de crecimiento que cambiarán radicalmente su fisonomía: aún manteniendo su importancia y dinamismo, la agricultura comercial cedió el paso a un extraordinario crecimiento industrial

que terminaría por hacer de los productos industriales la principal partida de las exportaciones valencianas. Todo ello contribuyó a dibujar el actual mapa económico de la Comunidad Valenciana. Un mapa en el que, una vez más, no faltan ni las luces ni las sombras. De las primeras dice mucho el hecho de que la Comunidad Valenciana haya sido una de las pocas receptoras netas de emigrantes cuando se habían agotado ya los grandes flujos migratorios de los años sesenta y setenta. Entre las segundas, hay que señalar una pérdida de posiciones en el ranking de la renta por habitante entre las regiones españolas. Alguna relación hay entre ambos aspectos, aunque con toda seguridad los factores que explican tal disparidad son

trets generals d'una economia, i d'una societat, que han mostrat en els dos últims segles un gran dinamisme i una gran complexitat.

Gravadors valencians en els bitllets del Banco de España

T. Tortella

La història del bitllet a Espanya s'estén al llarg dels últims dos segles, des de 1783, any de la primera emissió del Banco de San Carlos, fins als nostres dies. Durant este llarg període es poden calcular en unes 120 emissions les realitzades pels seus bancs antecessors i pel mateix Banco de España. L'evolució i el desenvolupament d'estos bitllets coincidix, en alguns aspectes, amb la història polí-

tica i econòmica general del país; però, en certa manera, també pot resumir-se com l'activitat portada a cap pel Banco de España en la seua lluita contra la falsificació. En ella s'emmarca la recerca de tècniques més avançades tant en la composició del paper, amb què s'elaboraven els bitllets, com en la millora dels procediments de gravat i impressió. En eixa recerca, el Banc procurà sempre contractar els més hàbils i eficients gravadors i impressors, veient-se inclús, en algunes èpoques, en l'obligació de concertar estos treballs amb establiments estrangers especialitzats.

Entre els gravadors espanyols que treballaren per al Banc es troba un significatiu nombre de valencians. Ja des de 1783, figuren tres gravadors nascuts a la capital del Tùria entre els diversos que participaren en l'execució dels primers bitllets, els emesos pel Banco de San Carlos eixe mateix any. Són Mariano Brandi, José

mucho más amplios. En suma, grandes logros pero también persistentes desequilibrios son los rasgos generales de una economía, y de una sociedad, que han mostrado en los dos últimos siglos un gran dinamismo y una gran complejidad.

Grabadores valencianos en los billetes del Banco de España

T. Tortella

La historia del billete en España se extiende a lo largo de los últimos dos siglos, desde 1783, año de la primera emisión del Banco de San Carlos, hasta nuestros días. Durante este largo período se pueden calcular en unas 120 emisiones las realizadas por

sus bancos antecesores y por el propio Banco de España. La evolución y desarrollo de estos billetes coincide, en algunos aspectos, con la historia política y económica general del país, pero, en cierto modo, también puede resumirse como la actividad llevada a cabo por el Banco de España en su lucha contra la falsificación. En ella se enmarca la búsqueda de técnicas más avanzadas tanto en la composición del papel, con el que se elaboraban los billetes, como en la mejora de los procedimientos de grabado e impresión. En esa búsqueda, el Banco procuró siempre contratar los más hábiles y eficientes grabadores e impresores, viéndose incluso, en algunas épocas, en la obligación de concertar estos trabajos con establecimientos extranjeros especializados. Entre los grabadores españoles que trabajaron para el Banco se encuentra un significativo número de valencianos. Ya desde 1783, figuran tres grabadores nacidos en la capital del

Asensio i Fernando Selma, els tres vinculats a l'Acadèmia de San Fernando i, per tant, residents a Madrid. El primer estampà el bitllet de 300 rals, Asensio degué ser, sens dubte, qui realitzara els de 400 i 800 rals, dels quals no es conserven exemplars, però se'l cita en els documents com a gravador d'estos bitllets, i, finalment, Selma fou qui treballà la planxa del bitllet de 1.000 rals.

Rafael Esteve, nascut també a València, en 1772, i que, com els seus companys citats, mantingué una estreta relació amb l'Acadèmia de San Fernando, fou qui gravà els bitllets de l'emissió de 1843 del Banco de San Fernando.

I quan el Consell del Banco de España, després d'un període en què havia encarregat els seus bitllets a Anglaterra, acordà, en 1868, crear una secció de confecció de bitllets en

Bitllet del Banco Nacional de San Carlos, 300 rals de billó. Emissió d'1 de març de 1798, 149 x 204 mm, paper, marques d'aigua, gravat, talla dolça sobre coure, tinta blava celest. Gravat per M. Brandi (Arxiu del Banco de España).

Turia entre los varios que participaron en la ejecución de los primeros billetes, los emitidos por el Banco de San Carlos ese mismo año. Son Mariano Brandi, José Asensio y Fernando Selma, los tres vinculados a la Academia de San Fernando y, por lo tanto, residentes en Madrid. El primero estampó el billete de 300 reales, Asensio debió de ser sin duda quien realizara los de 400 y 800 reales, de

los que no se conservan ejemplares, pero se le cita en los documentos como grabador de estos billetes, y, por último, Selma fue quien labró la plancha del billete de 1.000 reales.

Rafael Esteve, nacido también en Valencia, en 1772, y que, como sus compañeros citados, mantuvo una estrecha relación con la Academia de San Fernando, fue quien grabó los billetes de la emisión de

Billete del Banco Nacional de San Carlos. 300 reales de vellón. Emissió de 1 de marzo de 1798. 149 x 204 mm, papel, marcas de agua, grabado, talla dulce sobre cobre, tinta azul celeste. Grabado por M. Brandi (Archivo del Banco de España).

la seua pròpia seu, amb un gravador al seu cap com a director, tria per a este càrrec de nou un valencià, Domingo Martínez Aparisi. Nascut en 1822, fou alumne de Rafael Esteve i acadèmic de San Fernando des de 1860. Dirigí la mencionada secció durant trenta anys, labor en què l'assistiren alguns dels seus deixebles, com per exemple Ferran Navarrete, nascut a Alcoi (Alacant). Sota la direcció de Martínez es feren moltes emissions de les quals es pot destacar la que es féu en 1874 per a atendre la demanda de circulació nacional que imposà el decret del privilegi del monopoli de l'emissió de bitllets atorgats al Banco de España eixe any. Domingo Martínez reproduí el retrat del seu mestre i paisà Rafael Esteve, pintat per Goya, a l'anvers del bitllet de 50 pessetes, i els retrats del mateix Goya i d'Alonso Cano en els dels bitllets de 500 i 1.000 pessetes, respectivament. A més d'esta assenyalada

emissió és digna de ser citada també la de 1878 gravada en la seua major part per Navarrete. Entre altres personatges representats als anversos sobreixen Calderón de la Barca en el de 50 pessetes, Garcilaso de la Vega en el de 100, el poeta Fernando de Herrera, anomenat *El Divino*, en el de 250 i Miguel de Cervantes en el de 1.000. Finalment, és obra de Martínez l'emissió de 1895 amb una única denominació, la de 1.000 pessetes, en la vinyeta d'anvers de la qual figura el comte de Cabarrús, fundador del Banco de San Carlos. El medalló amb el bust de Carles III, així com el corn de l'abundància i el lleó, que apareixen al revés, són estampacions seues també. Amb esta emissió acaba pràcticament la vinculació de Martínez amb el Banc, ja que es jubilà en 1898, però la seua mestria pervisqué a través dels seus deixebles Bartolomé Maura i Enrique Vaquer que el succeïren.

1843 del Banco de San Fernando. Y cuando el Consejo del Banco de España, después de un período en el que había encargado sus billetes a Inglaterra, acordó, en 1868, crear una sección de confección de billetes en su propia sede, con un grabador a su frente como director, eligió para este cargo de nuevo a un valenciano, Domingo Martínez Aparisi. Nacido en 1822, fue alumno de Rafael Esteve y académico de San Fernando desde 1860. Dirigió la mencionada sección durante treinta años, labor en la que le asistieron algunos de sus discípulos como por ejemplo Fernando Navarrete, nacido en Alcoy, Alicante. Bajo la dirección de Martínez se realizaron numerosas emisiones de las que se pueden destacar la que se hizo en 1874 para atender la demanda de circulación nacional que impuso el decreto del privilegio del monopolio de la emisión de billetes otorgado al Banco de España ese año. Domingo Martínez reprodujo el retrato de su

maestro y paisano Rafael Esteve, pintado por Goya, en el anverso del billete de 50 pesetas, y los retratos del propio Goya y de Alonso Cano en los de los billetes de 500 y 1000 pesetas respectivamente. Además de esta señalada emisión es digna de ser citada también la de 1878 grabada en su mayor parte por Navarrete. Entre otros personajes representados en los anversos sobresalen Calderón de la Barca en el de 50 pesetas, Garcilaso de la Vega en el de 100, el poeta Fernando de Herrera, llamado *el Divino* en el de 250 y Miguel de Cervantes en el de 1000. Por último, es obra de Martínez la emisión de 1895 con una única denominación, la de 1.000 pesetas, en cuya viñeta de anverso figura el conde de Cabarrús, fundador del Banco de San Carlos. El medallón con el busto de Carlos III, así como el cuerno de la abundancia y el león, que aparecen en el reverso, son estampaciones suyas también. Con esta emisión termina práctica-

Temes valencians en els bitllets espanyols

T. Tortella

Són abundants i variats els temes relacionats amb València i les províncies valencianes en els bitllets espanyols.

Es pot citar, en primer lloc, un interessant bitllet de 500 rals de billó emés per una societat de crèdit, la Societat de Crèdit Valencià, creada en 1858. Tot i que apareix com un pagaré, ja que en la seua llegenda diu "ordre de pagament de cinc-cents rals...", té totes les característiques d'un bitllet: és al portador, a la vista i conté una promesa que es reemborsarà en metàl·lic. Està datat a València el dia 5 d'agost de 1858.

Hi ha a més, en general i a partir dels anys 1930, diversos bitllets que pre-

mente la vinculación de Martínez con el Banco, pues se jubiló en 1898, pero su maestría pervivió a través de sus discípulos Bartolomé Maura y Enrique Vaquer que le sucedieron.

Temas valencianos en los billetes españoles

T. Tortella

Son abundantes y variados los temas relacionados con Valencia y las provincias valencianas en los billetes españoles.

Se puede citar, en primer lugar, un interesante billete de 500 reales de vellón emitido por una sociedad de crédito, la Sociedad de Crédito Valenciano, creada en 1858. Aunque

senten o bé personatges, d'origen valencià, rellevants en el món cultural, o bé temes específicament valencians, triats com a motius relacionats amb algun d'eixos personatges. Així, per exemple, en l'emissió de 25 d'abril de 1931, elaborada a Londres per Bradbury Wilkinson & Co., figura a l'anvers del bitllet de 25 pessetes, un autoretrat del pintor Vicent López, nascut a València en 1772, i al revés un quadre també seu, que representa la música. L'emissió de 31 d'agost de 1936, feta així mateix a Londres, en este cas pel fabricant Thomas de la Rue, és de denominació única, de 25

Bitllet del Banco de España, 1 peseta. 60 x 84 mm. Estos bitllets amb la imatge de la Dama d'Elx es van posar en circulació per a suplir la falta de moneda metàl·lica després de la Guerra Civil.

Billete del Banco de España, 1 peseta. 60 x 84 mm. Estos billetes con la imagen de la Dama de Elche se pusieron en circulación para suplir la falta de moneda metálica después de la Guerra Civil.

aparece como un pagaré, pues en su leyenda dice "orden de pago de quinientos reales...", tiene todas las características de un billete: es al portador, a la vista y contiene una promesa de que se reembolsará en metálico. Está fechado en Valencia el día 5 de agosto de 1858.

Existen además, en general ya a partir de los años 1930, varios billetes que presentan o bien personajes, de origen valenciano, relevantes en el mundo cultural, o bien temas específicamente valencianos, elegidos como motivos relacionados con alguno de esos personajes. Así, por ejemplo, en la emisión de 25 de abril de 1931,

pessetes. En el seu anvers apareix un bust del pintor valencià Joaquim Sorolla, que està pres d'una fotografia. Com a vinyeta, de l'anvers també, pot veure's la torre del Micalet de València, i al revés el famós quadre de Sorolla "La tornada de la pesca", que es conserva al Museu de Luxemburg. L'emissió d'11 de març de 1938 presenta un motiu valencià també, però en este cas fou la situació d'excepció en què es trobava el govern espanyol de la Segona República la que provocà l'elecció d'este tema en concret. El govern s'havia vist obligat a traslladar-se a València al poc de temps

d'esclatar la Guerra Civil, i el Consell del Banco de España, instal·lat també en esta ciutat, tingué necessitat d'una nova emissió de bitllets. Es prengué l'acord que es fabricara a Londres, una altra vegada per Thomas de la Rue, i es disposà que a l'anvers figurara la imatge de la Dama d'Elx escultura que en eixa època es custodiava al Museu del Louvre a París amb un vaixell fenici com a vinyeta, i que al revés representara l'Hort del Cura, també d'Elx, com a símbols d'esta població valenciana. Quan es decidí la data d'emissió, que havia d'aparèixer en els bitllets, el govern

Bitllet del Banc d'Espanya, 25 pessetes.
Emissió de 25 d'abril de 1931. Autoretrat del pintor Vicent López, 80 x 120 mm, paper, marca d'aigua (Minerva), gravat, talla dolça, calcografia i litografia. Fabricat a Anglaterra, per la casa Bradbury Wilkinson & Co.

Billete del Banco de España, 25 pesetas.
Emisión de 25 de abril de 1931. Autoretrato del pintor Vicente López. 80 x 120 mm, papel, marca de agua (Minerva), grabado, talla dulce, calcografía y litografía. Fabricado en Inglaterra, en la casa Bradbury Wilkinson & Co.

elaborada en Londres por Bradbury Wilkinson & Co., figura en el anverso del billete de 25 pesetas, un autorretrato del pintor Vicente López, nacido en Valencia en 1772, y en el reverso un cuadro también suyo, que representa la música. La emisión de 31 de agosto de 1936, realizada asimismo en Londres, en este caso por el fabricante Thomas de la Rue, es de denominación única, de 25 pesetas. En su anverso aparece un busto del pintor valenciano Joaquín Sorolla, que está tomado de una fotografía. Como viñeta, del anverso también, puede verse la torre El Miguelete de

Valencia, y en el reverso el famoso cuadro de Sorolla "La vuelta de la pesca", que se conserva en el Museo de Luxemburgo.

La emisión de 11 de marzo de 1938 presenta un motivo valenciano también, pero en este caso fue la situación de excepción en que se encontraba el gobierno español de la Segunda República la que provocó la elección de este tema en concreto. El gobierno se había visto obligado a trasladarse a Valencia al poco tiempo de estallar la Guerra Civil y el Consejo del Banco de España, instalado también en esta ciudad, tuvo necesidad

havia canviat de nou la seua seu, esta vegada a Barcelona, i és el nom d'esta ciutat que figura en la data dels bitllets que, per causa de la guerra, no arribaren a circular.

Acabada la Guerra Civil, la Dama d'Elx, que ja havia sigut tornada a Espanya pel govern francès, tornà a figurar com a tema a l'anvers d'un bitllet. Fou en el d'una pesseta, que es posà en circulació en 1948 com a "bitllet divisionari", és a dir, per a suplir la falta de moneda metàl·lica, que s'havia produït al país amb motiu

de la guerra espanyola de 1936-39, i que es prolongà com a conseqüència de la Segona Guerra Mundial. Al revés apareix una branca de taronger. Estos bitllets es fabricaren ja a Espanya, a la Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre.

D'altra banda, en les emissions posteriors a la Guerra Civil i quan ja els bitllets es fabricaven definitivament a Espanya hi hagué, almenys, tres ocasions més que s'elegiren motius valencians per a il·lustrar-los. La primera fou l'emissió de 19 de febrer de

Bitllet del Banco de España, 1.000 pesetas.
Emissió de 19 de febrer de 1946. Retrat de Lluís Vives, 101 x 158 mm, marca d'aigua (cap de Lluís Vives), gravat, talla dolça, litografia i tipografia.

de una nueva emisión de billetes. Se tomó el acuerdo de que se fabricase en Londres, otra vez por Thomas de la Rue, y se dispuso que en el anverso figurase la imagen de la Dama de Elche —escultura que en esa época se custodiaba en el Museo del Louvre en París— con un barco fenicio como viñeta, y que en el reverso representase el Huerto del Cura también de Elche, como símbolos de esta población valenciana. Cuando se decidió la fecha de emisión, que debía aparecer en los billetes, el gobierno había cam-

biado de nuevo su sede, esta vez a Barcelona, y es el nombre de esta ciudad que figura en la fecha de los billetes que, por causa de la guerra, no llegaron a circular.

Terminada la Guerra Civil, la Dama de Elche, que ya había sido devuelta a España por el gobierno francés, volvió a figurar como tema en el anverso de un billete. Fue en el de 1 peseta, que se puso en circulación en 1948 como "billete divisionario", es decir, para suplir la falta de moneda metálica, que se había producido en el país

Billete del Banco de España, 1.000 pesetas.
Emisión de 19 de febrero de 1946. Retrato de Luis Vives. 101 x 158 mm, marca de agua (cabeza de Luis Vives) grabado, talla dulce, litografía y tipografía.

1946, precisament la primera elaborada per la Fàbrica Nacional de Timbre. El bitllet de 1.000 pessetes presenta en el seu anvers el retrat de Lluís Vives, humanista i filòsof nascut a València en 1492, mentre en el seu revés apareix el conegut claustre del Col·legi del Patriarca d'esta ciutat. La segona fou l'emissió de 15 de novembre de 1951, de denominació única de 500 pessetes, produïda també per la Fàbrica i en l'anvers de la qual figura una efígie de l'escultor valencià Marià Benlliure, i en el seu revés una reproducció del sepulcre del tenor Gayarre al Valle del Roncal, obra de Benlliure. I, finalment, l'emissió de 31 de desembre d'eixe mateix any 1951, de dues denominacions només, de la qual a l'anvers del bitllet de 1.000 pessetes pot veure's de nou un retrat de Joaquim Sorolla i al revés la reproducció d'un quadre d'este pintor, "La festa del taronger". Dedicada així a València, esta inaugurava

una sèrie d'emissions successives consagrades a "regions espanyoles". Poden citar-se, per acabar, dues emissions més recents en les quals, no sent valencià el tema principal il·lustrat en els bitllets, hi ha, no obstant això, alguna connexió amb esta gran regió. En l'emissió de 23 d'octubre de 1979, en el bitllet de 1.000 pessetes, el retrat de Benito Pérez Galdós que apareix en el seu anvers és la reproducció d'un quadre de Joaquim Sorolla, que es conserva al Museu de Las Palmas. I en l'emissió de 12 d'octubre de 1992, en el bitllet de 10.000 pessetes l'anvers del qual està dedicat al rei Joan Carles I, té en el seu revés un retrat del científic espanyol Jordi Juan i Santacília, nascut a Novelda (Alacant), en 1713.

con motivo de la guerra española de 1936-39, y que se prolongó como consecuencia de la segunda guerra mundial. En el reverso aparece una rama de naranjo. Estos billetes se fabricaron ya en España, en la Fàbrica Nacional de Moneda y Timbre.

Por otra parte, en las emisiones posteriores a la Guerra Civil y cuando ya los billetes se fabricaban definitivamente en España hubo, al menos, tres ocasiones más en que se eligieron motivos valencianos para ilustrarlos. La primera fue la emisión de 19 de febrero de 1946, precisamente la primera elaborada por la Fàbrica Nacional de Timbre. El billete de 1.000 pesetas presenta en su anverso el retrato de Luis Vives, humanista y filósofo nacido en Valencia en 1492, mientras en su reverso aparece el conocido claustro del Colegio del Patriarca de esta ciudad. La segunda fue la emisión de 15 de noviembre de 1951, de denominación única de 500 pesetas, producida también por la

Fàbrica y en cuyo anverso figura una efígie del escultor valenciano Mariano Benlliure, y en su reverso una reproducción del sepulcro del Tenor Gayarre en el Valle del Roncal, obra de Benlliure. Y, por último, la emisión de 31 de diciembre de ese mismo año 1951, de dos denominaciones sólo, de la cual en el anverso del billete de 1.000 pesetas puede verse de nuevo un retrato de Joaquín Sorolla y en el reverso la reproducción de un cuadro de este pintor, "La fiesta del Naranjo". Dedicada así a Valencia, ésta inauguraba una serie de emisiones sucesivas consagradas a "regiones españolas".

Pueden citarse, para finalizar, dos emisiones más recientes en las que, no siendo valenciano el tema principal ilustrado en los billetes, existe, sin embargo, alguna conexión con esta gran región. En la emisión de 23 de octubre de 1979, en el billete de 1.000 pesetas, el retrato de Benito

L'euro

Rafael Feria

El 1 de gener del 2002, si no sofríx un avançament el pla previst d'implantació, es posaran en circulació els nous bitllets i monedes en euros, en tots aquells països de la Unió Europea que van ser capaços de complir els criteris de convergència que es van marcar amb el Tractat de Maastricht.

La posada en marxa i l'establiment definitiu de la nova moneda única europea, el passat 1 de gener de 1999, significa, per una part i per a una gran quantitat de països d'Europa, la culminació d'un llarg procés històric de recerca d'una identitat política i un entorn econòmic comuns; un context d'unitat que els ha capacitat per a superar les reticències i els obstacles que tradicionalment hi ha hagut. Per altra part,

l'euro representa, no obstant això, la pèrdua de la independència monetària i la desaparició de la pesseta com unitat monetària d'Espanya, després de 130 anys d'haver prestat un complit i ininterromput servici a la societat i a l'economia espanyoles. La pesseta va començar a rodar pel Decret del Govern Provisional de 19 d'octubre de 1868, en un context d'acord econòmic i polític continen-

Bitllets de 500 i 200 euros. Constituïxen els valors més elevats, ja que l'equivalència en pessetes és de 83.193 i 33.277, respectivament.

Pérez Galdós que aparece en su anverso es la reproducción de un cuadro de Joaquín Sorolla, que se conserva en el Museo de Las Palmas. Y en la emisión de 12 de octubre de 1992, en el billete de 10.000 pesetas cuyo anverso está dedicado al Rey Juan Carlos I, tiene en su reverso un retrato del científico español Jorge Juan y Santacilia, nacido en Novelda, Alicante, en 1713.

El Euro

Rafael Feria

El 1 de enero de 2002, si no sufre un adelanto el plan previsto de implantación, se pondrán en circulación los nuevos billetes y monedas en euros, en todos aquellos países de la Unión Europea que fueron capaces de cumplir los criterios de convergencia que

se marcaron con el Tratado de Maastricht.

La puesta en marcha y establecimiento definitivo de la nueva Moneda Única Europea, el pasado 1 de enero de 1999, significa, por una parte y para gran número de países de Europa, la culminación de un largo proceso histórico de búsqueda de una identidad política y un entorno económico comunes; un contexto de

Billetes de 500 y 200 euros. Constituyen los valores más elevados, pues su equivalencia en pesetas es de 83.193 y 33.277 respectivamente.

tal, la Unió Monetària Llatina, amb certes similituds a allò que motivarà, finalment, la seua jubilació, ja dins de la Unió Europea. Amb la Unió Monetària Llatina i el concurs de diversos països, al davant dels quals es trobava la França de Napoleó III, es pretengué crear també un cert espai comú europeu de lliure intercanvi de monedes i mercaderies. Tradicionalment, estos contactes de caire econòmic, entre els pobles del continent, han sigut molt més fluïts que els polítics, cosa per la qual, al llarg dels segles va ser habitual l'existència d'unitats mone-

tàries dominants, o, almenys, com a models o com a demarcació de pautes d'actuació sobre la resta de monedes en circulació: dracma, denari, àuri, dinar, florí, tàler, escut, real de 8 duros, franc germinal, lliura..., són alguns exemples d'estes monedes distingides, no necessàriament lligades a una clara preponderància política d'un estat sobre la resta de països. La història monetària europea ens mostra aspectes d'eixa permanent recerca d'un horitzó polític i econòmic comuns que, ara més que mai, està simbolitzada per la Unió Europea i l'Euro.

Bittlet de 100 euros.

Billete de 100 euros.

unidad que les ha capacitado para superar las reticencias y obstáculos que tradicionalmente han existido. Por otra, el Euro representa, no obstante, la pérdida de la independencia monetaria y la desaparición de la peseta como Unidad Monetaria de España, después de 130 años de haber venido prestando un cumplido e ininterrumpido servicio a la sociedad y economía españolas.

La Peseta comenzó su andadura, por Decreto del Gobierno Provisional de 19 de octubre de 1868, dentro de un contexto de acuerdo económico y político continental, la Unión Monetaria Latina, con ciertas similitudes al que va a motivar, finalmente, su jubilación, ya dentro de la Unión

Europea. Con la Unión Monetaria Latina y el concurso de varios países, al frente de los cuales se encontraba la Francia de Napoleón III, se pretendió crear también un cierto espacio común europeo de libre intercambio de monedas y mercancías. Tradicionalmente, estos contactos de carácter económico, entre los pueblos del continente, han sido mucho más fluidos que los políticos, por lo que, a lo largo de los siglos, fue habitual la existencia de unidades monetarias dominantes, o, al menos, en función de modelo o de marcación de pautas de actuación sobre el resto de monedas en circulación: dracma, denario, áureo, dinar, florín, táler, escudo, real de a ocho, franco germinal, libra,...

Les col·leccions numismàtiques valencianes

E. Collado Mataix

Història i art són característiques que feren des d'antic que les monedes foren un objecte apreciat pels erudits. Moltes col·leccions importants valencianes es formaren per l'interès d'estes persones i amb el temps passaren a engrossir els fons dels distints museus i biblioteques. L'interès dels organismes públics valencians per reunir i preservar este tipus de col·leccions és un fenomen paral·lel, el desenvolupament ple del qual només s'aconseguí en la segona meitat del segle XX. Actualment, la Comunitat Valenciana alberga unes col·leccions numismàtiques que es compten entre les més importants d'Espanya.

son algunos ejemplos de estas monedas distinguidas, no necesariamente ligadas a una clara preponderancia política de un Estado sobre el resto de países. La historia monetaria europea nos muestra aspectos de esa permanente búsqueda de un horizonte político y económico comunes, que, ahora más que nunca, está simbolizada por la Unión Europea y el Euro.

Las colecciones numismáticas valencianas

E. Collado Mataix

Historia y arte son características que hicieron desde antiguo que las monedas fuesen un objeto apreciado por los eruditos. Muchas colecciones importantes valencianas se formaron

por el interés de estas personas y con el tiempo pasaron a engrosar los fondos de los distintos museos y bibliotecas. El interés de los organismos públicos valencianos por reunir y preservar este tipo de colecciones es un fenómeno paralelo, cuyo desarrollo pleno sólo se logró en la segunda mitad del siglo XX. Actualmente, la Comunidad Valenciana alberga colecciones numismáticas que se cuentan

Francisco Pérez Bayer fou un destacat exemple de l'interès per la numismàtica en la nostra Comunitat. Féu donació de la seua col·lecció de monedes a la Universitat de València. Retrat anònim de finals del segle XVIII (Universitat de València).

Francisco Pérez Bayer fue un destacado ejemplo del interés por la numismática en nuestra Comunidad. Donó su colección de monedas a la Universidad de València. Retrato anónimo de finales del siglo XVIII (Universitat de València).

Les quatre col·leccions més importants de la Comunitat es troben a les ciutats de València i Alacant; es tracta dels conjunts de l'Ajuntament, de la Universitat i del Museu de Prehistòria a València i dels fons del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant. El monetari més nombrós és el de l'Ajuntament de València, format per més de 14.000 peces. Els seus fons reunixen les col·leccions privades dels senyors Miguel Martí Esteve (adquirida en 1951), Joaquín Sanchis Zabalza (1962), de Vicente Ferrer (1987) i la d'Emilio Attard (donada en 1988-1989). Actualment el monetari continua engrossint-se amb les monedes procedents de les excavacions de la ciutat, entre les quals destaquen els tresors d'època romana (carrers de Sagunt, de Roc Chabàs i de les Avellanes), medieval (Pont de Fusta) i moderna (carrers de la Bosseria i de Fos).

entre las más importantes de España. Las 4 colecciones más importantes de la Comunidad se encuentran en las ciudades de Valencia y Alicante; se trata de los conjuntos del Ayuntamiento, de la Universitat y del Museo de Prehistoria en Valencia y de los fondos del Museo Arqueológico Provincial de Alicante. El monetario más numeroso es el del Ayuntamiento de Valencia, formado por más de 14.000 piezas. Sus fondos reúnen las colecciones privadas de D. Miguel Martí Esteve (adquirida en 1951), de D. Joaquín Sanchis Zabalza (1962), de D. Vicente Ferrer (1987) y la de D. Emilio Attard (donada en 1988-89). Actualmente el monetario continúa engrosiéndose con las monedas procedentes de las excavaciones de la ciudad, entre las que destacan los tesoros de época romana (c/Sagunto, c/Roque Chabas y c/Avellanas), medieval (Pont de Fusta) y moderna (c/Bolseria y c/Fos).

El monetari de la Universitat de València té un contingut que supera les 12.000 monedes i un origen desconegut, del qual només es coneix la seua trajectòria des del segle XVIII. En 1924 es creà el Laboratori d'Arqueologia i allí anaren a parar una part de les monedes de la col·lecció històrica de la Universitat; d'este lot, 1881 monedes es conserven com a col·lecció didàctica en el Departament de Prehistòria i Arqueologia.

El Museu de Prehistòria també té entre els seus fons amb una col·lecció important que ha anat formant-se paral·lelament al desenvolupament de la institució. Amb un monetari que ronda els 5.000 exemplars té entre els seus fons, en propietat o en depòsit, tresors de diferents períodes com el de Los Villares, la Partida de Mura, Montfort A, B i C, Elca, el Castell de la Reina Mora, Carrer de la Llibertat, Santa Anna, Riba-roja de Túria o Requena.

El monetario de la Universitat de València cuyo contenido supera las 12.000 monedas tiene un origen desconocido, del que sólo se conoce su trayectoria desde el siglo XVIII. En 1924 se creó el Laboratorio de Arqueología y allí fueron a parar una parte de las monedas de la colección histórica de la Universitat; de este lote, 1881 monedas se conservan como colección didáctica en el Departament de Prehistòria i Arqueologia.

El Museo de Prehistoria también cuenta entre sus fondos con una importante colección que se ha ido formando paralelamente al desarrollo de la institución. Con un monetario que ronda los 5.000 ejemplares cuenta entre sus fondos en propiedad o en depósito con tesoros de diferentes períodos como el de Los Villares, Partida de Mura, Monforte A, B y C, Elca, Castillo de la Reina Mora, Calle

A Alacant, el Museu Arqueològic Provincial, nodrit abundantment amb troballes casuals i procedents d'excavacions arqueològiques, reünix junt amb tresors (l'Escuera, Mirador, Almoradí i Sant Joan), fons diversos procedents fonamentalment de donacions (I. Albert, R. Quiles i Furgús). A Castelló les col·leccions més importants són les del Museu de Belles Arts de Castelló i la del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques pertanyents ambdós a la Diputació. En ells es reünixen fons d'envergadura notable com la col·lecció Alloza i tresors com els del Puig de la Nau, Mas d'Aragó,

Benicató, Xilxes i Santa Bàrbara. Al costat d'estes col·leccions cal mencionar altres fons de menor envergadura, però transcendents per diversos motius. El fons del Museu Arqueològic de Sagunt (València) conserva per exemple una bona representació de moneda baiximperial romana i el depòsit monetar del Romeu. La resta de col·leccions de la Comunitat Valenciana disposen de fons diversos entre els quals destaquen els del Museu d'Elx (tresor de l'Alcúdia), el Museu de Crevillent (tresor de Catxapets), el Museu de Dénia (tresor de grossos), el Museu de Santa Pola i el Museu d'Alcoi.

Libertad, Santa Ana, Ribarroja del Turia o Requena.

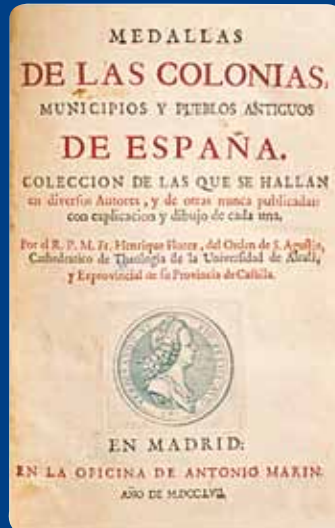
En Alicante, el Museo Arqueológico Provincial, nutrido abundantemente con hallazgos casuales y procedentes de excavaciones arqueológicas, reúne junto a tesoros (La Escuera, Mirador, Almoradí y San Juan) fondos diversos procedentes fundamentalmente de donaciones (I. Albert, R. Quiles y Furgús).

En Castellón las colecciones más importantes son las del Museo de Bellas Artes de Castellón y la del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques pertenecientes ambos a la Diputación. En ellos se reúnen fondos de envergadura notable como la colección Alloza y

tesoros como los del Puig de la Nao, Mas d'Aragó, Benicató, Xilxes y Santa Bárbara.

Junto a estas colecciones hay que mencionar otros fondos de menor envergadura, pero trascendentes por diversos motivos. Los fondos del Museo Arqueológico de Sagunto (Valencia) conservan por ejemplo una buena representación de moneda bajoimperial romana y el depósito monetar del Romeu. El resto de colecciones de la Comunidad cuentan con fondos diversos entre los que destacan los del Museo de Elche (tesoro de La Alcudia), Museo de Crevillente (tesoro de Cachapets), Museo de Denia (tesoro de grossos), Museo de Santa Pola y Museo de Alcoi.

Bibliografía

Bibliografía

Página anterior:

Medallas de las colonias, municipios y pueblos de España
de H. Flórez, 1757.

Medallas de las colonias, municipios y pueblos de España
de H. Flórez, 1757.

El recull bibliogràfic és de caràcter general, per això només es troben citades les obres més significatives de la numismàtica valenciana.

General

- ARROYO, R., *Las monedas valencianas*, València, 1984.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P., DOMÉNECH, C., *Monedes d'ahir, tresors de hui*, València, 1997.
- MATEU Y LLOPIS, F., *La ceca de Valencia y las acuñaciones de los siglos XIII al XVIII*, València, 1929.
- PETIT, R., *Nuestras monedas. Las cecas valencianas*, València, 1981.

Època ibèrica

- ALFARO, C., ARÉVALO, A., CAMPO, M., CHAVES, F., DOMÍNGUEZ, A., RIPOLLÈS, P.P., *Historia monetaria de Hispania Antigua*, Madrid, 1998.
- CRAWFORD, M. H., *Coinage and Money under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean Economy*, Londres, 1985.
- QUIGGIN, A. H., *A survey of Primitive Money*, Nova York, 1970.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., "Estudio numismático del poblado ibérico Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Nuevos hallazgos de la ceca de Kelin", *Numisma* 165-167, 1980, pp. 9-22.
- RIPOLLÈS, P. P., *La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea*, València, 1982.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., *La ceca de Valentia*, València, 1988.
- THOMPSON, M., MØRKHOLM, O., KRAAY, C. M., *An inventory of Greek Coin Hoards*, Nova York, 1973.
- VILLARONGA, L., *Las monedas de Arse Saguntum*, Barcelona, 1967.
- VILLARONGA, L., *Las monedas Hispano-cartaginesas*, Barcelona, 1973.
- VILLARONGA, L., *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*, Madrid, 1994.

Època romana

- ABASCAL, J. M., ESPINOSA, U., *La ciudad hispano-romana, privilegio y poder*, Logroño 1989.
- ANDREAU, J., *La vie financiere dans le monde romain*, París, 1987.
- ALFÖLDY, G., HALFMANN, H., *El edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus. General de Domitiano y rival de Trajano*, València, 1973.
- ALFÖLDY, G., *Los Baebii de Saguntum*, València, 1977.
- ARANEGUI, C. (ed.), *Saguntum y el mar*, Generalitat Valenciana, València, 1992.
- ARANEGUI, C., "Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones", *Miscel·lània arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona, 1992, pp. 35-43.
- BALIL, A., "Notas sobre precios y costes en época romana", *Cuadernos de Historia Económica de Catalunya XII*, Barcelona 1975, pp. 9-72.
- BURNETT, A., *Coinage in the Roman World*, Londres, 1987.
- BURNETT, A., Amandry, M., Ripollès, P. P., *Roman Provincial Coinage. Vol. I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD69)*, Londres-París, 1992.
- CEBRIÁN, R., *La sociedad romana en el País Valenciano a través de la epigrafía*, València, 1993 (inèdit).
- CENTENO, M. S. R., *Circulação monetaria no Noroeste de Hispania até 192*, Oporto, 1987.
- CRUSAFONT, M., *El sistema monetario visigodo: cobre y oro*, Barcelona-Madrid, 1994.

- CURCHIN, L. A., "Personal Wealth in Roman Spain", *Historia XXXII/2*, 1983, pp. 227-244.
- DEPEYROT, G., *Crisis e inflación entre la Antigüedad y la Edad Media*, Barcelona, 1996.
- GISBERT, J. A., "La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mira-rosa-Miraflor)", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 1987.
- LLORENS, M. M., *La ceca de Ilici*, València, 1987.
- LLORENS, M. M., "Las emisiones de Carthago Nova: uso y función de la moneda cívica", *Actas del IX Congreso Nacional de Numismática*, Elx, 1994, pp. 131-142.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, "Saguntum: las acuñaciones de Tiberio", *Homenatge A. Chabret*, València, 1988, pp. 157-206.
- LLORENS, M. M., RIPOLLÈS, P. P., "El depósito monetar de la domus A de Romeu: nuevas aportaciones a la circulación de moneda de bronce en Saguntum durante del siglo III d. C.", *Saguntum* 28, 1995, pp. 217-228.
- MAROT, T., LLORENS, M. M., "La circulación monetaria en el siglo VI d. C. en la costa mediterránea: la Punta de l'Illa de Cullera (Valencia)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, 1996, pp. 151-180.
- MILES, G., *The coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*, Nova York, 1952.
- RIPOLLÈS, P. P., "Los tipos navales en las monedas de Arse-Saguntum", *Saguntum y el mar*, València, 1991, pp. 26-31.
- RIPOLLÈS, P. P., "Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-claudia", *VIII CNN*, Oviedo, 1992, Madrid, 1994, pp. 115-148.
- RIPOLLÈS, P. P., "Hispania: las acuñaciones locales y la financiación de las *rei publicae*", *Rivista Italiana di Numismatica* 94, 1993, pp. 295-306.
- RIPOLLÈS, P. P., "La moneda hispànica i el cost de la vida", *Moneda i finances a l'antiga Mediterrània, cicle de conferències del G.N.C.*, Barcelona, 1993, pp. 37-50.
- RIPOLLÈS, P. P., "Las acuñaciones cívicas romanas de la Península Ibérica (44 a. C. - 54 d. C.)", *VV. AA., Historia monetaria de Hispania antigua*, Madrid, 1998, pp. 335-395.
- RIPOLLÈS, P. P., MUÑOZ, J., LLORENS, M. M., "The original number of dies used in the Roman Provincial Coinage of Spain", *Actes du XI Congrès International de Numismatique vol. I Brusel·les 1991*, Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 315-324.
- VV. AA., Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera. Pars XIV: Conuentus Tarraconensis, fasciculus primus: pars meridionalis conuentus Tarraconensis*. Berlín-Nova York, 1995.

Època islàmica

- BALAGUER, A. M., *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Hispania*, Barcelona 1976.
- BARCELÓ PERELLÓ, M., "Rodes que giren dins el foc de l'infern o per a què servia la moneda dels taifes?", *Gaceta Numismàtica* 105-106, 1992, pp. 15-23.
- CODERA Y ZAIDÍN, *Tratado de Numismática árabe-española*, Madrid, 1879 (ed. facsímil, 1977).
- DOMÉNECH BELDA, C., "Les encunyacions monetàries a la taifa amirita de València", *Gaceta Numismàtica* 105-106, 1992, pp. 43-64.
- DOMÉNECH BELDA, C., "El numerario fatimí en el sarq al-Andalus", *Actas del X Congreso Nacional de Numismática* (en premsa).

- MEDINA GÓMEZ, A., *Monedas hispano-musulmanas. Manual de lectura y clasificación*, Toledo, 1992.
- MILES, G. C., *The Coinage of Umayyads of Spain*, Nova York, 1950.
- MILES, G. C., *The Coins of the Spain Muluk al-Tawaif*, Nova York, 1954.
- PRIETO VIVES, A., *Los reinos de Taifas. Estudio histórico-numismático de los musulmanes españoles en el siglo V de la Hégira (XI d.C.)*, Madrid, 1926.
- RETAMERO I SERRALVO, F., "Aproximació a les encunyacions de la taifa amirita de Daniya-Mayurqa (402?-468/1011?-1076)", *Gaceta Numismàtica* 105-106, 1992, pp. 87-106.
- VIVES ESCUDERO, A., *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*, Madrid, 1893 (ed. facsímil 1978).

Època medieval

- BALAGUER, A. M., "Descoberta d'un encuny monetari, probablement per a batre millareses", *Acta Numismàtica IX*, 1979, pp. 137-149.
- BOTET, J., *Les monedes catalanes, vol. II*, Barcelona, 1909.
- CARRERES ZACARÉS, S., *La Taula de Canvis de Valencia, 1408-1719*, València, 1957.
- CRUSAFONT, M., *Numismàtica de la Corona Catalano-Aragonesa Medieval (785-1516)*, Madrid, 1982.
- CRUSAFONT, M., *Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los Reinos de Aragón y Navarra. Medioevo y tránsito a la Edad Moderna*, Madrid, 1992.
- CRUSAFONT, M., COMAS, R., *El florí d'or català: Catalunya*, València, Mallorca, Barcelona, 1996.
- HAMILTON, E. J., *Money, Prices, and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500*, Cambridge, 1936.
- LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islámica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla, siglos XI al XIV*, València, 1994.
- LLORENS, M. M., MATAMOROS, C., RIPOLLÈS, P. P., *Hallazgo numismático en la calle Libertad. Seu de les Corts Valencianes*, València, 1994.
- RIPOLLÈS, P. P., LLORENS, M. M., "El tesoro de la Reina Mora: monedes de Jaume I", *Acta Numismàtica* 20, 1990, pp. 125-139.
- RIPOLLÈS, P. P., LLORENS, M. M., "El reflejo de la economía urbana durante el reinado de Alfons el Magnànim (1416-1458)" *Portal Jueus*, Valencia 1999 (en premsa).

Època moderna

- AA. VV., *Carlos III y la Casa de la Moneda*, Madrid, 1988.
- ABASCAL, J. M., RIPOLLÈS, P. P., GOZALBES, M., "Varia Metallica (I): Anàlisi de monedes antigues, medievals i modernes", *Acta Numismàtica* 26, 1996, pp. 17-51.
- BALAGUER, A. M., "La moneda de oro del Reino de Aragón en las Edades Media y Moderna", *Acta Numismàtica* 13, 1983, pp. 137-165.
- GIL FARRÉS, O., *Historia de la moneda española*, MADRID, 1976.
- HAMILTON, E. J., *El tesoro americano y la revolución de los precios en España, 1501-1650*, Barcelona, 1983.
- HAMILTON, E. J., *Guerra y precios en España, 1651-1800*, Madrid, 1988.
- LAPEYRE, H., *La Taula de Cambis (en la vida econòmica de Valencia a mediados del reinado de Felipe II)*, València, 1982.
- MAROT, T., *El tesoro de Sant Pere de Rodes. Moneda, comerç i art a l'inici del segle XVI*, Barcelona, 1999.

MARTÍNEZ, A., RIPOLLÈS, P. P., *El tesoro de la familia Ferrer de Plegamans*, València, 1997.

MATEU Y LLOPIS, F., “El dieciocheno. Notas sobre un valor monetario del Reino de Valencia durante Felipe III y Felipe IV (1598-1665)”, *Numisma* 33, 1958, pp. 27-71.

MATEU Y LLOPIS, F., “La situación monetaria en el Reino de Valencia durante Felipe IV y Carlos II (1621-1700)”, *Numisma* 35, 1958, pp. 33-62.

MATEU Y LLOPIS, F., *Aportación a la historia monetaria del reino de Valencia en el siglo XVIII*, València, 1955.

RIPOLLÈS, P. P., “La Cova de l'Aguila: un taller de falsificadores de moneda (siglo XVII)”, *Numisma* 233, 1993, pp. 261-293.

Època contemporània

ABELLÀ, R., *La vida cotidiana durante la Guerra Civil. España Republicana*, Barcelona, 1975.

ABELLÀ, R., *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*, Barcelona, 1985.

ALEDÓN, J. M., *La peseta. Catálogo básico. La moneda española desde 1868 y los billetes desde 1783*, València, 1997.

ARISTIZÁBAL Y SAMPER, F. DE, *Fábrica Nacional de Moneda y Timbre. Labores efectuadas de acuñación y recopilación de la legislación que a ellas se refiere hasta el año 1942 inclusive*, Madrid, 1943.

BANCO DE ESPAÑA, *Los billetes del Banco de España, 1782-1979*, Madrid, 1979.

BARUTEL MANAUT, C., *Las tarjetas de pago y crédito*, Barcelona, 1997.

CALICÓ, F., CALICÓ, X., TRIGO, J., *Numismática Española 1474-1998*, Barcelona, 1998.

DASÍ, T., *Estudio de los reales de a ocho, vol. V*, València, 1951.

FONTECHA Y SÁNCHEZ, R., *La reforma monetaria de 1868*, Madrid, 1965.

GIL FARRES, O., *Historia de la moneda española*, Madrid, 1976.

MANDOS, J., *El impacto del cambio tecnológico en el sistema bancario: el Cajero automático*, València, 1991.

PLAÑIOL, A., *Casa de la Moneda. Legislación. Sistemas monetarios. Estadística de fabricación de moneda española, desde la fundación en Madrid de dicha casa*, Madrid, 1917.

RÓDENAS, C., *La Banca valenciana: Una aproximación histórica*, València, 1982.

ROSELLÓ I VEGUER, V. M., BONO MARTÍNEZ, E., *La Banca al País Valencià*, València, 1973.

RUIZ, F., ALENTORN, J., *Catálogo del papel moneda español*, Madrid, 1974.

SANTACREU, J. M., *La crisis monetaria española de 1937: moneda y municipios en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil*, Alacant, 1986.

TORTELLA, T., *Los primeros billetes españoles: Las “cédulas” del Banco de San Carlos (1782-1829)*, Madrid, 1997.

TURRÓ, A., *El paper moneda del País Valencià. 1936-39*, Barcelona, 1995.

<http://www.euro.meh.es>

La fortuna ama a los insensatos

El llibre *Els diners van i vénen*,
s'acabà d'imprimir als tallers de *La Imprenta*,
Comunicación Gráfica el dia 18 d'abril de
1999, festividat de San Perfecto.

Col·lecció Perfils del Passat